

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η κριτική της θρησκείας στο έργο του
Ludwig Feuerbach**

**Άλκης Νικολακέας
(Α.Μ: 186)**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:

Καθηγήτρια, Αλίκη Λαβράνου

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Καθηγητής, Θανάσης Γκιούρας

Επίκουρος Καθηγητής, Άγγελος Μουζακίτης

Ρέθυμνο, 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η κριτική της θρησκείας στο έργο του Ludwig Feuerbach

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

Άλκης Νικολακέας

(Α.Μ: 186)

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Αλίκη Λαβράνου, Καθηγήτρια

(Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Θανάσης Γκιούρας, Καθηγητής

(Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Άγγελος Μουζακίτης, Επίκουρος Καθηγητής

(Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Ρέθυμνο, 2017

*Στους γονείς μου,
για την υλική – και όχι μόνο – υποστήριξη*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο σε αυτή. Πρώτα και κύρια, την επιβλέπουσα καθηγήτρια Αλίκη Λαβράνου, για το συνεχές ενδιαφέρον της και τις κατατοπιστικές οδηγίες, σε μια θεματική η οποία στην αρχή κυρίως παρουσίαζε για μένα αρκετά αδιέξοδα. Την ευχαριστώ, καθώς μέσα από τη συνεργασία αυτή μου έδωσε τον απαραίτητο χώρο – με τη δεδομένη καθοδήγηση – να δώσω απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που υπήρχαν. Ευχαριστώ επίσης τους κυρίους Θανάση Γκιούρα και Άγγελο Μουζακίτη για την τιμή που μου έκαναν να στελεχώσουν την τριμελή επιτροπή.

Δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν οι ευχαριστίες μου προς το Τμήμα Κοινωνιολογίας, για όλη τη διάρκεια που υπήρξα φοιτητής του, τόσο σε προπτυχιακό, όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Θα ήθελα επιπλέον να ευχαριστήσω το τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης και τον κύριο Κωνσταντίνο Καβουλάκο, για τη φιλοξενία τους στις *Συναντήσεις Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων*, όπου μου δόθηκε η ευκαιρία να συζητήσω και να προβληματιστώ σε ζητήματα της εργασίας μου.

Τέλος, οι ευχαριστίες μου πηγαινούν σε όσους συνέβαλαν πρακτικά ή ηθικά στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης, οι οποίοι έμμεσα ή άμεσα στήριξαν αυτή την πολύμηνη προσπάθεια.

Αυτονόητο θεωρείται πως για πιθανές αδυναμίες σε ερμηνευτικό ή μεταφραστικό επίπεδο, ευθύνεται αποκλειστικά ο γράφων.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη η οποία ακολουθεί και συνοψίζεται στον τίτλο *Η κριτική της θρησκείας στο έργο του Ludwig Feuerbach*, επιχειρεί αφενός να ανασυγκροτήσει την κριτική του Feuerbach στο θρησκευτικό φαινόμενο και αφετέρου βασιζόμενη σε αυτή την κριτική, να σχολιάσει το ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο με το οποίο εξοπλίζεται η κριτική αυτή. Βασικός μας στόχος μέσα από αυτή την εργασία, είναι να αναδείξουμε την αυτονομία του Feuerbach, ως ξεχωριστού στοχαστή κυρίως ανάμεσα στον Hegel και τον Marx.

Το ζήτημα της κριτικής στην παράδοση του Γερμανικού Ιδεαλισμού, αλλά και στη θεωρησιακή φιλοσοφία εν γένει, πλαισιώνει την γενικότερη κριτική στη θρησκεία, δεδομένης της ομοιότητας στη μέθοδο της κριτικής. Η επικράτηση του Λόγου έναντι της πίστης στη φουερμπαχιανή φιλοσοφία, εμφανίζεται ως επικράτηση της ορθολογικής σκέψης και της επιστήμης, έναντι του σκοταδισμού και της φαντασίας. Η κύρια δύναμη στη ζωή του ανθρώπινου γένους, είναι η φύση, στην οποία αποδίδεται η δημιουργία και η συντήρηση του ανθρώπου, ενώ μέσω της θρησκείας ο άνθρωπος φαίνεται να απομακρύνεται από αυτή. Ο ενδεχόμενος δογματισμός στην κεντρικής σημασίας έννοια της ουσίας, αντιπαρατίθεται με το επιχείρημα της σύνδεσης της έννοιας της ουσίας με αυτή της ύπαρξης, το οποίο θεωρεί την ουσία εν γένει ως ουσία της ύπαρξης.

Για τον Feuerbach είναι σπουδαία η ανάδειξη της έννοιας της αισθητηριακότητας, η οποία χαρακτηρίζει γνωσιακά, θεωρητικά και πρακτικά τον άνθρωπο, ο οποίος εξαιτίας της θρησκείας έχει απομακρυνθεί από τη σπουδαιότητα του αισθήματος και την αγάπη προς το όμοιο υποκείμενο. Η σπουδαιότητα της αγάπης και της διυποκειμενικής σχέσης του Εγώ και του Εσύ, παρουσιάζονται τόσο από κοινού όσο και ξεχωριστά στην παρούσα μελέτη, καθώς μέσω της σύμπλευσης των δύο αυτών εννοιών εμφανίζεται το αίτημα της επανιδιοποίησης της ανθρώπινης ουσίας. Αυτό γίνεται μέσω της συνειδητοποίησης του περιεχομένου της ανθρώπινης ουσίας και της απαγκίστρωσης του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία και το θείο ον, στο οποίο αποδίδονται όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην τελειότητα τους.

Το ζήτημα της μεθόδου της αντιστροφής, μας αποκαλύπτει το αλλοτριωμένο περιεχόμενο της ανθρώπινης ουσίας και μας παρουσιάζει το ιδεολογικό περιεχόμενο υπό το οποίο συγκροτείται η θρησκεία. Ο υλισμός και η αισθητηριακότητα στο

Feuerbach, έννοιες κεντρικής σημασίας, αναδεικνύουν με επιτυχία το περιεχόμενο του αντεστραμμένου κόσμου και της αντεστραμμένης συνείδησης, όπου αμφότερα θεωρούνται αποτελέσματα της επιβολής της θρησκευτικής πραγματικότητας στον πραγματικό κόσμο. Στο ίδιο πλαίσιο αναπτύσσεται και η έννοια του πολιτικού, όπου η πολιτική σκέψη αντιτίθεται με τη θρησκευτική, ενώ η πολιτική οργάνωση του κράτους και της κοινωνίας, δείχνουν την απόσταση που δημιουργείται ανάμεσα στο ανθρώπινο γένος και τη θρησκεία.

Το αυτόνομο διάβασμα του Feuerbach, μπορεί να μας οδηγήσει σε ένα πιο ολοκληρωμένο διάβασμα του νεαρού – και όχι μόνο – Marx, καθώς η επιρροή που του άσκησε είναι θέμα το οποίο οφείλει να μελετηθεί εκ νέου. Το μόνο σίγουρο είναι πως η δεδομένη αυτονομία του Feuerbach, μας δίνει μια από τις πιο ολοκληρωμένες κριτικές στο θρησκευτικό φαινόμενο.

Λέξεις κλειδιά:

Feuerbach, κοινωνική θεωρία, φιλοσοφία, κριτική, κοινωνιολογία της θρησκείας, υλισμός, αισθητηριακότητα

ABSTRACT

The following study, under the title *The critique of religion in Ludwig Feuerbach* attempts on the one hand to reconstruct Feuerbach's criticism to the religious phenomenon, and on the other hand based on that critique, to annotate the wider conceptual framework. Our main goal in this thesis, is to show Feuerbach's autonomy as a different thinker, mainly between Hegel and Marx.

The criticism at the tradition of German Idealism and speculative philosophy in general, frames the criticism in religion given the similarity of the critical method. The prevalence of Reason against faith in the feuerbachian philosophy, appears as prevalence of rational thinking and science, against obscurantism and imagination. The main power in humankind's life is the nature to which is attributed the creation and the maintenance of human, as through religion human looks gets away from nature. The contingent dogmatism, of the central importance term of essence, pitted against the argument of connection of essence with being, which assumes the essence in general as the essence of being.

For Feuerbach is important to show the term sensuousness off, which characterizes human in knowledge, theoretically and practically. Human, cause of religion has been distanced from the importance of sense and love to the same subject. The importance of love and inter-subjectivity of I and You, in this thesis presents in concert to each other and also separately, because through their common analysis, appears the request of taking back the human essence. That comes through the awareness of the human's essence content and the humankind's disengagement from religion and divine being, in which they have been attributed their special characteristics in perfection.

The issue of reversal method, reveals us the alienated content of human essence and shows us the ideological content under which religion is structured. Materialism and sensuousness, are in central importance in Feuerbach, because they are shows us the content of the inverted world and inverted consciousness, which are both considered results of the enforcement of religious reality in the real world. In the same frame is demonstrating the term of political, in where the political thought opposes to religious thought, while the political organization of state and society, shows the distance which is created between humankind and religion.

The autonomous reading of Feuerbach, can lead us to a completed reading of Marx, and mostly his young period, because his influence is an issue that it must be studied again. The sure Feuerbach's autonomy, gives us one of the most completed criticisms in the religious phenomenon.

Keywords:

Feuerbach, social theory, philosophy, critique, sociology of religion, materialism, sensuousness

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	11
---------------	----

Μέρος 1^ο: Για τη φιλοσοφία του Feuerbach

1.1 Τα θεμέλια της φιλοσοφίας του Feuerbach	18
1.1.1 Το φιλοσοφικό πλαίσιο του Γερμανικού Ιδεαλισμού	18
1.1.2 Η κριτική στη θεωρησιακή φιλοσοφία και η «φιλοσοφία του μέλλοντος»	20
1.2 Το θρησκευτικό φαινόμενο: Πίστη και Λόγος	27
1.3 Η έννοια της ουσίας	32
1.3.1 Η ουσία του ανθρώπου και ουσία της θρησκείας	33
1.3.2 Η σχέση της ουσίας και της ύπαρξης	40
1.4 Η σπουδαιότητα της φύσης και η «Ουσία της Θρησκείας»	44

Μέρος 2^ο: Η ανθρωπολογική κριτική του Feuerbach στη θρησκεία: Έννοιες και ζητήματα για την ουσία της θρησκείας

2.1 Η συγκρότηση της θρησκευτικής συνείδησης και το ζήτημα του ατομικισμού ...	48
2.2 Η διωποκειμενικότητα της σχέσης του Εγώ και του Εσύ	52
2.3 Η έννοια της αγάπης	58
2.3.1 Η αγάπη ως στοιχείο της χριστιανικής θρησκείας	59
2.3.2 Η αγάπη ως πανανθρώπινο στοιχείο	61
2.4 Το θείο ον και τα κατηγορήματά του.....	66
2.5 Το μυστήριο και η αντίφαση της Τριαδικότητας.....	72

**Μέρος 3^ο: Μέθοδος και κριτική:
Ο υλισμός και η ιδεολογία στον Feuerbach**

3.1 Ο υλισμός και η αισθητηριακότητα	77
3.1.1 Η ύλη έναντι της νόησης	78
3.1.2 Η αισθητηριακότητα έναντι της διάνοιας	82
3.2 Η μέθοδος της αντιστροφής και η κριτική της ιδεολογίας	88
3.2.1 Η αντιστροφή ως μέθοδος κριτικής	89
3.2.2 Ο «αντεστραμμένος» κόσμος και η «αντεστραμμένη» συνείδηση.....	92
3.2.3 Η έννοια της αλλοτρίωσης και το αίτημα της χειραφέτησης.....	94
3.3 Για την έννοια του πολιτικού	99
3.4 Για την ηθική θεωρία του Feuerbach.....	104
Συμπεράσματα	107
Βιβλιογραφία	115

*«Η κριτική της θρησκείας,
είναι η προϋπόθεση για κάθε κριτική»
Karl Marx*

Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου

Εισαγωγή

*«Πρέπει να έχει ζήσει κανείς ο ίδιος τη λυτρωτική επίδραση αυτού του βιβλίου, για να μπορέσει να σχηματίσει μια ιδέα γι' αυτό. Ο ενθουσιασμός ήταν γενικός: γίναμε όλοι μεμιάς φουερμπαχιστές».¹ Η ανάμνηση αυτή του Friedrich Engels, για το έργο του Feuerbach *Η ουσία του Χριστιανισμού*, δείχνει από τη μια τη σπουδαία επίδραση του ίδιου, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1840, μέσα από την κριτική του στη χριστιανική – και όχι μόνο – θρησκεία, και από την άλλη την αναγκαιότητα του ξαναδιαβάσματος του Feuerbach στις μέρες μας, όπου το θρησκευτικό φαινόμενο συνεχίζει να κυριαρχεί και να ασκεί επίδραση σε όλο τον κόσμο.*

Ο Ludwig Feuerbach,² ορθώς θεωρείται ως ο κορυφαίος εκ των νεοεγγελιανών – εξαιρουμένου του Karl Marx λόγω της μετέπειτα πορείας του – καθώς η κριτική του στο Γερμανικό Ιδεαλισμό και τη θρησκεία, αποτέλεσε κομβικό σημείο στην πορεία της κριτικής σκέψης στη γερμανική φιλοσοφία. Στη μελέτη που ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια ανασυγκρότηση της φουερμπαχιστικής κριτικής στη θρησκεία, βασιζόμενοι κυρίως στα κείμενα του ίδιου κατά τη δεκαετία του 1840.³

¹ Engels, F., *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014, 19

² Ο Ludwig Feuerbach (1804-1872), υπήρξε ένα από τους σπουδαιότερους φιλοσόφους και κριτικούς της θρησκείας στη νεότερη και σύγχρονη φιλοσοφία. Ο ίδιος ξεκίνησε ως φοιτητής θεολογίας, μέχρι να αποφασίσει να ακολουθήσει φιλοσοφικές σπουδές ως μαθητής του Hegel. Ο ίδιος ως γνώστης της χριστιανικής θρησκείας και των διδασκαλιών της, ασκεί κριτική τόσο στο θρησκευτικό φαινόμενο εν γένει, όσο και στη θεωρησιακή φιλοσοφία και σκέψη, με επίκεντρο την παράδοση του Γερμανικού Ιδεαλισμού και κυρίως το δάσκαλο του το Hegel. Ο ίδιος άσκησε μεγάλη επιρροή σε ρεύματα νεοεγγελιανών και άλλων διανοητών, κρατώντας όμως μια μόνιμη απόσταση από την ενεργή πολιτική, παρά τις παρακλήσεις πολιτικών στελεχών του SPD (Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας), αλλά και συναδέλφων του. Για βιογραφικές αναφορές στον Feuerbach, βλ. Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012. Βλ. επίσης Gregory, F., *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1977, κυρίως σ. 13-28

³ Πιο συγκεκριμένα: *Η ουσία του Χριστιανισμού (Das Wesen des Christentums, 1841)*, *Προσωρινές Θέσεις για τη Μεταρρύθμιση της Φιλοσοφίας (Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie, 1842)*, *Οι Βασικές Αρχές της Φιλοσοφίας του Μέλλοντος (Grundsätze der Philosophie der Zukunft 1843)* και *Η ουσία της Θρησκείας (Das Wesen der Religion, 1846)*

Μέσα από την κριτική της θρησκείας, αναδεικνύονται μια σειρά φιλοσοφικά ζητήματα, στα οποία εμφανίζεται μια αντιπαράθεση του Feuerbach με προηγούμενες φιλοσοφικές παραδόσεις και ένας ριζοσπαστισμός, ο οποίος εκ του αποτελέσματος αναφέρουμε πως επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις επόμενες γενιές.

Το κείμενο για την *Ουσία του Χριστιανισμού*, κατορθώνει να θεωρείται μέχρι και σήμερα ένα από τα κλασικότερα κείμενα του είδους του. Η αρχική πρόθεση του Feuerbach, ήταν το έργο αυτό να τιτλοφορηθεί ως *Η Κριτική του Καθαρού Παραλόγου*,⁴ θέλοντας να δείξει την αντίθεση του θρησκευτικού περιεχομένου με το Λόγο, αξιοποιώντας τον τίτλο του καντιανού έργου *Η Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Αυτό το γεγονός μπορεί να μας εισάγει πολύ καλά στο περιεχόμενο του κειμένου, στο οποίο εμφανίζονται επίσης μια σειρά έννοιες και ζητήματα, αλλά και μεθοδολογικές επιλογές του ίδιου. Όλα αυτά, εννοιακά και μεθοδολογικά ζητήματα, αναπτύσσονται στα επόμενα έργα του με μεγαλύτερη λεπτομέρεια και αναδεικνύουν το διαφωτιστικό περιεχόμενο της φουερμπαχιανής φιλοσοφίας, μέσα από το οποίο εμφανίζονται μια σειρά αιτήματα προς ανάδειξη της αλήθειας και αναγκαιότητας της ανθρώπινης πράξης.

Θα διαφωνήσουμε με την κριτική του Engels, κατά την οποία ο Feuerbach δεν σκόπευε να καταργήσει τη θρησκεία, παρά να την τελειοποιήσει διαχύνοντας μέσα της τη φιλοσοφία.⁵ Ο Feuerbach, σε όλη τη διαθέσιμη σε μας βιβλιογραφία, αιτείται την αποδέσμευση του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία και την πόρευση του στο μέλλον με τις δικές του δυνάμεις. Πάνω σε αυτό το επιχείρημα θα στηριχθεί και η ανάγνωση της βιβλιογραφίας για την περάτωση αυτή της εργασίας. Η χειραφετική αναγκαιότητα του ανθρώπινου γένους, οφείλει να μετατραπεί σε δυνατότητα, και αυτό δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει με την άρνηση της θρησκείας.

Η παρουσίαση της φουερμπαχιανής κριτικής στη θρησκεία, θα παρουσιαστεί από μας σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία θα αναδείξει ορισμένα επιμέρους ζητήματα της κριτικής του. Στο πρώτο μέρος, θα μας απασχολήσει η κριτική του Feuerbach στη θεωρησιακή φιλοσοφία, η οποία κατανοείται ως αναπόσπαστο κομμάτι της κυρίως κριτικής του στη θρησκεία. Ξεκινώντας με μια μικρή, αλλά αναγκαία αναφορά στο φιλοσοφικό πλαίσιο του Γερμανικού Ιδεαλισμού, στη συνέχεια, θα αναδείξουμε την

⁴ Γκιούρας, Θ., «Η χαρτογραφία της εμπράγματης κριτικής. Μια μελέτη για την πορεία της κριτικής στον πρώιμο Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ 30, 2016, σ. 80, υποσημ. 14

⁵ Engels, F., *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014, 19

κριτική του Feuerbach στη θεωρησιακότητα, αντί της οποίας ο ίδιος προωθεί την αισθητηριακότητα,⁶ τόσο ως προς την αντίληψη της πραγματικότητας, όσο και ως προς τη θεμελίωση της κριτικής. Η αισθητηριακή στροφή της φιλοσοφίας, αλλά και της ανθρωπότητας, αποτελεί για τον ίδιο απαραίτητο στοιχείο ιεράρχησης του Λόγου, ο οποίος οφείλει να καταπολεμήσει τις σκοταδιστικές δυνάμεις του χριστιανισμού. Ο Λόγος, έχει καταστεί υποχείριο ενός θρησκευτικού υλισμού, εξαιτίας της χριστιανικής μυθολογίας, η οποία τον έχει αντικαταστήσει με τη θρησκεία, μετατρέποντας τις εικόνες σε πράγματα.⁷ Η ικανότητα λοιπόν της θρησκείας να μετατρέπει το μη πραγματικό σε πραγματικό και να δίνει νόημα και ουσία σε άυλα αντικείμενα της φαντασίας, είναι αυτό το οποίο στοχοποιεί ο Feuerbach με την κριτική του.

Έπειτα, θα ασχοληθούμε με την πολυσυζητημένη από τη δευτερογενή βιβλιογραφία έννοια της ουσίας. Κατά πολλούς, η έννοια της ουσίας εμφανίζει από μόνη της έναν δογματικό και μη ιστορικό χαρακτήρα, καθώς εμφανίζεται στον Feuerbach ως *a priori* αρχή. Αυτή την άποψη θα επιχειρήσουμε να αντιπαρατεθούμε, καθώς εκτιμάμε πως στο φουερμαχιανό έργο επιχειρείται μια συγκρότηση της έννοιας της ουσίας και μια προσπάθεια απόδοσης περιεχομένου, μέσα από την αξιοποίηση της σχέσης της με την έννοια της ύπαρξης. Πρόκειται για μια έννοια στην οποία ο Feuerbach βασίζεται σε μεγάλο βαθμό, καθώς είναι αυτή η έννοια στην οποία στηρίζεται η αντίθεση του ανθρώπου και του Θεού. Στο ίδιο πλαίσιο συζήτησης εντάσσεται και η έννοια της φύσης, καθώς ο Feuerbach κατηγορείται εξίσου για έναν νατουραλισμό στο έργο του. Σίγουρα παρατηρείται μια σύμπλευση της έννοιας της φύσης με αυτή της ουσίας, αλλά δεν θεωρούμε πως κάποια εξ αυτών, ούτε και η μεταξύ τους σχέση αξιοποιείται αδόκιμα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, θα συζητηθούν επιμέρους θρησκευτικά ζητήματα, ξεκινώντας από την πεποίθηση πως η θρησκευτικής συνείδηση του πιστού, διαμορφώνει για τον ίδιο ατομικιστικές διαθέσεις. Η ελπίδα ενός πιστού για προσωπική μετά θάνατον λύτρωση, περιορίζει τις αλτρουιστικές του διαθέσεις, θέτοντας τις περισσότερες φορές το προσωπικό του συμφέρον έναντι του

⁶ Πρόκειται για τον γερμανικό φιλοσοφικό όρο *Sinnlichkeit*, ο οποίος στην ελληνική βιβλιογραφία μεταφράζεται είτε ως αισθητικότητα, είτε ως αισθητηριακότητα. Εμείς θα επιλέξουμε τη δεύτερη εκδοχή καθώς η πρώτη μπορεί να δημιουργήσει μια μικρή παρεξήγηση με το αισθητικά ή πολιτισμικά ωραίο.

⁷ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 13

συμφέροντος ενός άλλου ατόμου, ή ακόμα και του συλλογικού. Αυτή η σχέση ανάμεσα στο Εγώ και του άλλους ή αλλιώς στο Εγώ και το Εσύ, κατέχει μια εξέχουσα θέση στη φουερμπαχική φιλοσοφία, ικανή να αποτελέσει στήριγμα της ανθρωπότητας στη διαδικασία αποδέσμευσής της από τα θρησκευτικά δεσμά. Η σχέση αυτή, η οποία θεμελιώνεται στο αίσθημα της αγάπης, ορισμένες φορές μπορεί να ελλοχεύει εκτός από δεσμούς λατρείας και αισθήματα εγωισμού, ως προς το εάν ιεραρχείται η προσωπική ευδαιμονία του υποκειμένου ή η αγάπη του προς το αντικείμενο της αγάπης. Θα υποστηρίξουμε, πως παρά τη δεδομένη συνύπαρξη των δύο συναισθημάτων, για τον Feuerbach, η θυσία του υποκειμένου μπορεί να λάβει και το περιεχόμενο του ευδαιμονικού πράττειν, βασιζόμενοι στη ωφελιμιστικού τύπου ηθική του θεωρία.

Στη συνέχεια, θα μας απασχολήσει η έννοια της αγάπης, την οποία εξετάζουμε τόσο από τη σκοπιά των χριστιανικών διδασκαλιών, όσο και από την άποψη του Feuerbach, στην οποία της αποδίδεται αντίθετο περιεχόμενο. Για το Χριστιανισμό, η αγάπη είναι μια δύναμη η οποία παραχωρήθηκε από το Θεό προς του πιστούς, ενώ για τον Feuerbach, η αγάπη είναι δεδομένο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ουσίας, το οποίο αξιοποιείται αντιθετικά από την πλευρά εκείνη που εμφανίζει την ανθρώπινη ουσία ως ξένη προς τον άνθρωπο, δηλαδή το Χριστιανισμό. Αυτό το μέρος θα κλείσει, με μια αναφορά σε επιμέρους κατηγορήματα του θείου όντος, στη σχέση του ανθρώπου με το Θεό, αλλά και της ανθρωπότητας με το μυστήριο της Τριαδικότητας. Υπάρχει η άποψη, ότι ο Feuerbach στην προσπάθειά του να αποδείξει την ανυπαρξία του Θεού, στηρίζεται στην ταύτιση της θεϊκής ουσίας με την ανθρώπινη, και παρόλο που σε μεγάλο βαθμό το καταφέρνει, πολλές φορές εγκλωβίζεται σε αυτή την ταύτιση.⁸ Παρά την κριτική αυτή που δέχεται, η ανάγνωση μας στον Feuerbach, μας δείχνει πως ο ίδιος κατανοεί τη θρησκεία ως φαινόμενο το οποίο έχει κοινωνικές ρίζες και έτσι δεν προσπαθεί να αποδείξει ότι δεν υπάρχει Θεός, αφού αυτό είναι το δεδομένο του. Αυτό που γίνεται κατανοητό από το κείμενο του είναι πως αν υπάρχει κάτι το οποίο θα πρέπει να αποδειχθεί είναι το ότι ο Θεός υπάρχει και όχι το αντίθετο. Επομένως, η κριτική πως εγκλωβίζεται στην παραπάνω ταύτιση κατανοείται ως λαθεμένη, καθώς δεν πρόκειται περί ταύτισης, αλλά περί πολλαπλών συλλογισμών στην προσπάθεια απόδειξης του ίδιου επιχειρήματος.

⁸ Nola, R., «The young Hegelians, Feuerbach and Marx», στο *The Age of German Idealism*, Solomon R. and Higgins K. (επιμ.), Routledge, London and New York, 2004, σ. 310

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος θα θεματοποιήσουμε πιο στοχευμένα το ζήτημα της μεθόδου της κριτικής στο Feuerbach. Πρώτα θα αναπτύξουμε τον υλισμό και την αισθητηριακότητα στον Feuerbach, έναντι της νόησης και της διάνοιας αντίστοιχα, με σκοπό να δώσουμε κάποια επιμέρους χαρακτηριστικά σε δύο έννοιες οι οποίες αναμφίβολα αναπτύσσονται σε ολόκληρη την εργασία. Η ιεράρχηση της ύλης στην κατανόηση και την αντιμετώπιση της πραγματικότητας, μπορεί να μας δώσει παραπάνω στοιχεία για την κριτική του Feuerbach στην θεωρησιακή φιλοσοφία, ενώ η συζήτηση σχετικά με την αισθητηριακότητα, δείχνει σε βάθος το περιεχόμενο της έννοιας, καθώς όπως θα δούμε σε εκείνο το σημείο, η αισθητηριακότητα δεν είναι δύναμη η οποία ενεργοποιείται αποκλειστικά από τις αισθήσεις, αλλά βασικό στοιχείο στη λειτουργία της, είναι η καρδιά.

Περνώντας στη μέθοδο της κριτικής, αυτή στον Feuerbach συναντάται με τον όρο αντιστροφή⁹ και αξιοποιείται τόσο για την κριτική της θρησκείας, όσο και για την κριτική της θεωρησιακότητας εν γένει. Σε αυτή τη συζήτηση εισάγονται και οι έννοιες της αλλοτριώσης και της ιδεολογίας, οι οποίες κατέχουν πρωτεύοντα ρόλο στο πλαίσιο της φουερμπαχικής κριτικής στη θρησκεία, έννοιες μάλιστα που αποκαλύπτουν το αντεστραμμένο περιεχόμενο του Χριστιανισμού. Η αντιστροφή αυτή, μας εξηγεί την αντιστροφή την οποία έχει υποστεί το ανθρώπινο γένος (Gattungswesen) εξαιτίας της θρησκείας, η οποία όταν αντιστρέφεται εκ νέου αποκαλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο της ανθρώπινης ουσίας και του πραγματικού βίου. Σε αυτό στηρίζεται και το φουερμπαχικό αίτημα αποδέσμευσης από τη θρησκεία και αντιστροφής της επίσης αντεστραμμένης ανθρώπινης συνείδησης.

Ο Feuerbach, έχει κατηγορηθεί για το γεγονός πως επιχειρεί την μεταρρύθμιση ή την μεταμόρφωση της θρησκείας και πως η ανατροπή της δεν είναι ο πραγματικός του στόχος.¹⁰ Η θέση μας σε αυτή την εκτίμηση είναι αντίθετη και αυτό γίνεται εμφανές στο σύνολο της παρούσας μελέτης. Ας δούμε όμως τι λέει ο ίδιος ο Feuerbach κλείνοντας τον δεύτερο πρόλογο της *Ουσίας του Χριστιανισμού*, όπου με έναν τρόπο απαντάει στα παραπάνω: «Και ενώ διορθώνω τις παρεκκλίσεις της θρησκείας, την θεολογίας και της θεωρησιακής σκέψης, θα πρέπει βεβαίως να

⁹ Ο όρος αντιστροφή, απαντά στον γερμανικό όρο *Umkehrungs Methode*

¹⁰ Υπάρχει μια εκτίμηση, η οποία θέλει τον Feuerbach να μην μπορεί να αποτάξει τις θεολογικές σπουδές και επιρροές του και χωρίς να το καταλαβαίνει, να εμφανίζει αυτή την επιρροή στα κείμενα του. Βλ. κυρίως De Roover, J., «An Unhappy Lover of Theology: Feuerbach and Contemporary Religious Studies», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 71, No. 3, 2003, σ. 634

χρησιμοποιήσω και τις εκφράσεις τους, θα πρέπει μάλιστα να φαίνεται ότι επιδίδομαι ο ίδιος σε θεωρησιακή σκέψη ή – πράγμα που είναι το αυτό – σε θεολογική σκέψη, ενώ ακριβώς διαλύω τη θεωρησιακή σκέψη, δηλαδή υποβιβάζω τη θεολογία σε ανθρωπολογία».¹¹ Ουσιαστικά ο ίδιος μας παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το αντικείμενο του, δηλαδή αξιοποιώντας ως μέσο έλξης με το αντικείμενο, το ίδιο το περιεχόμενο του αντικειμένου. Γενικότερα η θρησκευτική κριτική του Feuerbach, γίνεται από τη σκοπιά της θρησκείας, εκμεταλλευόμενος με αυτόν τον τρόπο τις ίδιες τις θεολογικές διδασκαλίες, οι οποίες θα τους επιτρέψουν μια εκ των έσω κριτική και αντιστροφή του θρησκευτικού επιχειρήματος.

Τέλος, θα μας απασχολήσουν δύο ακόμα ζητήματα. Το πρώτο αφορά την έννοια του πολιτικού στο έργο του Feuerbach και το δεύτερο είναι η ηθική του θεωρία, την οποία θα συζητήσουμε σε ένα μικρό βαθμό. Παρά το γεγονός πως ασκείται κριτική στον Feuerbach για αποστάσεις τις οποίες δημιουργεί σε σχέση με την πολιτική πραγματικότητα, ο ίδιος όχι μόνο τοποθετείται επί του θέματος, αλλά υπάρχουν στιγμές στη ζωή του, οι οποίες το αποδεικνύουν.¹² Άλλωστε διαλέξεις του ίδιου, οδήγησαν σε επεισόδια με την παρέμβαση ακόμα και της αστυνομίας.¹³ Θα δούμε λοιπόν στο αντίστοιχο κεφάλαιο, πως ο Feuerbach και μέσα από τα κείμενα του κρατάει πολιτική στάση, τασσόμενος υπέρ των δημοκρατικών αρχών και των επαναστατών του 1848.¹⁴ Ο ίδιος, θεωρούσε πως η αλλαγή των ατομικών πεποιθήσεων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική πρόοδο,¹⁵ θεωρώντας με αυτό τον τρόπο τη θρησκεία ως την αφετηριακή προϋπόθεση για κάτι τέτοιο. Η ηθική του θεωρία, θα αναφερθεί αρκετά συνοπτικά και θα αξιοποιηθεί προς την κατεύθυνση ανάδειξης του χειραφετικού αιτήματος, της αισθητηριακότητας, αλλά και της διυποκειμενικής σχέσης του Εγώ και του Εσύ.

¹¹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 32

¹² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη βιογραφική επιρροή της πολιτικής στον Feuerbach, βλ. Leopold, D., *The young Karl Marx. German philosophy, modern politics, and human flourishing*, Cambridge University Press, New York, 2007, σ. 204, 205

¹³ Σε διαλέξεις που έδινε σχετικά με την ουσία της θρησκείας στο Δημαρχείο της Χαϊδελβέργης, κρατούσε πολιτική στάση καθώς το περιεχόμενο των διαλέξεων αυτών είχε χαρακτήρα κριτικής στο φιλοκυβερνητικό και αντεπαναστατικό πανεπιστήμιο. Βλ. Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», *Επίμετρο*, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 439,440

¹⁴ Βλ. Schneider, K., «Zum Geleit: „Vive la République“-Der politische Feuerbach», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σ. 13

¹⁵ Leopold, D., *ό.π.*, σ. 212

Ο Feuerbach σήμερα, μπορεί να θεωρείται από τους πλέον κλασσικούς φιλοσόφους, εξαιτίας της επικαιρότητας του έργου του, καθώς οι θέσεις του για τη σχέση του ανθρώπινου γένους με τη θρησκεία και η αναγκαιότητα αποδέσμευσης από αυτή, είναι θέσεις οι οποίες μπορούν να αντιπαρατεθούν τα σύγχρονα προβλήματα, παρά το γεγονός πως η εποχή τους έχει περάσει προ πολλού.¹⁶ Αυτή η αναγκαιότητα του ξαναδιαβάσματος του Feuerbach, βρίσκεται τόσο στο επίπεδο του αιτήματος της αποδέσμευσης από τη θρησκεία, όσο και στο ορθότερο διάβασμα του Marx. Είναι αλήθεια πως ο Feuerbach διαβάζεται κυρίως μέσα από τη μαρξική κριτική, γεγονός που αδικεί και τον ίδιο τον Feuerbach, αλλά και τον Marx, οι φουεερμπαχιστές επιρροές του οποίου δεν πρέπει να αποκρύβονται.

Σκοπός μας μέσα από αυτή την εργασία, είναι να ανασυγκροτήσουμε τη θρησκευτική κριτική του Feuerbach, να αναδείξουμε βασικούς όρους και ζητήματα της φιλοσοφίας του, να συζητήσουμε το περιεχόμενο της νέας φιλοσοφίας και να επιχειρήσουμε να επικαιροποιήσουμε όλα τα παραπάνω στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Η κριτική του Feuerbach στη θρησκεία, ούσα μια από τις σπουδαιότερες, επηρέασε και επηρεάζει ακόμα πολλούς, σε ένα μακρόπνοο πλάνο κριτικής της αλλοτριωμένης συνείδησης και του ανθρώπινου πολιτισμού.

¹⁶ Reitemeyer, U., «Why Feuerbach is Both Classic and Modern», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σ. 163

Μέρος 1^ο: Για τη φιλοσοφία του Feuerbach

1.1 Τα θεμέλια της φιλοσοφίας του Feuerbach

Η πορεία της φιλοσοφίας του Feuerbach, όπως και όλη της μετέπειτα υλιστικής – και όχι μόνο παράδοσης – αναπτύχθηκαν πάνω στην παράδοση της γερμανικής φιλοσοφίας και πιο συγκεκριμένα στο ρεύμα του Γερμανικού Ιδεαλισμού. Δεν θα σταθούμε τόσο στο ιστορικό πλαίσιο των αστικών επαναστάσεων της περιόδου και της θεωρητικής απήχησης τους στη νεότερη φιλοσοφία, αλλά θα μας απασχολήσει ειδικά το φιλοσοφικό περιεχόμενο του ρεύματος του Γερμανικού Ιδεαλισμού και κυρίως η φιλοσοφία του Hegel, καθώς πάνω σε αυτό το πλαίσιο ασκείται και η κριτική του Feuerbach.

Αφού αναδείξουμε – στο βαθμό που αναλογεί στη μελέτη μας – τους κύριους άξονες της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, θα προχωρήσουμε στην φουερμπαχική κριτική επ' αυτών των θεμάτων και τη συγκρότηση της νέας φιλοσοφίας η οποία εντάσσεται και εκείνη στο διαφωτιστικό φιλοσοφικό πλαίσιο και συνεπάγεται και τη νέα εποχή για την ανθρωπότητα. Στο κεφάλαιο αυτό, θα πραγματοποιηθεί μια παρουσίαση τόσο της πριν τον Feuerbach γερμανικής φιλοσοφικής παράδοσης, όσο και της κριτικής του ίδιου σε αυτή. Παρά την κριτική του Feuerbach στην εγελιανή φιλοσοφία, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί την επιρροή του ίδιου από τον δάσκαλο του, τον Hegel, κάτι που αποδέχεται και ο ίδιος κατά την περίοδο των νεανικών του κειμένων.¹⁷ Αυτή η από κοινού παρουσίαση των παραπάνω θεμάτων – κυρίως βέβαια της φουερμπαχικής κριτικής – θα μας εισάγει καλύτερα στην ανάπτυξη των υπόλοιπων ζητημάτων που θεματοποιεί ο Feuerbach και κυρίως της κριτικής του στη θρησκεία.

1.1.1 Το φιλοσοφικό πλαίσιο του Γερμανικού Ιδεαλισμού

Η Γαλλική Επανάσταση βρίσκει υποστήριξη από τη διανοήση της Γερμανίας και πλαισιώνει μια σειρά από έννοιες και ζητήματα τα οποία πραγματευόταν η παράδοση του Γερμανικού Ιδεαλισμού. Ζητήματα λοιπόν στη σχέση του ανθρώπου με την

¹⁷ Σε μια επιστολή του Feuerbach προς τον Hegel, ο πρώτος συστήνεται ως μαθητής του δεύτερου και του αναπτύσσει μια σειρά από τις ιδέες του, πλαισιωμένες από τη διδακτορική του διατριβή. Βλ. Eßbach, W., *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1988, σ. 168

κοινωνία, την τέχνη και την κουλτούρα, βρήκαν έδαφος να αναπτυχθούν στην αναπτυσσόμενη αστική κοινωνία. Από τους κύριους εκπροσώπους του Γερμανικού Ιδεαλισμού και στόχος της κριτικής του Feuerbach, ήταν δάσκαλος του G.W.F Hegel. Για τον Hegel, πραγματοποιείται μια σύνδεση της έννοιας του Λόγου και του κράτους¹⁸, ως ένα είδος κοινωνικής πραγμάτωση του Λόγου, μέσω του κρατικού θεσμού. Το εγελιανό φιλοσοφικό σύστημα, χαρακτηρίζεται από μια σειρά έννοιες όπως η ελευθερία, το υποκείμενο, το πνεύμα και η ιδέα, στις οποίες πρέπει να αναδειχθεί το πραγματικό του περιεχόμενο, καθώς σε αντίθετη περίπτωση ενέχει ο κίνδυνος να χαρακτηριστούν λαθεμένα από έναν μεταφυσικό χαρακτήρα.¹⁹

Ο Hegel, αξιώνει για τη φιλοσοφία του ένα περιεχόμενο, το οποίο είχε συγκροτηθεί μέσω των αντιφάσεων προηγούμενων φιλοσοφικών συστημάτων.²⁰ Η διαλεκτική και συνάμα ιστορική παρουσίαση του εγελιανού φιλοσοφικού συστήματος, φυσικά του προσδίδει μια ανωτερότητα και μια δυναμική. Είναι πολύ σημαντικό όμως, να δούμε – έστω και συνοπτικά – την εγελιανή συσχέτιση πραγματικότητας και νόησης. Ο Hegel, παρουσίασε τη διαδικασία επιρροής και υποταγής της πραγματικότητας από τον ανθρώπινο Λόγο. Ανέδειξε στο πνεύμα του ανθρώπου μια δυναμική, η οποία μπορούσε να επηρεάσει κάθε κατάσταση του κοινωνικού και να την προσαρμόσει στη νοητική σύλληψη των υποκειμένων, ενώ κάθε μη λογική έκφανση της πραγματικότητας, όφειλε και αυτή να προσαρμοστεί στις επιταγές του Λόγου.²¹ Η έννοια του Λόγου με το δυναμικό της περιεχόμενο, απαντάται και στον Feuerbach, στον οποίο όπως θα δούμε παρουσιάζει κάποιες διαφοροποιήσεις, κυρίως στο βαθμό του καθορισμού της πραγματικότητας από το Λόγο ή το αντίθετο.

Ο Γερμανικός Ιδεαλισμός ήρθε σε σύγκρουση με την βρετανική παράδοση των εμπειριστών, καθώς όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Λόγος είναι αυτός που οφείλει να διαμορφώσει την πραγματικότητα και δεν μπορεί ο άνθρωπος να κατανοεί την εκάστοτε πραγματικότητα με βάση αυτό που απλά του μεταφέρει η εμπειρία του, αλλά έπρεπε να βασιστεί στην καθολική αλήθεια.²² Για την παράδοση του Γερμανικού Ιδεαλισμού, η αξιοποίηση της εμπειρίας για την ερμηνεία της

¹⁸ Marcuse, H., *Λόγος και Επανάσταση, ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 24

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 25

²⁰ Jaeschke, W., «Speculative and Anthropological Criticism of Religion: A Theological Orientation to Hegel and Feuerbach», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 48, No. 3, 1980, σ. 347

²¹ Marcuse, H., *ό.π.*, σ. 25

²² Στο ίδιο, σ. 35

πραγματικής ζωής, ήταν παραίτηση από τη δυναμική του Λόγου.²³ Αυτή η ιεράρχηση του Λόγου και όχι της εμπειρίας, είναι από τα στοιχεία που επέτρεψαν στον Feuerbach να αναπτύξει το επιχείρημα ότι η εγελιανή φιλοσοφία αρνείται τη θεολογία, αλλά έπειτα αντιστρέφει τη σχέση αυτή και η θεολογία αρνείται τη φιλοσοφία, καθιστώντας εν τέλει την άρνηση της άρνησης, τίποτα άλλο από καθαρή θεολογία.²⁴ Χωρίς να επιβεβαιώνουμε – μάλλον το αντίθετο – τη συγκεκριμένη κριτική στην εγελιανή διαλεκτική, προσπαθούσε να εντοπίσουμε μια αφετηρία της φουερμπαχικής κριτικής. Ο ίδιος, ισχυριζόταν πως το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του μπορεί να συλληφθεί και να κριθεί μόνο ως αντίθεση προς την εγελιανή φιλοσοφία, καθώς αυτό που στον Hegel είναι δευτερεύον, υποκειμενικό και τυπικό, στον ίδιο είναι αρχέγονο, αντικειμενικό και ουσιώδες.²⁵

Η κριτική του Feuerbach, όπως θα δούμε, στοχοποιεί το ιδεαλιστικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του δάσκαλού του. Στο ίδιο πλαίσιο, πραγματοποιεί κριτική και στην εγελιανή διαλεκτική, την οποία όμως και ο ίδιος δανείζεται με έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο και μάλιστα όπως θα δούμε, την αναπτύσσει σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων. Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των βασικών θέσεων της εγελιανής φιλοσοφίας, οι οποίες τίθενται σε κριτική από τον Feuerbach, θα μας βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση της κριτικής του στη θεωρησιακότητα.

1.1.2 Η κριτική στη θεωρησιακή φιλοσοφία και η «φιλοσοφία του μέλλοντος»

Η ανάδειξη της αυτονομίας της σκέψης του Feuerbach στην ιστορία της φιλοσοφίας γενικότερα, αλλά και στη θέση του ανάμεσα στους Hegel και Marx ειδικότερα, είναι μια απόπειρα, η οποία δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από το σχολιασμό σε αυτό που ο ίδιος θεωρούσε «παλιό», ώστε να γίνει κατανοητό το «νέο», κομμάτι του οποίου θεωρείται και ο ίδιος. Σε αυτό το κεφάλαιο θα συζητηθεί τόσο η κριτική του Feuerbach στη θεωρησιακή φιλοσοφία και στη θεωρησιακή σκέψη εν γένει, όσο και στο αισθητηριακό αίτημα που προβάλλει ο ίδιος σε αντίθεση προς τη θεωρησιακότητα. Τέλος, θα δούμε πως μέσα από την κριτική αυτή, φαίνεται να

²³ Στο ίδιο, σ. 38

²⁴ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 21, σ. 206

²⁵ Feuerbach, L., «Για την κριτική του συγγράμματος *Η ουσία του Χριστιανισμού*», στο *Η ουσία του Χριστιανισμού – η ουσία της θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 359

γεννάται η νέα φιλοσοφία, η οποία για τον Feuerbach σηματοδοτεί μια νέα εποχή στο φιλοσοφικό στοχασμό και τη φιλοσοφική έρευνα.

Η θεωρησιακότητα στη σκέψη απορρίπτεται στο σύνολο της από τον Feuerbach, ως απόλυτη και άυλη, ως διαδικασία που αντλεί το υλικό της από τον εαυτό της, ενώ ο ίδιος διαχωρίζει τον εαυτό του από τους φιλοσόφους, οι οποίοι γεννούν το αντικείμενο από τη σκέψη τους, καθώς ο ίδιος γεννά τη σκέψη του από το αντικείμενο, το οποίο φυσικά υπάρχει εκτός του μυαλού του, εκτός δηλαδή της νόησης.²⁶ Από την αρχή κιάλας εμφανίζεται το αισθητηριακό αίτημα της φουερμπαχιανής φιλοσοφίας, το οποίο έρχεται ως απάντηση στον αναστοχασμό, ο οποίος δεν αξιοποιεί τη γνώση των αισθήσεων. Η κριτική του Feuerbach στη θεωρησιακή φιλοσοφία, είναι σε μεγάλο βαθμό κριτική στο δάσκαλο του, τον Hegel,²⁷ καθώς ο ίδιος παρατηρεί έναν μονολογικό και «λυρικό» χαρακτήρα της εγελιανής φιλοσοφίας, ο οποίος εκδηλώνεται μέσα από την κυκλική οργάνωση της αποδεικτικής δομής, όπου η αρχή προκαταβάλλει το τέλος και εμπεριέχεται από αυτό.²⁸ Αυτή η αυτονομία και αυτοϊκανοποίηση της θεωρησιακής σκέψης, μπαίνει στο στόχαστρο του Feuerbach, ως ανεπαρκής, ή ακόμα και ως αναληθής. Όπως ο ίδιος αναφέρει: *«Στην εποπτεία προσδιορίζομαι από το αντικείμενο, στη νόηση προσδιορίζω εγώ το αντικείμενο· στη νόηση είμαι Εγώ, στην εποπτεία Μη-Εγώ. Μόνον από την άρνηση της νόησης, από το προσδιορίζεσθαι από το αντικείμενο, από το πάθος, από την πηγή κάθε ηδονής και άλγους, γεννιέται η αληθινή, η αντικειμενική σκέψη, η αληθινή, αντικειμενική φιλοσοφία. Η εποπτεία δίνει την ουσία που είναι άμεσα ταυτισμένη με την ύπαρξη, η νόηση την ουσία που είναι διαμεσολαβημένη από τη διαφορά, τη διάκριση από την ύπαρξη».*²⁹

²⁶ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 23

²⁷ Στην παρούσα μελέτη δεν θα αναδείξουμε τις πιθανές απαντήσεις που θα μπορούσε να δώσει η εγελιανή φιλοσοφία στις «κατηγορίες» του Feuerbach, απλώς θα ανασυγκροτήσουμε τη φουερμπαχιανή επιχειρηματολογία, ώστε να κατανοηθεί η κριτική του στο σύνολο της. Για τη σχέση Hegel και Feuerbach υπό το πρίσμα της θεωρησιακής φιλοσοφίας και της ανθρωπολογίας, βλ. Jaeschke, W., «Speculative and Anthropological Criticism of Religion: A Theological Orientation to Hegel and Feuerbach», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 48, No. 3, 1980, pp. 345-364

²⁸ Σαγκριώτης, Γ., «Από το πνεύμα στην ουσία: Για τη κριτική του Φώουερμπαχ στη θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ.40

²⁹ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας, Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 204

Μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε την άμεση σχέση που χαρακτηρίζει την έννοια της ουσίας με αυτή της ύπαρξης,³⁰ καθώς επίσης και την ιεράρχηση της εποπτείας έναντι της νόησης στο πλαίσιο της φιλοσοφικής έρευνας. Για τον Feuerbach η έμφαση στο ζήτημα της εποπτείας έναντι της νόησης είναι αξιοσημείωτη, καθώς μπορούμε να εκτιμήσουμε πως για τον ίδιο, η θεωρησιακότητα στη σκέψη – και πιο συγκεκριμένα σε αυτό το σημείο η νόηση – είναι αυτή η οποία δημιουργεί την πραγματικότητα και αυτή η οποία δίνει νόημα και περιεχόμενο στο αντικείμενο.

Ο Feuerbach, ενισχύοντας το ρόλο του φιλοσόφου και επισημαίνοντας το αισθητηριακό του αίτημα, αναφέρει ότι ο φιλόσοφος έχει δικά του αρκετά υλικά μέσα στη συγκρότηση της θεωρίας του, τα οποία δεν μπορεί να έχει συνεχώς μαζί του, διαφωνώντας με τη θεωρησιακή φιλοσοφία που αποδέχεται την αντίληψη: «ότι όλα όσα είναι δικά μου, τα φέρω μαζί μου».³¹ Επιχειρείται μέσω αυτής της αναφοράς, ένας διαχωρισμός του πραγματικού κόσμου της ύλης, έναντι του κόσμου του πνεύματος. Η αισθητηριακότητα, είναι για τον ίδιο συστατικό στοιχείο της ουσίας του ανθρώπινου όντος, καθώς ένα ον χωρίς αισθητηριακότητα και ύλη, είναι ένα ον χωρίς πάθη, είναι δηλαδή ένα ον με αλλοιωμένη την ουσία του.³² Κατά συνέπεια, πρόκειται για ένα ον το οποίο δεν χαρακτηρίζεται από τα πάθη και τη δύναμη της αισθητηριακότητας και έτσι αποδεσμεύεται από την ύπαρξη του.³³ Αυτό είναι το φιλοσοφικό εργαλείο μέσω του οποίου ο Feuerbach επιχειρεί να φτάσει στη γνώση της αλήθειας και μέσω αυτού θέλει να ενισχύσει το κύριο επιχείρημα του έναντι της θεωρησιακής φιλοσοφίας.

Για τον Feuerbach, ο θεωρησιακός φιλόσοφος ή θεολόγος στοχάζεται το Θεό αποκλειστικά με τη δύναμη της σκέψης και γι' αυτό ανάμεσα στον ίδιο και τον Θεό δεν παρεμβάλλεται τίποτα το αισθητηριακό, με αποτέλεσμα να μπορεί να αναγνωρίζει στο θείο ον όλα τα γνωρίσματα ενός υποκειμένου, το οποίο φέρει την ικανότητα της σκέψης, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα αντικείμενο, το οποίο γίνεται αντιληπτό μέσω της νόησης.³⁴ Η κριτική αυτή γίνεται καθώς η σχέση

³⁰ Πιο αναλυτικά για τη σχέση ουσίας και ύπαρξης στο *Υποκεφάλαιο 1.3.2*

³¹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 23

³² Παρουσιάζεται μια ιεράρχηση του ανθρώπινου δράματος ως στοιχείο της ανθρώπινης ουσίας, με σκοπό να δείξει πως ο άνθρωπος από τη μια έχει πάθη, ενώ ο Θεός από την άλλη τα αγνοεί. Βλ. Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας, Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ.203

³³ Ηλιόπουλος Γ., «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 67

³⁴ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 47, σ. 181

ανάμεσα στον στοχαστή και τον αντικείμενο της σκέψης του, χαρακτηρίζεται από μια θεωρησιακή δυναμική, η οποία όπως κατανοούμε το φουερμπαχικό κείμενο, είναι αυτάρκης και ενέχει απεριόριστες δυνατότητες, με αποτέλεσμα κάποιες από αυτές να οδηγούν σε αντιστροφή της πραγματικότητας.

Η θεωρησιακή σκέψη, γίνεται εμφανής και στον τρόπο με τον οποίο η ίδια κατανοεί το θείο ον, καθώς η διαδικασία που είτε λογικά είτε θεωρητικά αφομοιώνεται ο Θεός – τον οποίο παίρνει από το *Επέκεινα* και τον εξαντικειμενικεύει χωρίς να της έχει δοθεί εξ' αρχής ως αντικείμενο – είναι για τον Feuerbach η ίδια η θεωρησιακή φιλοσοφία.³⁵ Η σχέση της θεωρησιακής φιλοσοφίας και του θείου όντος είναι κάτι περισσότερο από εμφανής και επόμενη για τον Feuerbach, καθώς η ουσία της θεωρησιακής φιλοσοφίας είναι η εξορθολογισμένη, διαπιστωμένη και πραγματοποιήσιμη ουσία του Θεού, δηλαδή είναι μια αληθινή, συνεπής και λογική θεολογία.³⁶ Αυτό που θέλει να παρουσιάσει με αυτόν τον παραλληλισμό, είναι η πως μια αναστοχαστική διαδικασία με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω, δίνει λογική υπόσταση και νόημα στο θείο ον, σε ένα αντικείμενο που από την ίδια του τη σύσταση αντιτίθεται στο Λόγο. Για να γνωρίσει κανείς τη γνώση, αυτό που πρέπει να κάνει, είναι να εφαρμόσει στη θεωρησιακή φιλοσοφία, τη μέθοδο της αντιστροφής, δηλαδή να μετατρέψει το κατηγορημα σε υποκείμενο, και ως υποκείμενο να το θεωρήσει ως αντικείμενο και αρχή.³⁷ Αυτή είναι η μέθοδος τόσο για την κριτική στη θεωρησιακή φιλοσοφία, όσο και για την κριτική της θρησκείας, καθώς ο Feuerbach θεωρεί πως αυτή την αντιστροφή την έχει ήδη υποστεί η φιλοσοφία εξ' αιτίας της θεωρησιακότητας που την έχει κυριεύσει. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε πως η μέθοδος της κριτικής του δεν είναι απλά η αντιστροφή, αλλά μια εκ νέου αντιστροφή, δηλαδή η αντιστροφή του αντεστραμμένου.

Το μυστικό – και κατ' επέκταση η βαθύτερη κατανόηση – της θεωρησιακής φιλοσοφίας, είναι η θεολογία, κατά τον ίδιο τρόπο που το μυστικό της θεολογίας και κυρίως της θεωρησιακής θεολογίας, είναι η ανθρωπολογία.³⁸ Η θεολογία διατηρεί και σε αυτή την αναφορά, την εμφάνιση της ως φυσικό επακόλουθο, ως αναμενόμενο του

³⁵ Στο ίδιο, Θέση 4, σ. 178. Βλ. επίσης Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 195

³⁶ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σ. 178

³⁷ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 195. Για τη μέθοδο της αντιστροφής, τόσο σε επίπεδο κριτικής, όσο και σε επίπεδο συγκρότησης θεωρίας, να μιλήσουμε πιο αναλυτικά στο *Κεφάλαιο 3.2 του 3^{ου} Μέρους*

³⁸ Στο ίδιο, σ. 195

τρόπου της αναστοχαστικής λειτουργίας της θεωρησιακής φιλοσοφίας. Η θεωρησιακή φιλοσοφία, κρύβει μέσα της θεολογικές μεθόδους θεώρησης, με αποτέλεσμα να οδηγεί στη θεολογία και να στην ύπαρξη του θείου όντος. Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τη θεωρησιακή φιλοσοφία ως μια πιο εξοπλισμένη, μεθοδική και ικανή – κατά συνέπεια και πιο επικίνδυνη για το ανθρώπινο γένος – θεολογία.

Το κείμενο του Feuerbach για τις *Βασικές αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος*, αποτελεί ένα ολοκληρωμένο, ώριμο φιλοσοφικό μανιφέστο, το οποίο όπως λέει ο ίδιος «οδηγεί τη φιλοσοφία από το βασίλειο των απομονωμένων ψυχών, πίσω στο βασίλειο των ενσώματων, ζώντων ψυχών, ώστε να επιστρέψει (ή να κατέβει) η φιλοσοφία από τη θεϊκότητα και την αυτάρεσκη μακαριότητα της σκέψης και να ανοίξει τα μάτια στην ανθρώπινη αθλιότητα».³⁹ Είναι μια προσπάθεια παρακαταθήκη για τις επόμενες γενεές, τις οποίες ο ίδιος θεωρεί προνομιούχες σε σχέση με την εποχή του. Το έργο αυτό, είναι η θεμελίωση της ανθρωπολογίας, δηλαδή της φιλοσοφίας του ανθρώπου, σε αντιδιαστολή με την θεολογία, η οποία είναι η φιλοσοφία του Απόλυτου και του θεϊκού.⁴⁰ Ο στόχος της ανθρωπολογίας και της φιλοσοφίας του, είναι ο άνθρωπος και η ελεύθερη ύπαρξη του, η γενικότερη απελευθέρωση του ανθρώπου.⁴¹ Η νέα φιλοσοφία δεν χαρακτηρίζει απλά μια νέα περίοδο της φιλοσοφίας, αλλά μια νέα ιστορική περίοδο για την ανθρωπότητα.⁴²

Η νέα φιλοσοφία, όπως παρατηρούσε ο Feuerbach στις *Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας*, είναι «η άρνηση της θεολογίας, η οποία αρνείται την αλήθεια του θρησκευτικού αισθήματος, είναι η κατάφαση της θρησκείας»⁴³, ενώ ακόμα «η νέα, η μοναδική θετική φιλοσοφία είναι η άρνηση κάθε σχολαστικής φιλοσοφίας»⁴⁴ και χαρακτηρίζεται από τον άνθρωπο «ο οποίος είναι και γνωρίζει εαυτόν ως την αυτοσυνείδητη ουσία της φύσης, ως την ουσία της ιστορίας, ως την ουσία των κρατών,

³⁹ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σ. 175

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 176

⁴¹ Marcuse, H., *Λόγος και Επανάσταση, ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 258

⁴² Σαγκριώτης, Γ., «Από το πνεύμα στην ουσία: Για τη κριτική του Φώνερμπαχ στη θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 39

⁴³ Υπό την έννοια της θρησκείας που κατανοεί τον εαυτό της. Η νέα φιλοσοφία και ο άνθρωπος με τη δύναμη ενός Θεού, βλ. Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 206

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 208

ως την ουσία της θρησκείας».⁴⁵ Η νέα φιλοσοφία, σύμφωνα με τον Feuerbach, όχι απλά παίρνει τη θέση της θρησκείας, αλλά ενέχει την ουσία της θρησκείας, είναι η ίδια θρησκεία για τον εαυτό της.⁴⁶ Είναι σημαντικό να μην κατανοηθεί αυτός ο παραλληλισμός της νέας φιλοσοφίας με τη θρησκείας, ως την έλευση μιας νέας θρησκείας. Αυτό που θέλει να σημειώσει εδώ ο Feuerbach, είναι πως φαινόμενα και ζητήματα της ανθρώπινης πραγματικότητας, οφείλουν να εξηγούνται με γνώμονα την ανθρώπινη ουσία, και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα μια χειραφετημένη ανθρώπινη κοινωνία, ικανή για παρέμβαση, με μια δυναμική άξια ίση με αυτή που σήμερα χαρακτηρίζει τη θρησκεία.

Αυτή η νέα φιλοσοφία, που έρχεται σε αντίθεση με την έως τώρα φιλοσοφία, δηλαδή την παλιά φιλοσοφία, αυτή την οποία ο Feuerbach χαρακτηρίζει ως μη-φιλοσοφία, λόγω της αντιστροφής της σε σχέση με την εγγεληνική φιλοσοφία.⁴⁷ Αυτό το αληθινό περιεχόμενο το οποίο θεωρεί πως λαμβάνει η νέα φιλοσοφία, είναι η ανθρώπινη ουσία και το ανθρώπινο γένος συλλήβδην, το οποίο κατανοείται ως το πραγματικό περιεχόμενο που πρέπει να χαρακτηρίζει τη νέα φιλοσοφία. Οι έως τώρα θεωρησιακές προσεγγίσεις του δικαίου, της βούλησης, της ελευθερίας, της προσωπικότητας όπου δεν λάμβαναν υπόψιν τους τον άνθρωπο, και γίνονταν έξω ή πάνω από αυτόν, ήταν προσεγγίσεις χωρίς ενότητα, αναγκαιότητα και πραγματικότητα.⁴⁸

Η ειδοποιός διαφορά για το πέρασμα από τη θεωρησιακή φιλοσοφία, στη φιλοσοφία της νέας εποχής, είναι το αισθητηριακό αίτημα για την ποιοτική αλλαγή της φιλοσοφικής μελέτης και εξήγησης των πραγμάτων. Πρόκειται για μια φιλοσοφία νέα, διαφορετική από την μέχρι τότε, για μια φιλοσοφία αληθινή και πραγματική, ανταποκρινόμενη στην ανθρώπινη ουσία, καθώς το ανθρώπινο γένος έχει διαφθαρεί και διαστρεβλωθεί από την αντιανθρώπινη και αντιφυσική θρησκεία και θεωρησιακότητα, οι οποίες δεν ταυτίζουν τη σκέψη του πράγματος με το ίδιο το

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 208,209

⁴⁶ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 64, σ. 245

⁴⁷ Καρύδας, Δ., ««Η ολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας...είναι η αλήθεια της». Ο εγγεληνισμός ως αντεστραμμένο είδωλο του κόσμου και η υπόσχεση του νέου στον Λούντβιχ Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 21,31

⁴⁸ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 210. Βλ. επίσης, Ηλιόπουλος Γ., «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 67

πράγμα, δηλαδή με την ύπαρξη του.⁴⁹ Σκοπός του, όπως λέει, είναι να κατευθύνει τα εσωστρεφή μάτια της θεωρησιακότητας προς τα έξω, να κάνει δηλαδή το αντικείμενο της φαντασίας, αντικείμενο της πραγματικότητας και της γνώσης, ώστε αξιοποιώντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του να το καταστήσει ως αντικείμενο της πραγματικής θεωρίας και πράξης.⁵⁰

Για τον Feuerbach, ένας από τους βασικούς στόχους του φιλοσόφου, είναι να συνδέσει τη φιλοσοφία με τη ζωή. Ως εκ τούτου, ο σκοπός της πρακτικής φιλοσοφίας – ο οποίος έχει ξεκινήσει και βρίσκεται υπό διαμόρφωση – είναι να κατανοεί ο φιλόσοφος τον εαυτό του ως υπαρκτό άνθρωπο, δηλαδή να συνδέσει τη θεωρία με την πράξη, κάτι που φαίνεται αρκετά δύσκολο ελλείψει μιας θεωρίας σε διαμορφωμένη και ολόπλευρα εφαρμοσμένη μορφή.⁵¹ Ο Feuerbach, κατανοεί τη μετάβαση αυτή τόσο με πολιτικό όσο και με ιστορικό περιεχόμενο, ακόμα και αν ο ίδιος φαίνεται να μένει σε πολιτική απραξία,⁵² και να αδυνατεί να πραγματοποιήσει αυτή τη σύνδεση φιλοσοφίας και ζωής για τον εαυτό του. Ο Feuerbach, έχει συναίσθηση του επαναστατικού άλματος που απαιτείται για μια τέτοια σύνδεση και αυτή η αυτοσυνείδηση είναι απαραίτητη ως αφετηριακή αρχή μιας τέτοιας προσπάθειας.⁵³

Σκοπός του Feuerbach μέσα από την κριτική στη θεωρησιακή φιλοσοφία, είναι να γίνει αντικείμενο μελέτης της φιλοσοφίας και της επιστήμης η ανθρώπινη πραγματικότητα, η ανθρώπινη αθλιότητα, αλλά και η δύναμη του ανθρώπινου γένους, το οποίο μπορεί να ζήσει χωρίς τη δέσμευση από καμία θρησκεία, η οποία θα του ορίζει την ταυτότητα και τη δραστηριότητα του. Το πέρασμα στη νέα εποχή, θα έρθει με την αποδέσμευση από τη θρησκεία εν γένει, την κατανόηση και αυτοκατανόηση της δύναμης του ανθρώπινου γένους και της ουσίας του.

⁴⁹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 24

⁵⁰ Feuerbach, L., *Στο ίδιο*, σ. 28,29

⁵¹ Ebbach, W., *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1988, σ. 171

⁵² Ο Feuerbach έζησε αρκετά χρόνια της ζωής του στην επαρχία παρά τις συχνές κλήσεις των συναδέλφων του για επιστροφή στην πόλη.

⁵³ Ebbach, W., *ό.π.*, σ. 171

1.2 Το θρησκευτικό φαινόμενο: Πίστη και Λόγος

Σήμερα, με βάση τα θεωρητικά και ερευνητικά εργαλεία της κοινωνικής επιστήμης, ορθώς εκτιμάμε τη θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο, ως ένα φαινόμενο που συγκροτείται και παίρνει διαστάσεις εντός των ανθρώπινων κοινωνιών. Στο έργο του Feuerbach, η θρησκεία κατανοείται ως ένα φαινόμενο δημιουργούμενο από τον άνθρωπο, ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης ψυχής και του ανθρώπινου θυμικού.⁵⁴ Μπορούμε να συμφωνήσουμε στο ότι ο Feuerbach κάνει ένα είδος πρώιμης ψυχολογίας της θρησκείας, καθότι το θρησκευτικό φαινόμενο, αποτελεί προβολή κάποιου στοιχείου της ανθρώπινης εμπειρίας σε ένα αντικείμενο λατρείας, δηλαδή το Θεό.⁵⁵ Δεν παρατηρούμε όμως κάποια άμεση συσχέτιση της ερμηνείας αυτής με το ζήτημα της διυποκειμενικότητας, η οποία θα μας επέτρεπε να υποστηρίξουμε μια άμεση θέση για την θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο.

Θα προσπαθήσουμε μέσα από τη σχέση των εννοιών της πίστης και του Λόγου, να αναδείξουμε αυτόν το χαρακτήρα του ψυχολογικού-κοινωνικού περιεχομένου στο θρησκευτικό φαινόμενο και να παρουσιάζουμε το ανώτερο περιεχόμενο του Λόγου, τόσο απέναντι στην πίστη, αλλά και στη σπουδαιότητα του στο χειραφετητικό αίτημα του Γερμανού φιλοσόφου για συνολική αποδέσμευση του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία. Για το παραπάνω εγχείρημα θα σταθούμε αρκετά στην έννοια της πίστης, το περιεχόμενο της οποίας θα εξάγουμε από το σύγγραμμα για την *Ουσία του Χριστιανισμού*.

Για τον Feuerbach, η θρησκεία αποτελεί φαινόμενο, το οποίο το δημιουργεί το ανθρώπινο γένος, και εμφανίζεται ως απόρροια της δικής του ουσίας. Αυτό που με σημερινούς όρους θα αναφέραμε ως απόρροια του ανθρώπινου πολιτισμού, ως απόρροια των ανθρώπινων κοινωνιών. Παρόλο που ο Feuerbach δεν κατονομάζει την θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο, σίγουρα θα μπορούσαμε να πούμε πως η σκέψη

⁵⁴ Είναι πολύ σημαντικό, να έχουμε κατά νου τον τρόπο με τον οποίο ο Feuerbach ασχολείται με τη θρησκεία. Ο ίδιος μας ενημερώνει ότι «Βεβαίως, το σύγγραμμά μου είναι αρνητικό, απαρνητικό, αλλά, σημειωτέον!, μόνο ενάντια στην απάνθρωπη, όχι ενάντια στην ανθρώπινη ουσία της θρησκείας». Βλ. Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 25. Ως ανθρώπινη ουσία της θρησκείας, κατανοούμε αυτή η οποία προέρχεται από την ανθρώπινη ουσία, αυτή που θα τον βοηθήσει να τεκμηριώσει το εγχείρημα του πως ο Θεός προέρχεται από τον άνθρωπο, και όχι το αντίθετο

⁵⁵ «Η ψυχολογία της θρησκείας του Feuerbach, παρά την οξεία κριτική που της άσκησε ο Marx παραμένει η πιο περιεκτική και πειστική διαθέσιμη ερμηνεία για τη συγκριτική μελέτη της θρησκείας», βλ. Hook, S., *From Hegel to Marx. Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, The University of Michigan Press, USA, 1962, σ. 221

του εμφανίζει μια τάση προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς φαίνεται να υποστηρίζει την ήττα που η ίδια έχει υποστεί από τη γνώση, από την επιστήμη, από το Λόγο εν γένει. Από τον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Ουσία του Χριστιανισμού*, μας δίνονται σαφή στοιχεία για τον περιεχόμενο της έννοιας της πίστης, καθώς κάθε τρόπος πίστης είναι ταυτόχρονα και ένας τρόπος σκέψης, διότι είναι αδύνατον κάποιος να πιστεύει κάτι που αντιφάσκει με τη δική του ικανότητα σκέψης και παράστασης.⁵⁶ Με αυτόν τον τρόπο, το θαύμα και κάθε τι που αντιφάσκει στο Λόγο ενός μη πιστού, εμφανίζεται ως κάτι πολύ φυσικό στο Λόγο ενός πιστού.⁵⁷ Φαίνεται λοιπόν να έχουμε μια ξεκάθαρη αντίθεση ανάμεσα στην πίστη και το Λόγο, η οποία ενισχύεται μάλιστα, με την ανάδειξη του ιδεολογικού περιεχομένου της πίστης, το οποίο επηρεάζει ανάλογα τον πιστό.

Οι όροι συγκρότησης του θρησκευτικού φαινομένου, είναι τέτοιοι που εξ αρχής αντιβαίνουν στο Λόγο, και μόνο όταν κάποιος δεν σκέφτεται με γνώμονα αυτά, είναι κάτι τέτοιο εμφανές.⁵⁸ Εάν θεωρήσουμε τον Λόγο ως στοιχείο της ουσίας του ανθρώπου, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε σύμφωνα με τα παραπάνω και την πίστη ως εξωτερικό, ιδεολογικό παράγοντα ο οποίος συσκοτίζει το Λόγο, περιορίζοντας τη δυναμική του, κατ' επέκταση δηλαδή αλλοιώνει την ουσία του ανθρώπου. Το στοιχείο που θεμελιώνει την ουσία της πίστης, είναι αυτό που τη διαχωρίζει από το Λόγο, είναι αυτό που της δίνει νόημα και θέση απέναντι στο Λόγο.⁵⁹ Ένα περιεχόμενο το οποίο τονίζει τη διαφορά της πίστης από το Λόγο, είναι αυτό που χρειάζεται η πίστη για να κερδίσει την αυτονομία της, καθώς σε μια σύγκριση επί ίσοις όροις με το Λόγο, η πίστη θα εκτεθεί, διότι οι αδυναμίες της θα είναι περισσότερο εμφανείς. Άλλωστε, η πίστη στο Θεό, δηλαδή σε ένα ανεξάρτητο ον από τον άνθρωπο και τη φύση, ενέχει τέτοια δυναμική και αποτελεί από μόνη της έναν ισχυρό όρο συγκρότησης του θρησκευτικού φαινομένου.⁶⁰

Για τον Feuerbach, η νεωτερικότητα, σε αντίθεση με προηγούμενους κοινωνικούς και οικονομικούς σχηματισμούς, χαρακτηρίζεται από την ατομική πίστη, η οποία

⁵⁶ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 13

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 13

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 14

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 14,15

⁶⁰ Vogel, M., «The Barth-Feuerbach Confrontation», *The Harvard Theological Review*, Vol. 59, No. 1, 1966, σ. 46

εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό μέσω του προτεσταντισμού.⁶¹ Η νεωτερικότητα λοιπόν, παρά τον εξορθολογισμό που τη χαρακτηρίζει σε σχέση με παλαιότερες κοινωνίες, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα της θρησκευτικής πίστης, η οποία πλέον περιορίζεται στην ατομικότητα του πιστού, συμπλέοντας με την αστική κοινωνία. Η πίστη σίγουρα σε ένα βαθμό αποτελεί ατομική υπόθεση, κάτι τέτοιο όμως προϋποθέτει το συνολικό κοινωνικό της φιλτράρισμα, αφού ακόμα και η πίστη πως υπάρχει εν γένει ένας Θεός, είναι ανθρωπομορφισμός, δηλαδή ανθρώπινη παράσταση στο περιεχόμενο της πίστης, επομένως είναι σημάδι ότι η πίστη έχει καταληφθεί από τις αμφιβολίες και την απιστία.⁶² Εκτιμάμε σε αυτό το επιχείρημα, πως η απιστία και η αμφιβολίες, οι οποίες εκφράζονται μέσω των ανθρωπομορφισμών, εκφράζουν συνολικά τον ανθρώπινο Λόγο.

Για τον Feuerbach, η πίστη είναι ταυτόσημη με την πίστη σε θαύματα, με την παντοδυναμία των δυνατοτήτων της και χαρακτηρίζεται από μια υπερνατουραλιστική και υπερφυσική ουσία· δεν περιορίζεται σε ένα κοσμικό όλο, αλλά αντίθετα σχετίζεται με μια απεριόριστη υποκειμενικότητα, δηλαδή το Θεό.⁶³ Η πίστη λοιπόν δεν θέτει τα όρια που θέτει ο Λόγος, δεν θέτει τα όρια της γνωσιοθεωρητικής ικανότητας της φιλοσοφίας και της επιστήμης, διότι η πίστη μέσω της φαντασίας και του αντεστραμμένου περιεχόμενου που προβάλλει στον άνθρωπο, έχει τη δυνατότητα να αναγνωρίζει έναν άλλο κόσμο στο Επέκεινα, διαφορετικό από τον πραγματικό. Αυτό ακριβώς είναι που θέλει και ο ίδιος ο Feuerbach να τονίσει, καθώς η χριστιανική πίστη, είναι κυρίως η πίστη στην αθανασία του ανθρώπου, η πίστη σε ένα ον υπεράνω της φύσης και του Λόγου, σε ένα ον της απεριόριστης υποκειμενικότητας, δηλαδή τον Θεό, τον οποίο ο άνθρωπος μέσω της πίστης του θεωρεί ως το ον που θα πραγματώσει τις ελπίδες του για τα παραπάνω.⁶⁴ Επομένως, η πίστη εκφράζει την ελπίδα, εκφράζει τον πόθο, ενεργοποιεί το θυμικό του ανθρώπου για ξεπέραςμα των ορίων της ουσίας του. Η πίστη είναι η ελπίδα για μια υπεράνθρωπη ουσία, η οποία θα αντιτίθεται και θα ξεπερνά τα εμπόδια του Λόγου, και η θρησκεία είναι το μέσο το οποίο δίνει όραμα σε αυτή την ελπίδα.

⁶¹ Πρόκειται για μια εκτίμηση που αφενός εκφράζεται στα πρώτα κείμενα του Feuerbach, αλλά αφετέρου τον ακολουθεί μέχρι το ώριμο έργο του, βλ. Ψυχοπαίδης, Κ., «Κριτική της μεταφυσικής και εγωισμός στο έργο του Φώερεμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ.82

⁶² Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 52

⁶³ Στο ίδιο, σ. 152-153

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 154

Δεν θα ασχοληθούμε περεταίρω με τη σχέση της πίστης και του θαύματος,⁶⁵ καθώς ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο θα συζητήσουμε τη σχέση ανάμεσα στην πίστη και στην αγάπη, η οποία είναι και αυτή συστατικό στοιχείο της θρησκευτικής πίστης. Η σχέση αυτή αναπτύσσεται στο προτελευταίο κεφάλαιο του συγγράμματος για την *Ουσία του Χριστιανισμού*, αναφέροντας εντός του αρκετές συμπερασματικές παρατηρήσεις, κυρίως για τη σχέση των εννοιών που μας ενδιαφέρουν. Ο Feuerbach, θέλει να τονίσει την αντίφαση ανάμεσα στην πίστη και στην αγάπη, ακολουθώντας όμως έναν συλλογισμό, ο οποίος περιλαμβάνει κυρίως τις αντιθέσεις των δύο εννοιών.⁶⁶

Η αγάπη είναι αυτή φέρνει κοντά τον άνθρωπο στο Θεό, ενώ η πίστη αυτή που τους χωρίζει, που θέτει τα όρια ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο ον, κατ' επέκταση και ανάμεσα στους ανθρώπους,⁶⁷ η πίστη είναι αυστηρή με κανονιστικό περιεχόμενο, ενώ η αγάπη είναι ελευθερία και δεν εναντιώνεται στους άπιστους.⁶⁸ Η πίστη και η αγάπη είναι αντίθετες, καθώς η αγάπη συγχωρεί σφάλματα, όπως και αδυναμίες, ενώ δεν εκδικείται, σε αντίθεση με την πίστη, όπου η τήρηση του δογματικού της περιεχομένου δεν της επιτρέπει να συγχωρεί και να λυπάται.⁶⁹

Για τον Feuerbach, η θρησκευτική αγάπη, η οποία εμπεριέχεται την πίστη έρχεται σε αντίφαση με αυτή, διότι η διαφορετική ουσία τους, δεν αφήνει την πρώτη να πραγματωθεί εντός του θρησκευτικού φαινομένου. Η αγάπη είναι ταυτόσημη με τον Λόγο και την φυσική ελευθερία,⁷⁰ και πρέπει να κατανοήσει την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτή και την πίστη ώστε να απελευθερωθεί. Μέσω του συλλογισμού αυτού για την αντίφαση της πίστης και της αγάπης, διακρίνουμε ένα αίτημα για απελευθέρωση της αγάπης από τη θρησκεία, δηλαδή για συνολικό απεγκλωβισμό του ανθρώπινου γένους από τα θρησκευτικά δεσμά.

Τις δύο έννοιες θα τις συναντήσουμε και στη συνέχεια αυτής της μελέτης, όπου θα αναπτυχθούν περισσότερο και οι αντιθέσεις της πίστης με τον Λόγο και την αγάπη,

⁶⁵ Η πίστη και το θαύμα νοούνται ως αλληλένδετες έννοιες, δεδομένου του ότι η θρησκευτική, η χριστιανική πίστη, αποτελεί την ελπίδα στην πραγματοποίηση των θαυμάτων, είναι συστατικό στοιχείο της ουσίας της χριστιανικής πίστης, βλ. Στο ίδιο, Κεφ. 14°, σσ. 152-159

⁶⁶ Είναι αξιοσημείωτο πως εκτός από τις αντιθέσεις, και εν τέλει την αντίφαση ανάμεσα στην πίστη και στην αγάπη, ο Feuerbach δείχνει και την αλληλεπίδραση των δύο εννοιών, κυρίως μέσω της αγάπης στον πιστό, αλλά και το θρησκευτικό δέον του να μην αγαπάται ο άπιστος, βλ. Στο ίδιο, Κεφ. 27°, σ. 261-279

⁶⁷ Δεδομένων των ανθρωπομορφισμών και της ανθρώπινης ουσίας του θείου όντος

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 261

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 269

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 270

έτσι ώστε να συμβάλουν στην κατανόηση της θρησκείας ως φαινομένου απόρροιας του θυμικού, το οποίο για τον Feuerbach μεταφράζεται ως φαινόμενο της ανθρώπινης ψυχολογίας και αποτέλεσμα βέβαια της ανθρώπινης ουσίας. Η πανανθρώπινη ουσία του ανθρώπινου γένους, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι εκείνη η οποία εξαντικειμενικεύεται στο θείο ον και συγκροτεί το θρησκευτικό φαινόμενο. Με τα σημερινά εργαλεία της κοινωνικής επιστήμης θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την φουερμπαχική κριτική στη θρησκεία, ως κριτική στο κοινωνικό της περιεχόμενο, δεδομένης όμως της απουσίας ορισμένων αναφορών στη φιλοσοφία του Feuerbach, παρόλο που παρατηρείται μια ρητή τοποθέτηση της θρησκείας στη σφαίρα του κοινωνικού, απουσιάζει η ξεκάθαρη κοινωνική της αφετηρία, η οποία θα μας επέτρεπε να δούμε τη θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο, μέσα από τα δικά του μάτια.

1.3 Η έννοια της ουσίας

Η έννοια της ουσίας είναι κεντρικής σημασίας στη φιλοσοφία του Feuerbach, κάτι που φαίνεται πριν ακόμα από την ανάγνωση των κειμένων του, αφού ο ίδιος τιτλοφορεί με αυτή τα έργα του για την κριτική του στο χριστιανισμό και τη θρησκεία. Άρα αυτομάτως κατανοούμε τη σπουδαιότητα που ενέχει η έννοια της ουσίας σε επίπεδο κριτικής, πριν ακόμα καταπιαστούμε με αυτή πιο συγκεκριμένα. Θα μπορούσε κανείς να ταυτίσει την έννοια της ουσίας με την έννοια του περιεχομένου, με την έννοια δηλαδή που εξηγεί τα ιδιαίτερα γνωρίσματα ενός μορφικού αντικειμένου. Εν μέρει ίσως συμβαίνει κάτι τέτοιο και στα φουερμπαχιανά κείμενα, χωρίς ωστόσο αυτή η εξήγηση να συμβάλλει στην επαρκή κατανόηση της έννοιας της ουσίας.

Ο Feuerbach στη συζήτηση σχετικά με την έννοια της ουσίας μπορεί να κατηγορηθεί τόσο για δογματισμό, όσο και για ουσιοκρατία. Χωρίς να παραβλέψουμε τα όποια ορθά κριτήρια μιας τέτοιας κριτικής, θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε μια συζήτηση γύρω από το ζήτημα της ουσίας, με την επισήμανση των κύριων θεματικών που αναδεικνύονται, ώστε να έχουμε μια ξεκάθαρη εικόνα για το περιεχόμενο της έννοιας αυτής από τη σκοπιά του Feuerbach. Η οπτική γωνία του ίδιου του Feuerbach είναι αυτή που μπορεί να δώσει απαντήσεις στις σχετικές κριτικές, αλλά και να βοηθήσει στην ορθή κατανόηση των κειμένων του.

Για την έννοια της ουσίας δεν εντοπίζεται κάποιος σαφής ορισμός, ο οποίος θα μας βοηθούσε σε μια τέτοια συζήτηση. Ωστόσο η αναφορές σε αυτή είναι πολύ συχνές, με αποτέλεσμα να έχουμε αρκετά στοιχεία για το πόθεν έσχες του περιεχομένου της. Μπορούμε να εκτιμήσουμε πως ούτε για τον ίδιο τον Feuerbach υπάρχει ένας σαφής ορισμός της ουσίας, αλλά βρίσκεται και ο αυτός μέσω της συγγραφής του, σε μια διαδικασία συγκρότησης της έννοιας και του ορισμού της.

Η ουσία αξιοποιείται από τον Feuerbach για να δηλώσει τα περιεχομενικά στοιχεία των υπό μελέτη ζητημάτων, όπως για παράδειγμα η ουσία του ανθρώπου, της θρησκείας και της φύσης. Η ουσία εμφανίζεται ως κάτι δεδομένο και αμετάβλητο, άρα και μη ιστορικό. Σε αυτό το παραπάνω στηρίζεται και η κριτική περί δογματισμού, η οποία όμως παραλείπει ένα πολύ σημαντικό στοιχείο. Ενώ από τη μια δεν εμφανίζεται κάποια αφηγηματική ή ιστορική αναφορά για το περιεχόμενο της έννοιας της ουσίας, από την άλλη είναι χαρακτηριστικό πως η έννοια της

αλλοτριώσης στον άνθρωπο⁷¹ στη σκέψη του Feuerbach, συνεπάγεται και απομάκρυνση από το πραγματικό περιεχόμενο της ουσίας του ανθρώπου, δηλαδή ενός βαθμού αλλοίωση και μεταβολή του περιεχομένου της.⁷² Δεν υποστηρίζουμε φυσικά πως αυτό συνεπάγεται αυτομάτως κάποιου είδους ιστορικότητα της ουσίας, αλλά σίγουρα είναι στοιχείο καλύτερης κατανόησης των διαστάσεων που αυτή δύναται να πάρει, καθώς αίρεται το στοιχείο της στατικότητας στο περιεχόμενο της ουσίας.

Η έννοια της ουσίας, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, χαρακτηρίζεται από έναν καθολικό και συλλογικό χαρακτήρα, καθώς αναφέρεται και δεσμεύει το σύνολο του είδους ή του οργανισμού στον οποίο αναφέρεται. Έτσι είναι ίδια για όλους τους ανθρώπους, όπως ίδια είναι και για τη φύση. Φυσικά στη μελέτη της θρησκείας, η έννοια της ουσίας, όπως θα δούμε παρακάτω, εκκινεί από την ουσία του ανθρώπου και κατανοείται ως το αποτέλεσμα των σκοπών που θέτει το ανθρώπινο γένος για τον εαυτό του, επομένως η ουσία της θρησκείας δεν τοποθετείται καθόλου αυθαίρετα, αλλά σε συνάρτηση με τον άνθρωπο. Η ουσία του ανθρώπου είναι αυτή η οποία αποκτά κεντρική σημασία για τον Feuerbach, και αυτή που αποτελεί και τον κύριο άξονα της μελέτης μας, αφού το περιεχόμενο της ανθρώπινης ουσίας, είναι αυτό που καθορίζει τις παραπάνω κινήσεις τόσο στο επίπεδο της συσχέτισης της με τη θρησκεία και το Θεό, όσο και στην τελική απαλλαγή του ανθρώπου από αυτή,

1.3.1 Η ουσία του ανθρώπου και ουσία της θρησκείας

Στο έργο του Feuerbach για την *Ουσία του Χριστιανισμού*, γίνεται μια προσπάθεια από τα εισαγωγικά κιόλας κεφάλαια, να αναδειχθεί η σπουδαιότητα της έννοιας της ουσίας τόσο στη σχέση της με τον άνθρωπο, όσο και στη σχέση της με τη θρησκεία. Γενικότερα, μπορούμε να πούμε, πως σε αυτά τα δύο κεφάλαια γίνεται μια προσπάθεια συγκρότησης του αντικειμένου της θρησκείας, αλλά σε μια ανάδειξη της σχέσης που αυτή έχει με τον άνθρωπο. Πρόκειται για έναν συλλογισμό που θέλει να βγάλει στην επιφάνεια την αλληλοσχεσία του ανθρώπου και της θρησκείας, και το πως η θρησκεία και η ουσία της, προέχονται από στοιχεία της ουσίας του ανθρώπινου γένους.

⁷¹ Πιο συγκεκριμένα για την έννοια της αλλοτριώσης στο *Υποκεφάλαιο 3.2.3*

⁷² Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακάλη Λ., Σμίλη, Αθήνα, 1994, σ. 165

Στη φουερμπαχική φιλοσοφία παρουσιάζεται μια διαφορετική και αρκετά ενδιαφέρουσα εκτίμηση στην αντίληψη για τον άνθρωπο (ή: το υποκείμενο), αφού θεωρείται πως αυτός είναι παθητικός και όχι αυθόρμητος, ετεροκαθοριζόμενος και όχι αυτοκαθοριζόμενος, παθητικός ως υποκείμενο της αντίληψης και όχι ενεργητικός ως υποκείμενο της σκέψης.⁷³ Αυτά τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον άνθρωπο, είναι αυτά που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε την ανθρώπινη ουσία και να δούμε πως από αυτή δημιουργείται η θρησκεία και πως σε αυτή την τελευταία επιτρέπεται να επενεργεί πάνω στο ανθρώπινο γένος.

Για τον Feuerbach, ο άνθρωπος εμφανίζει μια σειρά χαρακτηριστικά τα οποία τον διαχωρίζουν από τα ζώα και τα οποία του δίνουν άλλες ιδιότητες. Για τον ίδιο, η κύρια διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα, είναι η συνείδηση, στο βαθμό που ως συνείδηση κατανοείται η σχέση η οποία θέλει ένα ον να έχει ως αντικείμενο το γένος του.⁷⁴ Ένα ζώο δεν κατέχει τέτοιου είδους συνείδηση, κατά συνέπεια δεν κατέχει την ικανότητα για επιστήμη, κάτι που αντιθέτως συμβαίνει στον άνθρωπο, καθώς η επιστήμη είναι η συνείδηση των ειδών.⁷⁵ Η εμφανής ανωτερότητα του ανθρώπου από τα ζώα, είναι αυτή η οποία όπως θα δούμε παρακάτω, τον κάνει ικανό να δημιουργήσει θρησκείες, να θέσει δηλαδή το γένος του υπό την εξουσία της ουσίας του.

Η ανωτερότητα αυτή παρατηρείται και στο διττό περιεχόμενο του ανθρώπινου βίου, σε αντίθεση με το μονοδιάστατο περιεχόμενο του βίου των ζώων. Ο άνθρωπος, έχει τόσο τον εσωτερικό, όσο και τον εξωτερικό βίο,⁷⁶ αναπτύσσοντας έτσι μια αναστοχαστική ικανότητα, όντας παράλληλα και Εγώ και Εσύ, κατορθώνοντας με αυτόν τον τρόπο με πραγματοποιήσει μια σειρά λειτουργίες του γένους του με τον εαυτό του, κάτι που φυσικά δεν γίνεται στα ζώα.⁷⁷ Ο άνθρωπος δηλαδή, εξαιτίας της αυτοσυνείδησης του, αναπτύσσει μια διαδικασία αναστοχασμού, η οποία εξηγείται από το γεγονός ότι έχει γνώση της ατομικότητας του εντός του συνόλου του γένους

⁷³ Η εκτίμηση για το Εγώ αναφέρεται αντιθετικά προς την άποψη του Descartes, η οποία είχε επηρεάσει τη μέχρι τότε σύγχρονη φιλοσοφία, βλ. Marcuse, H., *Λόγος και Επανάσταση, ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 260

⁷⁴ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 37

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 37

⁷⁶ Στα ζώα παρατηρείται ένας κοινός βίος, καθώς ο εσωτερικός και ο εξωτερικός βίος είναι ένας, ή μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο βίος των ζώων σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, είναι μόνο εξωτερικός.

⁷⁷ Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 37,38

του. Αυτό είναι και το στοιχείο, που όπως θα δούμε παρακάτω, καθιστά την ανθρώπινη ουσία και τον ίδιο τον άνθρωπο, αντικείμενο της θρησκείας.

Στη διαδικασία κατανόησης της ανθρώπινης ουσίας, επισημαίνεται και κατανοείται καλύτερα η έννοια του αντικειμένου, νοούμενο ως το αντικείμενο του ανθρώπου, στο βαθμό που αυτό επηρεάζει την ουσία του ανθρώπινου γένους. Στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης εντάσσεται και η έννοια του θρησκευτικού αντικειμένου, η κατανόηση του οποίου συμβάλει και στην ορθότερη κατανόηση της ανθρώπινης ουσίας.

Η ανθρώπινη ουσία, δεν υφίσταται και δεν πραγματώνεται χωρίς της ύπαρξη ενός αντικειμένου. Η πραγματοποίηση ενός σκοπού, είναι αυτή που συνδέει τον άνθρωπο με το αντικείμενο του, καθώς το αντικείμενο φέρει την αντικειμενική ουσία του υποκειμένου, του οποίου είναι αντικείμενο.⁷⁸ Η δυναμική που παρουσιάζει η σχέση αυτή, είναι καθοριστική, αφού στο αντικείμενο του ο άνθρωπος αποκτά την αυτοσυνείδηση του. Στο αντικείμενο του ο άνθρωπος βλέπει να καθρεπτίζεται ο εαυτός του και η πραγματική του συνείδηση, αφού η συνείδηση του αντικειμένου, είναι η συνείδηση που ο ίδιος του έχει μεταδώσει.⁷⁹ Επομένως, η σπουδαιότητα του αντικειμένου, έγκειται σε δύο βασικούς άξονες. Ο πρώτος είναι πως μέσω του αντικειμένου του ο άνθρωπος δραστηριοποιείται και αυτή η δραστηριότητα κατανοείται ως η πραγμάτωση της ουσίας του. Ο δεύτερος άξονας έγκειται στο γεγονός πως ο άνθρωπος μέσω του αντικειμένου του κατανοεί τον ίδιο του τον εαυτό, δεδομένου του ότι η ουσία του αντικειμένου, είναι η ουσία που ο άνθρωπος του έχει μεταφέρει. Αυτός ο διπλός ρόλος του αντικειμένου γίνεται αντιληπτός τόσο μέσω της νοητικής λειτουργίας του ανθρώπου, όσο και μέσω των αισθητηριακών του ερεθισμάτων.

Η σχέση του υποκειμένου και του αντικειμένου στη φουερμπαχική σκέψη, έχει χαρακτηριστεί ως στατική, δεδομένης της τελεολογικής διαδικασίας την οποία είναι καθορισμένα αμφότερα να επιτελούν, με βάση τις προσαγές της φύσης προς αυτά.⁸⁰ Η ορθότητα της κριτικής αυτής, βρίσκεται στην κανονιστικότητα της σχέσης του αντικειμένου και του υποκειμένου και φαίνεται στοχοποιεί την έλλειψη ιστορικότητας όχι του υποκειμένου και του αντικειμένου ξεχωριστά, αλλά της μεταξύ

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 39,40

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 40

⁸⁰ Βλ. Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 113

τους σχέσης, η οποία είναι αλήθεια πως στο έργο του Feuerbach εμφανίζει έναν a priori χαρακτήρα.

Μέσω της ανάδειξης της ανθρώπινης ουσίας, ο Feuerbach θέλει να αναδείξει την ουσία της θρησκείας. Αυτό το κατορθώνει με απόλυτη επιτυχία, καθώς στηριζόμενος στη σχέση του ανθρώπου με το αντικείμενο του, παραπέμπει στην έννοια του θρησκευτικού αντικειμένου, για να δείξει τη συνολικότερη προέλευση του θρησκευτικού φαινομένου, από τον ίδιο τον άνθρωπο. Για το θρησκευτικό αντικείμενο, ισχύει ότι ακριβώς ισχύει και για το κατ' εξοχήν, και μάλιστα σε αυτή την περίπτωση το επιχείρημα είναι περισσότερο κατανοητό.⁸¹ Το θρησκευτικό αντικείμενο ισχύει ως μη αισθητηριακό αντικείμενο, αλλά ως αντικείμενο της νόησης, με αποτέλεσμα η συνείδηση του να ταυτίζεται με την αυτοσυνείδηση του υποκειμένου, δηλαδή του ανθρώπου.⁸² Σε αυτό το επιχείρημα στηρίζεται ολόκληρη η φουερμπαχική κριτική που θέλει τον άνθρωπο να είναι αυτός που έχει δημιουργήσει το Θεό, δηλαδή την ανθρώπινη ουσία να έχει μεταφερθεί στο θείο ον ως αντικείμενο του ανθρώπου. Αυτή η εξωτερίκευση της ανθρώπινης ουσίας, είναι ο λόγος που καθίσταται η θρησκεία ως η πρώτη αυτοσυνείδηση του ανθρώπου και ο λόγος για τον οποίο ο άνθρωπος αντιμετωπίζει – μέσω του Θεού – την ουσία του ως μια ξένη ουσία.⁸³ Αυτή η ξένη ουσία, είναι ο Θεός, ο οποίος στην πραγματικότητα είναι η ουσία του ανθρώπου διαχωρισμένη από το ενσώματο άτομο, εξαντικειμενικευμένη και λατρευόμενη εκτός αυτών των ορίων.⁸⁴ Η ουσία της θρησκείας λοιπόν, κατανοείται ως εξωτερίκευση της ανθρώπινης ουσίας, η οποία τοποθετείται σε ένα θρησκευτικό αντικείμενο και στη συνέχεια επιβάλλει την εξουσία της στο ανθρώπινο γένος.

Η αντιστροφή του θρησκευτικού επιχειρήματος για την κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση δημιουργία του ανθρώπου από το Θεό, είναι αυτό που ο Feuerbach ανέφερε ως το μυστικό της θρησκείας και ανέλυε με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις. Πιο συγκεκριμένα: *«Ο άνθρωπος – αυτό είναι το μυστικό της θρησκείας – εξαντικειμενικεύει την ουσία του και ακολούθως καθιστά εαυτόν εκ νέου αντικείμενο αυτής της εξαντικειμενικευμένης ουσίας, η οποία έχει μεταμορφωθεί σε ένα υποκείμενο,*

⁸¹ Feuerbach, L., *ό.π.* σ. 47

⁸² Στο ίδιο, σ. 47

⁸³ Στο ίδιο, σ. 48

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 49

σε ένα πρόσωπο· νοεί εαυτόν, είναι αντικείμενο για τον εαυτό του, αλλά ως αντικείμενο ενός αντικειμένου, ενός άλλου όντος».⁸⁵

Η μέθοδος της αντιστροφής, είναι η μεθοδολογική επιλογή του Feuerbach στην κριτική στη θεωρησιακότητα και στη θρησκεία, και θα τη συζητήσουμε πιο αναλυτικά παρακάτω. Σε αυτό το σημείο πάντως, αυτή η αντιστροφή του θρησκευτικού επιχειρήματος, μας δίνει μια ξεκάθαρη εικόνα του τρόπου αξιοποίησης της μεθόδου. Πάνω σε αυτή την αντεστραμμένη συνείδηση που καλλιεργείται εξαιτίας της επουράνιας εξύψωσης του θρησκευτικού αντικειμένου, οικοδομείται ένας κόσμος πλήρως αντεστραμμένος.

Η εξαντικειμενίκευση της ανθρώπινης ουσίας, είναι αυτή που καθορίζει την ουσία τόσο της θρησκείας, όσο και της θεολογίας, δεδομένου ότι αυτά νοούνται ως αντικείμενα του ανθρώπου/υποκειμένου. Η ουσία της θεολογίας, είναι η υπερβατική ουσία του ανθρώπου, αφού αυτή έχει εξωτερικευτεί από τον άνθρωπο.⁸⁶ Η ουσία του θείου όντος, που απαντάται εν πρώτοις στον άνθρωπο, δεν έχει την ίδια μορφή και το ίδιο περιεχόμενο με την ουσία του ανθρώπου. Μέσω αυτής της εξαντικειμενίκευσης, η ανθρώπινη ουσία μεταφέρεται στην τέλεια μορφή της, χωρίς αδυναμίες και παραλήψεις, καθώς η θεολογία παρουσιάζει το θείο ον ως τέλειο και αλάνθαστο. Δεν θα μπορούσε αυτό να φέρει όλα τα αρνητικά που φέρει ο άνθρωπος ως αμαρτωλό καθ' αυτήν ον.

Ο άνθρωπος μέσω της – ακόμα και ασυνείδητης – δημιουργίας της θρησκείας έχει ως βασικό του στόχο τον εαυτό του, αλλά όχι μέσα από τη δική του δραστηριότητα, παρά μόνο μέσα από τη δραστηριότητα του Θεού. Έτσι, ο άνθρωπος αναμένοντας την σωτηρία του στους ουρανούς, έχει απομακρυνθεί από το κινήγι της ευχαρίστησης στην επίγεια ζωή, καθώς έχει εναποθέσει στο θείο ον όλες του τις ιδιότητες, μαζί και με την δραστηριότητα του ή αυτό που νομίζει πως είναι δραστηριότητα στο Θεό.⁸⁷ Η ανθρώπινη σωτηρία καθίσταται σκοπός και αντικείμενο της θείας δραστηριότητας, οδηγώντας με αυτόν τον τρόπο την ανθρώπινη δραστηριότητα σε μηδαμινά επίπεδα.⁸⁸ Επομένως, η λειτουργία που επιτελεί η θρησκεία και η κατανόηση της ουσίας της

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 62,63

⁸⁶ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 197

⁸⁷ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 13, σ. 191

⁸⁸ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 63

θηρσκείας, βρίσκονται ακριβώς σε αυτή την εναπόθεση την σωτηρίας του ανθρώπινου γένους. Ο άνθρωπος, είτε τον νοήσουμε ως γένος, είτε ως κοινωνίες, είναι αυτός που δημιουργεί το Θεό μέσα από τη δική του ουσία και τη δική του εμπειρία, προκειμένου ο ίδιος να σωθεί, χωρίς όμως να δραστηριοποιείται στο σήμερα στη γη, αλλά εναποθέτει τις ελπίδες του στο επέκεινα. Αυτό εκτός από μειωμένη δραστηριότητα, συνεπάγεται και μειωμένη βούληση, δηλαδή αλλοίωση του περιεχομένου της ίδιας της ανθρώπινης ουσίας.

Η θρησκευτική πίστη και λατρεία, ιδιαίτερα στο παράδειγμα του χριστιανισμού, προϋποθέτουν την πλήρη υποτίμηση της ανθρώπινης ουσίας και την παντοδυναμία της ουσίας του θείου όντος.⁸⁹ Η θυσία της ανθρώπινης ουσίας σε όλες της τις μορφές,⁹⁰ είναι η εμφάνιση του αρνητικού περιεχομένου της θρησκείας, η πλευρά του περιορισμού και της καταπίεσης για χάρη φυσικά της τελικής λύτρωσης του ανθρώπου. Όλη αυτή η υποτίμηση του ανθρώπου για χάρη μιας υποτιθέμενης λύτρωσης, είναι το γεγονός που γεννάει το αίτημα της απελευθέρωσης του ανθρώπινου γένους από τα θρησκευτικά δεσμά, με σκοπό την ολοκληρωτική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας.

Ο Feuerbach, ξεκαθαρίζει πως η έννοια της ανθρώπινης ουσίας που συγκροτεί, έχει ανυπέρβλητο χαρακτήρα για κάθε άνθρωπο.⁹¹ Η καθολική αυτή ισχύς της και το όριο το οποίο τίθεται μας κάνει να κατανοούμε την παραπάνω εκτίμηση, ως στοιχείο το οποίο αποκλείει την θεοποίηση της ανθρώπινης ουσίας και την ύπαρξη του θείου όντος. Αυτό μπορεί, όπως λέει στο ίδιο σημείο ο Feuerbach, να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της φαντασίας, η οποία είναι αυτή που τελειοποιεί την ανθρώπινη ουσία και την αποδίδει στο Θεό. Μόνο μέσω της φαντασίας, δηλαδή στη σφαίρα του μη πραγματικού, μπορεί ο άνθρωπος να υπερβεί την ουσία του.

Κλείνοντας αυτό το υποκεφάλαιο, θα αναφέρουμε τα στοιχεία τα οποία σύμφωνα με τον Feuerbach θεμελιώνουν την ανθρώπινη ουσία, και θα προσπαθήσουμε να δούμε πως αυτά βρίσκουν θέση αργότερα στην ουσία της θρησκείας. Αφήσαμε μια τόσο εισαγωγική αναφορά για το τέλος, καθώς δεν θέλαμε απλά να αναφέρουμε τα στοιχεία αυτά ώστε να μέσα από αυτά να κατανοήσουμε την ανθρώπινη ουσία, αλλά

⁸⁹ «Για να πλουτίσει το Θεό, ο άνθρωπος πρέπει να φτωχύνει· για να είναι τα πάντα ο Θεός, πρέπει ο άνθρωπος να είναι τίποτε», βλ. Στο ίδιο, σ. 59

⁹⁰ Σε υποστήριξη αυτού του επιχειρήματος, δίνεται το παράδειγμα της καταπίεσης της σεξουαλικότητας και της άρνησης της λατρείας της πραγματικής γυναίκας, στο όνομα της Παρθένου Μαρίας, βλ. Στο ίδιο, σ. 59

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 46

έχοντας κατανοήσει τη σχέση του ανθρώπου με το αντικείμενο και το θρησκευτικό αντικείμενο, να μπορέσουμε να δούμε πως τα θεμελιώδη στοιχεία της ανθρώπινης ουσίας, μεταφέρονται αργότερα στην ουσία της θρησκείας. Ο σκοπός λοιπόν της ανθρώπινης ύπαρξης, ο οποίος πραγματώνεται μέσω του αντικειμένου απαντάται πρώτα σε τρία θεμελιώδη στοιχεία, τρεις απόλυτες, ανώτατες δυνάμεις. Αυτές για τον Feuerbach είναι ο Λόγος, η βούληση και η καρδιά. Ο Λόγος χαρακτηρίζεται από τη δύναμη της γνώσης και της σκέψης, η βούληση από την ελευθερία της βούλησης και το γενικότερο αίσθημα της ελευθερίας και η καρδιά από τη δύναμη της αγάπης.⁹² Για τον Feuerbach, τα τρία αυτά στοιχεία, βρίσκουν νόημα στην ίδια την πραγμάτωση τους, καθώς ο βασικός τους σκοπός είναι η δυνατότητα να πραγματοποιηθούν. Πρόκειται για ένα σχήμα αυτοϊκανοποίησης του Λόγου, της βούλησης και της αγάπης, ως ιδιαίτερα στοιχεία της ανθρώπινης ουσίας.

Μπορούμε να εντοπίσουμε και τα τρία αυτά θεμελιώδη για τον άνθρωπο στοιχεία, στην ουσία της θρησκείας. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε είναι πως με βάση το φουερμπαχικό μοτίβο κριτικής, θα ήταν αδύνατον να απουσιάζουν αυτά τα τρία στοιχεία, από την ουσία της θρησκείας και της θεολογίας, αφού ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να μην τα εξαντικειμενικεύσει μαζί με την ουσία του. Η θεολογική διδασκαλία, όπως είδαμε σε αντίθεση του Λόγου προβάλλει την έννοια της πίστης με σκοπό αφενός να κατανοηθεί από τον άνθρωπο ως η απόλυτη αλήθεια και αφετέρου να περιορίσει το ενδιαφέρον για τη γνώση – κυρίως την επιστημονική – η οποία θα αντιτίθεται στο περιεχόμενο της. Επίσης, παραπάνω αναφέραμε την αδράνεια στην οποία οδηγείται ο άνθρωπος εξαιτίας την πίστης του στο Θεό, καθώς σε εκείνον βλέπει το φορέα της σωτηρίας του, αποδίδοντας του κάθε είδους δραστηριότητας, ακόμα και αν η δραστηριότητα του θείου όντος δεν είναι εμφανής ούτε στον πιο φανατικό πιστό. Τέλος, στις θεολογικές διδαχές είναι εμφανής και η αντίθεση της αγάπης με τη θρησκευτική αγάπη. Είναι πιο εμφανείς οι αντιθέσεις της πίστης με το Λόγο ή της δραστηριότητας με την αδράνεια, αλλά εκείνες οι αντιθέσεις έρχονται από τη θεολογία, με σκοπό να επηρεάσουν πρωτίστως τη συνείδηση του ανθρώπου, σε γνωσιακό και πρακτικό επίπεδο. Η αγάπη, δεν είχε κάποιο λόγο να εκφραστεί ως κάτι διαφορετικό. Η διαφορά ανάμεσα στην αγάπη ως στοιχείο της ανθρώπινης ουσίας και στη θρησκευτική αγάπη, έγκειται αντιθετικό τους περιεχόμενο. Η ανθρώπινη αγάπη,

⁹² Όλες οι αναφορές σχετικά με το Λόγο, τη βούληση και την αγάπη ως στοιχεία της ανθρώπινης ουσίας, στο ίδιο, σ. 38, 39

εμφανίζεται εν πρώτοις ως ανιδιοτελής, ως στοιχείο πάθους, πραγμάτωσης και κατανόησης της ανθρώπινης ουσίας, ενώ η θρησκευτική αγάπη παρουσιάζει ένα χαρακτήρα δούναι και λαβείν, καθώς η εξασφάλιση μιας θέσης στους ουραμούς στη μετά θάνατον ζωή, είναι αυτή που αποτελεί το κίνητρο για την αγάπη του πιστού τόσο σε σχέση με τον συνάνθρωπο του όσο και προς το Θεό.

Επομένως, βλέποντας τη σχέση της ουσίας του ανθρώπου με την ουσία της θρησκείας, μπορούμε να πούμε πως παρά την εξαντικειμενίκευση που υφίσταται η πρώτη, και την αναγκαιότητα ύπαρξης πρώτα του ανθρώπου και ύστερα της θρησκείας, το βασικό περιεχόμενο της θρησκείας ενώ στηρίζεται στον άνθρωπο, έρχεται σε αντίθεση με αυτόν. Από τη μια πλευρά αλλοιώνει την ουσία του ως τέτοια, και στη συνέχεια δεν του επιτρέπει να επιτελέσει τους θεμελιώδεις στόχους της ουσίας του.

1.3.2 Η σχέση της ουσίας και της ύπαρξης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην έννοια την ουσίας είναι πολύ πιθανόν να ελλοχεύει ένας δογματισμός του Feuerbach. Αυτή είναι η πρώτη εντύπωση ενός προσεκτικού αναγνώστη και μάλιστα είναι και αρκετά βάσιμη εντύπωση, καθώς αυτή η έννοια συνοδεύεται από μια απόλυτη και αμετάβλητη δυναμική, καθολική και προκαθορισμένη για όλα τα σημεία αναφοράς της. Αυτό που θα κάνουμε εμείς είναι κυρίως μέσα από το κείμενο για τις *Βασικές αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος*, να προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε την έννοια της ουσίας συνδυαστικά με αυτή της ύπαρξης.⁹³

Όταν ο Feuerbach εξετάζει την ιδιαίτερη σχέση των δύο εννοιών δεν δίνει προτεραιότητα σε καμία από τις δύο, αντιθέτως μάλιστα, προσπαθεί να παρουσιάσει μια αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Έτσι, για τον ίδιο η ύπαρξη χωρίς ουσία είναι απλά η υπόσταση, η εμφάνιση μιας οντότητας, ενώ η ουσία χωρίς την ύπαρξη είναι μόνο σκέψη.⁹⁴ Αυτή η αλληλεξάρτηση που υποστηρίζουμε ότι παρουσιάζεται ανάμεσα στις δύο έννοιες, έχει καθοριστική σημασία και για τις δύο πλευρές. Έτσι, στην μια περίπτωση ελλείπει της ουσίας έχουμε μόνο τη μορφή ενός αντικειμένου, ενώ

⁹³ Για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας της ύπαρξης εν γένει και συνδυαστικά με τη σπουδαιότητα της φύσης, βλ. Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, ιδιαίτερα στο κείμενο για την «Ουσία της Θρησκείας»

⁹⁴ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 22, σ. 207

ελλείπει της ύπαρξης έχουμε μόνο ένα περιεχόμενο στη σφαίρα των ιδεών. Αυτή η αλληλεξάρτηση, εντοπίζεται στο γεγονός πως η μια έννοια δεν μπορεί να πραγματώσει το ρόλο της, στο σύνολο του, σε περίπτωση που απουσιάζει η άλλη.

Η ύπαρξη για τον Feuerbach απαιτεί ένα περιεχόμενο, απαιτεί ένα αντικείμενο και ένα σκοπό που θα την προσδιορίζει και θα της δίνει νόημα. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι: *«Υπαρξη στη σκέψη, ύπαρξη χωρίς αντικειμενικότητα, χωρίς αλήθεια, χωρίς ύπαρξη για τον εαυτό της, είναι φυσικά ένα τίποτα, και σύμφωνα με τους όρους αυτού του τίποτα, εκφράζω μόνο την ανυπαρξία της ίδια μου της αφαίρεσης»*.⁹⁵ Η ύπαρξη λοιπόν χρειάζεται να προσδιορίζεται υλικά και να είναι αναγνωρίσιμη τόσο από τον εαυτό της, όσο και από τους άλλους. Η ύπαρξη του ψαριού – λέει ο Feuerbach – είναι στο νερό, και από αυτή την ύπαρξη, δεν μπορεί κανείς να διαχωρίσει την ουσία, καθώς σε αυτή την περίπτωση ταυτίζονται. Το ίδιο ισχύει και για τον άνθρωπο, όμως στην ανθρώπινη ζωή υπάρχουν εξαιρέσεις, καθώς σε διάφορες περιπτώσεις η ύπαρξη διαχωρίζεται από την ουσία. Ο άνθρωπος εξαιτίας του διαχωρισμού αυτού δεν βρίσκεται με την ψυχή του – δηλαδή με την ουσία του – εκεί που βρίσκεται το σώμα του – δηλαδή η ύπαρξη του – καθώς βρίσκεται εκεί που βρίσκεται η καρδιά του.⁹⁶ Το αίσθημα και η αισθητηριακή ικανότητα του ανθρώπου, ιεραρχείται από τον Feuerbach, για να καταδείξει τη σχέση της ύπαρξης και της ουσίας, αφού το αίσθημα είναι συστατικό και πρωτεύον στοιχείο της ουσίας του ανθρώπου. Η ιδέα της ύπαρξης, διαχωρισμένη από όλα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ουσίας της, είναι μόνο ιδέα της ύπαρξης, κατασκευασμένη και επινοημένη, χωρίς όμως την ουσία της ύπαρξης.⁹⁷

Ιδιαίτερης σημασίας εμφανίζεται η σχέση της θεολογίας με την ύπαρξη, στο πλαίσιο της συζήτησης για τη γενικότερη ουσία του ανθρώπου με την ουσία της θρησκείας, αλλά φυσικά και για την συζήτηση της σχέσης ουσίας και ύπαρξης. Για τον Feuerbach η θεολογία καταπατά την ύπαρξη του ανθρώπου, αλλάζοντας εν τέλει νόημα στις έννοιες της ύπαρξης και της ουσίας, καθώς όλο το φιλοσοφικό υπόβαθρο ανάλυσης και συζήτησης των εννοιών, μετατρέπεται σε θεολογική επιταγή, αλλοιώνοντας τους το περιεχόμενο.⁹⁸ Η αντίθεση του Feuerbach με τη θεολογική παρέμβαση σε αυτό το σημείο, έγκειται ακριβώς στο ότι αλλοιώνοντας το

⁹⁵ Στο ίδιο, Θέση 26, σ. 214

⁹⁶ Στο ίδιο, Θέση 27, σ. 215

⁹⁷ Στο ίδιο, Θέση 27, σ. 215

⁹⁸ Στο ίδιο, Θέση 29, σ. 217

περιεχόμενο της ύπαρξης και της ουσίας, αλλοιώνεται και η μεταξύ τους σχέση, δηλαδή η ανθρώπινη πραγματικότητα και οι ανθρώπινες σχέσεις με το ιδιαίτερο περιεχόμενο τους.

Μάλιστα, στην περίπτωση που ένας άνθρωπος αμφιβάλει για την ύπαρξη του θείου όντος, η ύπαρξη του Θεού χαρακτηρίζεται ως αρνητική ύπαρξη, ως ύπαρξη χωρίς ύπαρξη, ως μια ύπαρξη που αντιφάσκει στον εαυτό της, ως Είναι με επενέργειες ενός Μη Είναι.⁹⁹ Μέσω αυτού του παραδείγματος, βγαίνει και η εκτίμηση ότι ο άνθρωπος φέρει την ιδιότητα της σκέψης και της αναγνώρισης του αληθινού, των αληθινών πραγμάτων, της αληθινής ύπαρξης, και με προϋπόθεση τον άνθρωπο ως υποκείμενο, μπορεί να υπάρξει ενότητα ανάμεσα στη σκέψη και την ύπαρξη.¹⁰⁰ Συμπεραίνουμε λοιπόν, πως για τον Feuerbach, ο άνθρωπος, μέσω της σκέψης του κατέχει την κριτική ικανότητα διαχωρισμού του αληθούς και του αναληθούς, είναι αυτός που πρέπει να προσεγγίσει την ύπαρξη του με όρους καρδιάς και αισθητηριακής πρόσληψης της πραγματικότητας, αποκομμένος από τη θρησκεία και της επιταγές της θεολογίας.

Αυτό που επιχειρούμε σε αυτό το σημείο να υποστηρίξουμε – με βάση τις παραπάνω αναφορές – είναι να χαρακτηρίσουμε την ουσία εν γένει, ως ουσία της ύπαρξης. Μέσω αυτού του επιχειρήματος σε καμία περίπτωση δεν προηγείται η ουσία έναντι της ύπαρξης, καθώς κάτι τέτοιο θα μας επέστρεφε στην αρχική συζήτηση περί φουερμπαχικού δογματισμού. Αυτό που υποστηρίξουμε πως υπάρχει στην φουερμπαχική φιλοσοφία, ασχέτως εάν θα συμφωνούσε μαζί μας ο ίδιος ο Feuerbach, είναι πως αναπτύσσεται μια διαλεκτική ανάμεσα στην ουσία και την ύπαρξη, η οποία θέλει την ύπαρξη να λειτουργεί ως τη μορφή και την ουσία ως περιεχόμενο. Η αδυναμία πραγμάτωσης της μίας ελλείπει της άλλης, όπως και η εύρυθμη λειτουργία τους σε περίπτωση συνύπαρξης του, είναι που μας επιβεβαιώνουν το επιχείρημα.

Βλέπουμε πως σκοπός του Feuerbach, είναι να θεμελιώσει τόσο στην ύπαρξη όσο και στην ουσία, στοιχεία του υλισμού του. Έτσι, αληθινό είναι οτιδήποτε υπάρχει, χωρίς να συγκαταλέγονται στα έχοντα ύπαρξη, όσα όντα είναι αφηρημένα, γίνονται

⁹⁹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 63

¹⁰⁰ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 51, σ. 240

αντιληπτά από τη διάνοια και υπάρχουν στη σφαίρα των ιδεών.¹⁰¹ Η έννοια της ύπαρξης λοιπόν, οφείλει να χαρακτηρίζει μόνο οτιδήποτε μας προκαλεί ένα αισθητηριακό ερέθισμα και γίνεται αντιληπτό μέσω των αισθήσεων και της εμπειρίας μας. Σε αυτή την αναφορά μπορούμε να διακρίνουμε μια αντίθεση ανάμεσα στην έννοια της ουσίας και στην ύπαρξη. Από τη στιγμή που η ύπαρξη πρέπει να χαρακτηρίζει οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό αισθητηριακά και έχει υλική υπόσταση, δημιουργείται το πρόβλημα πως από τη στιγμή που οι δύο έννοιες είναι αλληλεξαρτώμενες μπορεί κάτι, όπως ο Θεός, να μην χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη, αλλά να έχει μια δική του, ξεκάθαρη ουσία; Σε αυτό απάντηση είναι και πάλι ο άνθρωπος και η ανθρώπινη ουσία, καθώς από τη μια η ανθρώπινη ουσία είναι αυτή που εξαντικειμενικεύεται στο θείο ον, ενώ από την άλλη όπως είδαμε παραπάνω, η ύπαρξη του Θεού, εξαρτάται από τον άνθρωπο και τη δυναμική που θα αποδώσει στην ύπαρξη αυτή.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να εντοπίσουμε έναν αυτοματισμό στη σχέση ύπαρξης και ουσίας, καθώς δεν μπορεί να κατανοηθεί η μια έξω από την άλλη, ούτε ένα ον ή ένα αντικείμενο να χαρακτηρίζεται μόνο από τη μια και όχι από την άλλη. Υπάρχει όμως το ενδεχόμενο να αποδίδεται και μάλλον λαθεμένα, τόσο η ύπαρξη όσο και η ουσία σε όντα της φαντασίας, άρα σε μη πραγματικά όντα. Από αυτή την τελευταία επισήμανση προβάλλεται ένα αισθητηριακό αίτημα, απόδοσης της ύπαρξης μόνο σε πραγματικά όντα της εμπειρίας, καθώς επίσης και η απόδοση ουσίας σε αυτά.

Μέσα από την παραπάνω σχέση, κατανοείται ορθότερα ο συνολικός χαρακτήρας της ουσίας, όπως και η φιλοσοφική κριτική της θρησκείας στον Feuerbach. Προσπαθήσαμε να απαντήσουμε στον ενδεχόμενο δογματισμό του ίδιου, χωρίς να εισάγουμε κάποια ιδιαίτερη ιστορικότητα στην έννοια της ουσίας, αλλά προσπαθώντας να τονίσουμε τα χαρακτηριστικά της μέσα από τη σχέση της με την ύπαρξη. Αυτή η σχέση της με μια έννοια που οφείλει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, είναι αυτή που μπορεί να διασώσει και το περιεχόμενο της έννοιας της ουσίας.

¹⁰¹ Στο ίδιο, Θέση 31, σ. 222

1.4 Η σπουδαιότητα της φύσης και η «Ουσία της Θρησκείας»

Το κεφάλαιο αυτό καταπιάνεται με μια έννοια, η οποία κυριαρχεί ανά τους αιώνες στο θεωρητικό στοχασμό και γίνεται αντικείμενο μελέτης της φιλοσοφίας, των θετικών επιστημών, αλλά φυσικά και των κοινωνικών επιστημών. Η έννοια της φύσης, η οποία κατέχει μια ξεχωριστή θέση στη σκέψη του Feuerbach, θα μας απασχολήσει, καθότι ο Γερμανός φιλόσοφος κατανοείται από μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας ως νατουραλιστής,¹⁰² ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ίσως στο κείμενο του ενέχεται και ενός βαθμού φυσιολατρία. Θα εξετάσουμε τις παραπάνω περιπτώσεις και στο ίδιο πλαίσιο, θα αναφερθούμε στο περιεχόμενο του έργου του για την *Ουσία της Θρησκείας*, το οποίο αποτελεί το πιο ώριμο κείμενο της δεκαετίας του 1840, εξ όσων βρίσκονται στη βιβλιογραφία μας.

Η έννοια της φύσης, κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και στον ίδιο τον Feuerbach, στο βαθμό που ο ίδιος πρέπει να καταπιαστεί με την κατανόηση του αντικειμένου της κριτικής και την κατάδειξη του νέου πλαισίου εννοιών εντός της νέας δηλαδή φιλοσοφίας.¹⁰³ Για τον Feuerbach, η ενασχόληση με τη φύση, γίνεται στο βαθμό που αυτή αποτελεί αντικείμενο της θρησκείας,¹⁰⁴ καθώς όπως ο ίδιος αναφέρει, η ουσία της φύσης είναι ανεξάρτητη από τον άνθρωπο και το Θεό και δεν έχει κανένα ανθρώπινο χαρακτηριστικό και καμία ανθρώπινη ιδιότητα εντός της.¹⁰⁵ Η φύση επομένως εμφανίζεται ως κάτι εξωτερικό του ανθρώπου, με το οποίο ο άνθρωπος φυσικά συνυπάρχει, αλλά δεν είναι σε θέση να την ορίσει σε βαθμό που να επηρεάσει την ουσία της. Έτσι, η φύση είναι αντικείμενο της θρησκείας, και μάλιστα το πρωταρχικό, καθώς η βάση της θρησκείας είναι το αίσθημα εξάρτησης που υπάρχει στον άνθρωπο και το οποίο το νιώθει σε σχέση με τη φύση.¹⁰⁶ Βλέπουμε λοιπόν το αίσθημα το οποίο εμφανίζεται τόσο στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, όσο κατ' επέκταση και με τη θρησκεία. Το αίσθημα αυτό της

¹⁰²Χαρακτηριστικά βλ. Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 101-117. Βλ. επίσης Ράντης, Κ., «Η άρση της καταναγκαστικής ταυτότητας υποκειμένου και αντικειμένου στην κριτική κοινωνική θεωρία των Φώερμπαχ και Μαρκούζε», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 171-191. Βλ. επίσης Schmieder, F., «Σχετικά με τη σημασία της έννοιας της προβολής για την κριτική της θρησκείας και την υλιστική φιλοσοφία του Φώερμπαχ», μτφ. Σαγκριώτης Γ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 213-226

¹⁰³ Ηλιόπουλος Γ., «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 59

¹⁰⁴ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 371, υποσημ. 1

¹⁰⁵ Στο ίδιο, Θέση 1, σ. 371

¹⁰⁶ Στο ίδιο, Θέση 2, σ. 371

εξάρτησης φαίνεται να σχετίζεται με κάποια ενστικτώδη και δεδομένη σχέση του ανθρώπου εν πρώτοις με τη φύση και εν συνεχεία με τη θρησκεία. Είναι κάτι εγγενές στον άνθρωπο και μπορούμε να εκτιμήσουμε πως εγγενής είναι και η σύνδεση του με τη φύση. Η φύση, στο φώυερμπαχικό κείμενο, εμφανίζεται ως αναγκαιότητα του ανθρώπου, μια σχέση που φαίνεται να καθορίζει σε ένα βαθμό και την ουσία του ανθρώπου.

Η εξάρτηση αυτή, εκφράζεται πολιτισμικά και συνδέεται με τον κάθε λαό, με τον κάθε τόπο και τις παραδόσεις του, ενώ στους Χριστιανούς πλέον δεν υπάρχει αυτή η λατρεία, καθώς η ύπαρξη τους δεν εξαρτάται από τη φύση, αλλά από ένα ον διαφορετικό και ανώτερο, καθώς αυτό τους «γέννησε» και αυτό τους συντηρεί.¹⁰⁷ Η δημιουργία και η συντήρηση, είναι έννοιες που δεν διαχωρίζονται, επομένως εμφανίζεται ως παράδοξο για τον άνθρωπο να τοποθετείται στη φύση, να συντηρείται από αυτή, αλλά η προέλευση του να βρίσκεται εκτός της φύσης.¹⁰⁸ Επομένως, σε αυτό το σημείο ο Θεός πρέπει να κατανοηθεί ως διαφορετικός από τη φύση. Θα δούμε στη συνέχεια πως σχετίζεται το θείο ον με τη φύση, αλλά σίγουρα στην κατανόηση του Feuerbach πρέπει να τα διαχωρίσουμε, να θεωρήσουμε το παραπάνω χαρακτηριστικό ως στοιχείο διαχωρισμού της ουσίας της φύσης από το Θεό.

Η γνώση της φύσης, είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση της ουσίας του ανθρώπου, καθώς φαίνεται να βρίσκεται υπεράνω ζητημάτων της ηθικής και του πολιτικού.¹⁰⁹ Φυσικά η γνώση της φύσης, δεν περιορίζεται στη μελέτη της φιλοσοφίας της φύσης,¹¹⁰ αλλά η μελέτη της ανθρώπινης ουσίας έχει οδηγήσει σε αρκετά συμπεράσματα για την κατανόηση της σχέσης της φύσης με τον άνθρωπο. Για την ορθή μελέτη και η κατανόηση της φύσης, απαιτείται όμως και η κατ' αίσθηση εποπτεία της, κάτι από το οποίο το νεωτερικό υποκείμενο έχει δημιουργήσει αποστάσεις, όντας πολιτικό ον και διαχωρίζοντας την ουσία του από αυτή της φύσης.¹¹¹ Επιβεβαιώνεται σε αυτό το σημείο η ουσία της φύσης, η οποία σχετίζεται με τον άνθρωπο στη φυσική του κατάσταση και η οποία αλλοιώνεται όταν εκείνος

¹⁰⁷ Στο ίδιο, Θέσεις 4 και 5, σ. 372,373

¹⁰⁸ Στο ίδιο, Θέση 16, σ. 381

¹⁰⁹ Υπάρχει η εκτίμηση πως με τη χρήση της έννοιας της φύσης, ο Feuerbach, ήθελε να ξεπεράσει προβλήματα που δημιουργούνταν από την ηθική και τη σφαίρα του πολιτικού. Βλ. Caldwell, P., *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, σ. 149

¹¹⁰ Ηλιόπουλος Γ., «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 67

¹¹¹ Feuerbach, L., *ό.π.*, Θέση 37, σ. 399. Βλ. επίσης Ράντης, Κ., «Η άρση της καταναγκαστικής ταυτότητας υποκειμένου και αντικειμένου στην κριτική κοινωνική θεωρία των Φώυερμπαχ και Μαρκούζε», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 177

μετατρέπεται από φυσικό σε πολιτικό ον. Παρόλα αυτά, η δυναμική της φύσης εξακολουθεί να βρίσκεται εντός του ανθρώπου, παρόλο που η συγκρότηση κοινωνιών τον απομακρύνει από αυτή.

Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα το κείμενο του Ludwig Feuerbach για την *Ουσία της Θρησκείας*, αυτό χαρακτηρίζεται από μια πιο γενική κριτική του θρησκευτικού φαινομένου, παραμένοντας όμως σε συχνή κριτική και της χριστιανικής εκδοχής του. Σε αυτό το κείμενο αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σχέση της θρησκείας και της φύσης, από τη στιγμή μάλιστα που η πρώτη αποτελεί αντικείμενο σκοπών και αναγκών.¹¹² Και λέμε από τη στιγμή, καθώς τέτοια χαρακτηριστικά κάλυψης αναγκών και εξάρτησης, όπως είδαμε αναπτύσσονται εξίσου στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Είδαμε παραπάνω τον τρόπο με τον οποίο ο Feuerbach ταυτίζει το ρόλο του δημιουργού και του συντηρητή, επομένως τώρα μπορούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος επιτρέπει στη θρησκεία να επιδρά επάνω του.

Η φύση για τον Feuerbach εκπληρώνει σκοπούς και καλύπτει ανάγκες, και η τελεολογική της αυτή στοχοθεσία υπάρχει ανεξάρτητα από τη στάση που κρατά ο άνθρωπος απέναντι της. Η ουσία της φύσης είναι διαφορετική από αυτή που κατανοεί ο άνθρωπος, καθώς η φύση ως Είναι, εξαιτίας της ανθρώπινης ανοησίας να θέσει τη θεία σοφία από πάνω της, έχει χάσει το πραγματικό της περιεχόμενο απέναντι στον άνθρωπο.¹¹³ Ο άνθρωπος έθεσε το Θεό πάνω από την φύση να την κυβερνά και την καθορίζει, καθώς ο ίδιος έθεσε τη φύση να εξαρτάται από το Θεό και από το περιεχόμενο κάθε θρησκείας. Η βασική κριτική στο κείμενο για την *Ουσία της Θρησκείας*, είναι η επιβεβαίωση των προηγούμενων κειμένων, αυτή που θέλει τον άνθρωπο να έχει δημιουργήσει το Θεό και το θρησκευτικό φαινόμενο. Ο άνθρωπος δημιούργησε τον εξουσιαστή, στο οποίο μάλιστα έδωσε τη δυνατότητα να εξουσιάζει τον πραγματικό φορέα κάλυψης των αναγκών του, δηλαδή τη φύση.

Το θείο ον, κατέχει ιδιαίτερο ρόλο στο περιεχόμενο αυτού του κειμένου, καθώς αναλύεται καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια, μαζί με τους συλλογισμούς του Feuerbach. Κάθε φυσικό ον, προϋποθέτει μια φυσική αρχή, αλλά καμία φυσική αρχή δεν συγκροτεί ένα Θεό.¹¹⁴ Ο Θεός δε νοείται ως φυσικό ον, καθώς δεν προϋποθέτει καμία φυσική αρχή και καμία αρχή γενικά. Ο Θεός υπάρχει από πάντα, και αυτός είναι και ο λόγος που οι θρησκείες, φυσικές και μη, τον τοποθετούν υπεράνω της φύσης.

¹¹² Feuerbach, L., *ό.π.*, Θέση 32, σ. 393

¹¹³ Στο ίδιο, Θέση 46, σ. 408

¹¹⁴ Στο ίδιο, Θέση 54, σ. 420

Επομένως, δεν υπάρχει καμία δυνατότητα συσχέτισης του θείου όντος και της φύσης, δεδομένων των διαφορετικών αφετηριών και της διαφορετικής εννοιολογικής συγκρότησης των δύο εννοιών. Ο θεός για να δημιουργηθεί και να συντηρηθεί χρειάζεται θρήσκους ανθρώπους¹¹⁵ και ένα θρησκευτικό πλαίσιο να θεωρήσει δεδομένη την ύπαρξη του, σε αντίθεση με τη φύση, η οποία σύμφωνα με τη φουερμαχιανή ουσία της φύσης, υπάρχει από πάντα. Η αντίθεση επομένως της φύσης και της θρησκείας, της φύσης και του θείου όντος είναι αυτή. Η θρησκεία, είναι δημιούργημα, είναι φαινόμενο, είναι αντικείμενο της ανθρώπινη δραστηριότητας, – ή αδράνειας – ενώ η φύση είναι μια έννοια της οποίας η ενέργεια είναι αισθητή από τον άνθρωπο, ενώ είναι φανερή και η εξάρτηση του από αυτή.

Μπορούμε να υποθέσουμε πως το κείμενο αυτό σε ένα βαθμό έρχεται να απαντήσει και στην κριτική που έχει δεχθεί ο Feuerbach στα προηγούμενα κείμενα. Η έννοια της φύσης, έρχεται να απαντήσει την ψυχολογική και θυμική προέλευση της θρησκείας, ως στενά συνδεδεμένης με τον άνθρωπο και τους ανθρώπινους πολιτισμούς, στο βαθμό που και αυτοί προέρχονται από την ανθρώπινη ουσία. Μπορούμε να συμφωνήσουμε στο ότι υπάρχει έντονο το νατουραλιστικό στοιχείο στα κείμενα που μελετήσαμε, αλλά δεν υπάρχουν σημάδια φυσιολατρίας. Ο Feuerbach στηρίζει την ανθρώπινη προέλευση στη φύση, στο βαθμό που ο άνθρωπος γεννιέται σε αυτή και καλύπτει τις ανάγκες του χάρη σε αυτή. Δεν εμφανίζεται σε κάποιο σημείο η απόδοση κάποιας θεϊκής δύναμης στη φύση, ούτε φυσικά ταύτιση της φύσης με το Θεό της θρησκείας.

¹¹⁵ Στο ίδιο, Θέση 54, σ. 420

Μέρος 2^ο: Η ανθρωπολογική κριτική του Feuerbach στη θρησκεία: Έννοιες και ζητήματα για την ουσία της θρησκείας

2.1 Η συγκρότηση της θρησκευτικής συνείδησης και το ζήτημα του ατομικισμού

Η κριτική της θρησκείας στο έργο του Feuerbach, ενέχει μια φιλοσοφική ανθρωπολογία, η οποία αναδεικνύει τη δημιουργία των θρησκειών από τον άνθρωπο, αναγνωρίζοντας μάλιστα στις θρησκείες ανθρωπομορφικά στοιχεία κατά τη συγκρότησή τους. Αυτό που θα μας απασχολήσει καθώς εισαγόμαστε στο κύριο περιεχόμενο της κριτικής του, είναι η συγκρότηση της συνείδησης του θρησκευτικού υποκειμένου, δηλαδή του πιστού, στο πλαίσιο της οποίας καλλιεργείται ένας ατομικισμός και ένας εγωισμός, ο οποίος μάλιστα τον καθιστά θεωρητικά μικρόμυαλο και αδιάφορο απέναντι σε όλα όσα δεν αναφέρονται άμεσα στην ευτυχία του εαυτού.¹¹⁶ Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να αναδείξουμε τα σημεία τα οποία μας ενθαρρύνουν στο να στηρίζουμε την καλλιέργεια του ατομικισμού και του εγωιστικού πράττειν στον πιστό, μέσα από την αυτοσυνείδηση του ως θρησκευτικού υποκειμένου.

Η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης αναφέρεται σε αρκετά σημεία στο φουερμπαχικό κείμενο και εμφανίζεται ως αντίθετο του Λόγου, αφού αποτελεί το συνδετικό κρίκο του κόσμου με το Θεό, συνάγει τα πάντα από το Θεό και τίποτα για εκείνη δεν είναι αντικείμενο στην ιδιαιτερότητα και την πραγματικότητα του.¹¹⁷ Αυτή τη σύνδεση του κόσμου με τον Θεό μπορούμε να την δούμε ως μια ιεράρχηση του θείου όντος και του Επέκεινα, έναντι του ανθρώπου και του Εντεύθεν (εν προκειμένω της κοινωνίας), στο πλαίσιο της οποίας εμφανίζεται ενός είδους αρνησικοσμία.¹¹⁸

Τη θρησκευτική συνείδηση, στο βαθμό που συμβάλει στην ανάπτυξη του ατομικισμού στον πιστό, μπορούμε να τη χωρίσουμε σε τρία μέρη, τα οποία παρουσιάζονται πιο αναλυτικά εντός αυτής της εργασίας, το καθένα ξεχωριστά. Το πρώτο είναι η μηδαμινότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας και η αντικατάσταση

¹¹⁶ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 141

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 237

¹¹⁸ Για την έννοια της θρησκευτικής αρνησικοσμίας και την εξύψωση του ατομικού εαυτού, βλ. Weber, M., *Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας (Ενδιάμεση θεώρηση)*, μτφ.-επιμ., Γκιούρας, Θ., Σαββάλας, Αθήνα, 2002

της από τη θεία δραστηριότητα ως το μέσο της ανθρώπινης σωτηρίας.¹¹⁹ Το δεύτερο είναι η ξεκάθαρη αντίθεση της θρησκευτικής πίστης και του Λόγου,¹²⁰ με αποτέλεσμα όταν αυξάνεται η πίστη, ο Λόγος να υποβαθμίζεται και να αδυνατεί εντός της ανθρώπινης πραγματικότητας και των ανθρώπινων κοινωνιών, ενώ το τρίτο είναι η άρνηση της αισθητηριακότητας και η τάση αισθητηριοποίησης του Θεού, θυσιάζοντας την αισθητηριακότητα εντός του κόσμου.¹²¹ Όλα αυτά, εκτός από τη συγκρότηση της θρησκευτικής συνείδησης, μπορούμε να πούμε πως αποτελούν και προαπαιτούμενα μιας θρησκευτικής αρνησικοσμίας.

Έχοντας υπόψιν τα παραπάνω, μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και το ζήτημα του ατομικισμού, ως απόρροια της θρησκευτικής συνείδησης. Ο Feuerbach, δίνει αρκετή έμφαση στο ζήτημα της ατομικής συνείδησης που καλλιεργείται μέσα από τη χριστιανική θρησκεία και την ιδέα της προσωπικής αθανασίας,¹²² η οποία όπως φαίνεται συμβάλει στην απομόνωση και την προσωπική δραστηριότητα του νεωτερικού υποκειμένου, μακριά από του όμοιούς του. Επικρατεί με αυτόν τον τρόπο ένας τρόπος σκέψης, ο οποίος δίνει προτεραιότητα στο Εγώ, εκτιμώντας την υπόλοιπη πραγματικότητα ως μη εαυτό και την αποκλείει ως κάτι αρνητικό.¹²³ Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως το θρησκευτικό υποκείμενο δίνει μια προτεραιότητα στον εαυτό του, υποτιμώντας τόσο του άλλους, όσο και συνολικότερα την κοινωνία. Επομένως μιλάμε για μια κατάσταση κατά την οποία το υποκείμενο όχι απλά απομονώνει το ευρύτερο περιβάλλον ως αρνητικό, αλλά και ως κατώτερο του ίδιου.

Ο Θεός για τον Feuerbach, αποτελεί την απόλυτη προσωπικότητα του ανθρώπου, σύμβολο της μακαριότητας και της αθανασίας των πιστών.¹²⁴ Δεδομένου λοιπόν του ότι ο πιστός βλέπει στον θεό τη δική του ουσία, βλέπει στην απόλυτη προσωπικότητα στοιχεία της δικής του προσωπικότητας, με τον χριστιανικό υποκειμενισμό να αδυνατεί να αναγνωρίσει την πραγματικότητα του Θεού εκτός της προσωπικότητας, -

¹¹⁹ Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 63

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 14

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 59

¹²² Πρόκειται κυρίως για το κείμενο *Σκέψεις για το θάνατο και την αθανασία* (Gedanken über Tod und Unsterblichkeit, βλ. Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 432. Βλ. επίσης Massey, J., «Feuerbach and Religious Individualism», *The Journal of Religion*, Vol. 56, No. 4, 1976, σσ. 371-372

¹²³ Massey, J., *ό.π.*, σ. 370

¹²⁴ Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 195

και ύστερα από την μετατροπή της ανθρώπινης φύσης σε Θεό - υποκειμενοποιεί το θείο ον, καθιστώντας το έτσι ως άτομο.¹²⁵ Ο κάθε πιστός νοεί το Θεό για τον εαυτό του, και παρά το συλλογικό χαρακτήρα που εμφανίζεται να έχει η χριστιανική θρησκεία, η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άνθρωπο και το Θεό, υποκαθιστά τις πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις, απομονώνοντας τον άνθρωπο από το κοινωνικό του περιβάλλον και του όμοιούς του.

Η κριτική λοιπόν που γίνεται από τον Feuerbach, έγκειται στο ότι η χριστιανική θρησκεία από τη μια απομονώνει τους πιστούς της από τον κοινωνικό τους περίγυρο και την κοινωνική τους δραστηριότητα στο όνομα της ατομικής αθανασίας της ψυχής, και από την άλλη στο ίδιο πλαίσιο νοεί το Θεό ως προσωπικότητα παρουσιάζοντας τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους σε ένα βαθμό ως προσωπική υπόθεση του καθενός. Στον Feuerbach μπορούμε να εντοπίσουμε ένα διαφωτιστικό αίτημα αξιοποίησης των ανθρώπινων δυνάμεων εντός του ανθρώπινου γένους, το οποίο αποτελεί τον φορέα και το δυναμικό υποκείμενο, μέσα από τις ιδιότητες του οποίου συγκροτείται το υλικό και αισθητηριακό πλαίσιο εξήγησης του κόσμου του.¹²⁶ Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, μπορούμε να θεωρήσουμε αυτές τις δυνάμεις εξήγησης ως μέσο και δυνάμεις αντίστασης στον αλλοτριωτικό χαρακτήρα που προκαλεί η θρησκευτική συνείδηση.

Την κριτική του Feuerbach στη θρησκευτική συνείδηση και τον ατομικισμό που αυτή δημιουργεί και αναπαράγει μπορούμε να τη συνδυάσουμε με το χειραφετικό αίτημα που πηγάζει από τις σύγχρονες επιστήμες,¹²⁷ και που ως περιεχόμενο του έχει τον άνθρωπο, ο οποίος πρέπει να ανυψωθεί πάνω από τους φραγμούς της ατομικότητας και της προσωπικότητας του, χωρίς να ξεφύγει από τα όρια του γένους του, και να λατρέψει το εν γένει ανθρώπινο ον, ως θείο.¹²⁸ Ένα αίτημα, το οποίο σε μεγάλο βαθμό μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολιτικό και το οποίο εμφανίζεται μέσα από την κριτική στη θρησκεία, μέσα από το χειραγωγικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού. Το αίτημα για αντικατάσταση του θείου όντος από τον άνθρωπο και της θρησκευτικής σχέσης εξουσίας από τις διυποκειμενικές σχέσεις αγάπης και

¹²⁵ Massey, J., *ό.π.*, σ. 376

¹²⁶ Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία. Από το ορθοτενές στο ορθοπρεπές βάδισμα – παρατηρήσεις με βάση την ανθρωπολογία του Έρνστ Μπλοχ», *Ουτοπία*, τχ. 59, 2004, σ. 105

¹²⁷ Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 452

¹²⁸ Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 280

αλληλεπίδρασης¹²⁹ - όπως θα δούμε στη συνέχεια πιο αναλυτικά - αποτελεί ένα αρκετά ριζοσπαστικό στοιχείο της κριτικής του Feuerbach στη θρησκευτική συνείδηση.

¹²⁹ Γκιούρας, Θ., *ό.π.*, σ. 444

2.2 Η διυποκειμενικότητα της σχέσης του Εγώ και του Εσύ

Έχουμε αναφέρει το γεγονός ότι ο Feuerbach δεν έχει θεμελιώσει κάποια γερή κοινωνική θεωρία και πως δεν έχει στη διάθεση του τα εργαλεία της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως ο ίδιος δεν λαμβάνει υπόψιν του τη σπουδαιότητα του κοινωνικού (ή: της κοινότητας όπως ο ίδιος αναφέρει) και τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα υποκείμενα. Σε αυτό το πλαίσιο θεμελιώνεται και η θέση του για την διυποκειμενική σχέση του Εγώ και του Εσύ, η οποία συγκροτείται με κοινωνικοθεωρητικές αρχές και βασίζεται στη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα τους.

Σε συνέχεια της αναφοράς που έγινε σε προηγούμενο κεφάλαιο για την ικανότητα του ανθρώπου να είναι ταυτόχρονα Εγώ και Εσύ και την ικανότητα του να μπαίνει στη θέση του άλλου,¹³⁰ θα ενισχύσουμε τη σπουδαιότητα του επιχειρήματος αυτού αναλύοντας τις διαστάσεις του περιεχομένου της σχέσης του υποκειμένου με ένα όμοιο του αλλά διαφορετικό υποκείμενο. Για τον Feuerbach, η αρχή της ζωής και της νόησης είναι η σχέση του Εγώ και του Εσύ, με την πιο πραγματική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα τους να είναι η αγάπη.¹³¹ Κατανοούμε λοιπόν εξ' αρχής τη σπουδαιότητα της επικοινωνίας και της συνύπαρξης των δύο όμοιων υποκειμένων, και την ανικανότητα του Εγώ να υπάρξει στη μοναχικότητα του. Επίσης, είναι ορθό να κατανοήσουμε εξ' αρχής και τη διαφορετικότητα των δύο υποκειμένων. Η διαφορετικότητα τους, έγκειται στη διαφορετική προσωπικότητα του καθενός από τα δύο. Για τον Feuerbach η διαφορετική προσωπικότητα εμφανίζεται πρωτίστως στη διαφορά του φύλου, δηλαδή σε ανδρική και γυναικεία προσωπικότητα.¹³² Φυσικά ο Feuerbach δεν θεωρεί κάτι τέτοιο εξ' αιτίας κάποιας εμμονής του με τη διαφορετική ουσία των δύο φύλων, αλλά – όπως υποστηρίζει στο ίδιο σημείο – για να τονίσει τη δυναμική της σχέσης των δύο φύλων, από μια μονότονη φιλική σχέση.

Η παραπάνω διάκριση που χαρακτηρίζει το Εγώ και το Εσύ και οφείλει να υπάρχει και στη σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο του είναι αυτή που θα μας

¹³⁰ Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 38

¹³¹ Löwith, K., *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του 19ου αιώνα*, τομ. Α', μτφ. Αποστολοπούλου, Γ., Γνώση, Αθήνα, 1987, σ. 137. Βλ. επίσης Caldwell, P., *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, σ. 17

¹³² Feuerbach L., *ό.π.*, σ. 122. Για τη διαφορετικότητα του Εγώ και του Εσύ σε επίπεδο προσωπικότητας και όχι ουσίας, βλ. επίσης Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 59, σ. 244

οδηγήσει στην αλήθεια και στην αληθινή φιλοσοφία.¹³³ Επομένως μια ουδέτερη ή ακόμα και ανώριμη αντίληψη περί κοινωνικότητας, μπορούμε να την ερμηνεύσουμε ως εκτίμηση ότι η ανάπτυξη του ανθρώπου και των δυνατοτήτων του, είναι αδύνατη εκτός κοινωνίας.¹³⁴ Έτσι, υποστηρίζουμε πως για τον Feuerbach, η αληθινή ταυτότητα του ανθρώπινου γένους μπορεί να εντοπισθεί και να εξελιχθεί μόνο ανάμεσα στους όμοιούς του, μόνο εκεί μπορεί να παρατηρήσει κανείς την αληθινή ουσία του ανθρώπου. Εντός της κοινωνίας μπορούν να γίνουν περισσότερο διακριτές και να αναπτυχθούν καλύτερα όλες οι ιδιότητες της ανθρώπινης ουσίας, βασιζόμενες φυσικά και στη διαφορετική προσωπικότητα του καθενός.

Έχοντας ορίσει τη αναγκαιότητα της συνύπαρξης των όμοιων υποκειμένων, αλλά και έχοντας ξεκαθαρίσει τη διαφορετικότητα στη προσωπικότητα τους, συναντάμε τη γνωσιολογική διάσταση της προσφοράς της σχέσης του Εγώ και του Εσύ. Η διυποκειμενικότητα, αξιολογείται από τον Feuerbach ως κριτήριο επιστημονικής αλήθειας,¹³⁵ καθότι τα γνωστικά ενεργήματα δεν προέρχονται από μια απομονωμένη μονάδα, αλλά από απόπειρες αισθητηριακών συλλογικοτήτων να κατανοήσουν τον κόσμο.¹³⁶ Έτσι, η διυποκειμενική αναγνώριση ενός φαινομένου ή ενός γεγονότος, είναι αυτή που επιβεβαιώνει την ύπαρξη του, δηλαδή την υλική του διάσταση. Ότι υπάρχει στο νου ενός μεμονωμένου ατόμου δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αληθινό και ως πραγματικό, κατανοώντας έτσι τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους, αντιτιθέμενες στη φαντασία.¹³⁷

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσεται και η συζήτηση για την εμφάνιση των ιδεών. Για τον Feuerbach, οι ιδέες προέρχονται από την συζήτηση και την επικοινωνία, καθώς οι Ιδέες που προέρχονται από ένα μοναχικό Εγώ, δεν έχουν την ίδια βαρύτητα και την ίδια αξία.¹³⁸ Οι ιδέες και οι σκέψεις ενός υποκειμένου έρχονται ύστερα από τη διαμεσολάβηση ενός όμοιου στην ουσία υποκειμένου, ενός Εσύ που το επηρεάζει. Η

¹³³ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 56, σ. 243

¹³⁴ Μιχαλάκης, Α., *Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Μαρξ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000, σ. 61

¹³⁵ Deranty, J-P., «Feuerbach and the Philosophy of Critical Theory», *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 22, No.6, 2014, σ. 1210. Βλ. επίσης, Caldwell, P., *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, σ. 17

¹³⁶ Μιχαλάκης Α., «Η κριτική του ιδεαλισμού και το πρόβλημα της μεθόδου: Όψεις της σχέσης Μαρξ – Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 133

¹³⁷ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 25, σ. 212

¹³⁸ Στο ίδιο, Θέση 41, σ. 231

σχέση του Εγώ και του Εσύ, επιβεβαιώνει την εγκυρότητα και τη σπουδαιότητα ενός ζητήματος, καθώς η πρόταση ενός μοναχικού στοχαστή ενέχει μεγάλη αμφισβήτηση.¹³⁹ Είναι εμφανής η πρόθεση του Feuerbach να αναδειξει μια ανωτερότητα της σχέσης του Εγώ και του Εσύ – ή ακόμα και του πλήθους – έναντι του μοναχικού στοχασμού και της ατομικής πρωτοβουλίας. Η σχέση αυτή τονίζει μια επιβεβαίωση τόσο του περιεχομένου των λεγομένων τους, όσο και των πράξεων τους και μας δίνει μια επιστημολογική τοποθέτηση συνυπαρξιακής αναγκαιότητας των όμοιων υποκειμένων. Η αναγκαιότητα αυτή, συναντάται και ως διυποκειμενική εξάρτηση του υποκειμένου, η οποία χαρακτηρίζεται από το αισθητηριακό της περιεχόμενο.¹⁴⁰ Μάλιστα, ο Marx είναι αυτός που αναγνωρίζει στον Feuerbach¹⁴¹ τη θεμελίωση του αληθινού υλισμού και της πραγματικής επιστήμης, καθώς μέσω αυτών κατέστη η κοινωνική σχέση του ανθρώπου προς τον άνθρωπο η θεμελιώδη αρχή της θεωρίας.¹⁴² Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να εντοπίσουμε στον Feuerbach, τόσο κοινωνικοθεωρητικές, όσο και γνωσιοθεωρητικές αρχές, οι οποίες στηρίζονται στην διαλεκτική και επικοινωνιακή συνύπαρξη των όμοιων υποκειμένων.

Σε ανάδειξη της γνωσιοθεωρητικής, αλλά και συνολικότερα επιστημολογικής προσφοράς του συνυπαρξιακού βίου, ο Feuerbach θα θεματοποιήσει την αντίθετη περίπτωση. Για τον ίδιο, υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στην μοναχική ζωή και στην κοινότητα, αφού η πρώτη συμβολίζει ένα ον πεπερασμένο και οριοθετημένο, ενώ η δεύτερη ένα ον ελεύθερο και άπειρο.¹⁴³ Έτσι, ο άνθρωπος που χαρακτηρίζεται από την ενότητα του Εγώ και του Εσύ, είναι πραγματικός Θεός,¹⁴⁴ ενώ μόνος του, δεν είναι τίποτα περισσότερο από την προσωπικότητα του.¹⁴⁵ Ο Feuerbach, αναφέρει ως αληθινή διαλεκτική το διάλογο ανάμεσα στο Εγώ και το Εσύ

¹³⁹ Στο ίδιο, Θέση 41, σ. 232

¹⁴⁰ Deranty, J-P., «Feuerbach and the Philosophy of Critical Theory», *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 22, No.6, 2014, σ. 1221

¹⁴¹ Για μια σύντομη επισκόπηση της επιρροής του Feuerbach στον νεαρό Marx, βλ. Althusser, L., *Για τον Marx*, μτφ. Καφετζής, Τ., Γράμματα, Αθήνα, 1978, σσ. 39-46

¹⁴² Marx, K., «Παρισινά Χειρόγραφα», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας, Θ., επιμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 283

¹⁴³ Η ελευθερία και η απειρότητα του όντος έγκειται στην ουσία του, όχι στη ζωή του, βλ. Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 60, σ. 244

¹⁴⁴ Η «θεοποίηση» αυτή του ανθρώπου που ζει ανάμεσα στους όμοιούς του, έγκειται στη δυναμική και τις δυνατότητες που έχει

¹⁴⁵ Στο ίδιο, Θέση 60, σ. 244

και όχι το μονόλογο ενός μοναχικού στοχαστή.¹⁴⁶ Κύρια εκτίμηση του σε αυτό το σημείο, μπορούμε να θεωρήσουμε πως είναι μια κριτική προς τη φιλοσοφία και τη σκέψη που είναι αποκομμένη από την πραγματικότητα της κοινωνίας και του ανθρώπινου γένους, μια κριτική ενάντια στον ατομικισμό και στην απομονωμένη διανόηση. Συμπεραίνουμε λοιπόν την διάσταση που μπορεί να πάρει το Εσύ, στη φιλοσοφία του Feuerbach, καθώς εμφανίζεται και ως αναστοχαστικό εσώτερο Εγώ, αλλά και ως πραγματικό υποκείμενο με ξεχωριστή οντότητα από το Εγώ.

Πριν ολοκληρώσουμε τη συζήτηση για τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο Εγώ και το Εσύ, θα εξετάσουμε το περιεχόμενο που ικανοποιεί αυτή η σχέση τόσο με την έννοια της αγάπης – στην οποία ο Feuerbach δίνει μεγάλη έμφαση – όσο και με την ηθική θεωρία των ύστερων φουεερμπαχιανών κειμένων, και της ευδαιμονικής αρχής της. Τα πιο ώριμα κείμενα του Feuerbach, δεν εγκαταλείπουν το περιεχόμενο, ούτε τη δυναμική των κειμένων της δεκαετίας του 1840, και έτσι μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως συμπληρωματικά στα προηγούμενα έργα του. Παραπάνω είδαμε τον τρόπο με τον οποίο στην *Ουσία του Χριστιανισμού* παρατηρεί πως ο άνθρωπος είναι για τον εαυτό του ταυτόχρονα Εγώ και Εσύ, αφού θέτει τον εαυτό του στη θέση του άλλου, καθώς εντάσσονται και οι δυο στο ίδιο γένος. Αυτό μας λέει πως είναι που τον διαχωρίζει από τα ζώα και αυτό μπορούμε να πούμε πως τον διαχωρίζει και από κάθε ον της φαντασίας του, δηλαδή το Θεό.

Με βάση τα παραπάνω, σημειώνουμε ότι στον ορισμό του Εγώ, εμπεριέχεται η σχέση που έχει με το Εσύ, καθώς το Εγώ δεν μπορεί να υπάρξει από μόνο του, ενώ για να κατονομασθεί και να οριστεί ως Εγώ, έχει ήδη διαμεσολαβηθεί από το Εσύ. Το Εγώ που σε αναστοχαστικό επίπεδο προηγείται του Εσύ, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την διυποκειμενική προϋπόθεση του όμοιου υποκειμένου, ούτε όμως να υπάρξει απομονωμένο, καθώς με αυτόν τον τρόπο αλλοιώνεται η ουσία του.

Στην ηθική θεωρία του Feuerbach, στη δεκαετία του 1860, αναπτύσσεται η έννοια του ευδαιμονικού πράττειν, το οποίο κινητοποιεί την ελεύθερη βούληση ως ανάγκη της προσωπικής ευδαιμονίας και ανάγει την ηθικότητα σε ευδαιμονία, σε εγωισμό και σε αγάπη του Εγώ.¹⁴⁷ Παρόλα αυτά, το ευδαιμονικό πράττειν δεν είναι ο σκοπός της

¹⁴⁶ Στο ίδιο, Θέση 62, σ. 244. Βλ. επίσης «Για τον Φώεερμπαχ, το αντικείμενο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα *alter ego*. Εγώ είμαι εγώ για τον εαυτό μου και την ίδια στιγμή «Εσύ» για τους άλλους. Αλλά «Εγώ» είμαι «Εσύ» μόνο στο βαθμό που είμαι ένα κατ' αίσθησιν ον. Η διαλεκτική στον Φώεερμπαχ είναι διάλογος», Βάκη, Φ., «Ο υλισμός του Φώεερμπαχ και ο υλισμός του Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 152

¹⁴⁷ Λαβράνου, Α., «Ευδαιμονία και ηθικότητα στον Φώεερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 91

ηθικότητας, αλλά απλώς η βάση στην οποία η ηθικότητα στηρίζεται.¹⁴⁸ Έτσι το ευδαιμονικό πράττειν και η προσωπική ικανοποίηση, παρακινούνται από τις ορμές του Εγώ, αλλά πάντα όπως λέει ο Feuerbach υπάρχει η ελευθερία της βούλησης, η οποία μπορεί να εκτιμήσει την αιτιακή αναγκαιότητα του εγωιστικού – ευδαιμονικού πράττειν.¹⁴⁹

Ο Feuerbach παρουσιάζοντας τη σχέση του Εγώ και του Εσύ, αναπτύσσει και την έννοια της αγάπης, την οποία θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια. Η αγάπη παρουσιάζεται με παραδείγματα είτε ερωτικές είτε συγγενικές σχέσεις, λόγω του ότι αυτές είναι για το ανθρώπινο γένος που εμφανίζουν το πιο ισχυρό περιεχόμενο. Ένα πρώτο ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο, είναι εάν οι σχέσεις αυτές ικανοποιούν μόνο την αγάπη προς τον Εσύ, ή σχετίζονται και με την αγάπη προς τον εαυτό, δηλαδή προς το Εγώ. Σίγουρα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε ένα βαθμό οι δύο αυτές ανάγκες συνυπάρχουν – κάτι που σε τελευταία ανάλυση δεν είναι λαθεμένο – αλλά το ζητούμενο είναι να δούμε στη μεταξύ τους συνύπαρξη, ποια από τις δυο ανάγκες ιεραρχείται στη συνείδηση του υποκειμένου.

Εξετάζοντας όμως το περιεχόμενο της έννοιας της αγάπης, βλέπουμε πως σε αυτή υπάρχει ένα εγωιστικό υπόβαθρο το οποίο έχει να κάνει με την ικανοποίηση του ευδαιμονικού αισθήματος, καθώς σε περίπτωση απώλειας του αντικειμένου της αγάπης – δηλαδή του ερωτικού συντρόφου ή συγγενικού προσώπου – το Εγώ πλήττεται σε μεγάλο βαθμό. Επομένως το βασικό ερώτημα είναι το εξής: όταν το Εγώ θυσιάζεται για το Εσύ, γίνεται αποκλειστικά για λόγους αγάπης προς το αντικείμενο της αγάπης του ή γιατί χωρίς το Εσύ πλήττεται το ίδιο το Εγώ; Τι έρχεται πρώτο; Η αγάπη-θυσία ή η αγάπη-εγωισμός; Με βάση την ηθική θεωρία του Feuerbach, εάν η ευδαιμονία λειτουργεί ως βάση της ηθικότητας, τότε σίγουρα ιεραρχείται η αγάπη-εγωισμός απέναντι στην αγάπη-θυσία. Πρόκειται για μια ωφελμιστικού τύπου προσέγγιση της ηθικής, η οποία ακολουθεί κάθε πράττειν που υλοποιείται με σκοπό την ευδαιμονία του ατόμου. Σίγουρα μπορούμε να αναφέρουμε ιστορικά παραδείγματα στα οποία το Εγώ θυσιάζεται για το αντικείμενο της αγάπης του, δηλαδή για το Εσύ, αλλά η εγωιστική προσέγγιση της ηθικής από τον Feuerbach,¹⁵⁰

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 92

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 92

¹⁵⁰ Για την έννοια του εγωισμού – στα προγραμματικά κυρίως κείμενα του Feuerbach – βλ. Ψυχοπαίδης, Κ., «Κριτική της μεταφυσικής και εγωισμός στο έργο του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 77-87

ιεραρχεί το εγωιστικό-ευδαιμονικό πράττειν που γίνεται με γνώμονα την ικανοποίηση του ατόμου.¹⁵¹

Επομένως, η έννοια περί κοινωνικότητας στον Feuerbach, εμπεριέχει σίγουρα το περιεχόμενο της αγάπης, το οποίο πλαισιώνεται από μια αξιοποίηση των άλλων για την επίτευξη εγωιστικών σκοπών. Αυτή η αξιοποίηση των άλλων για ίδιον όφελος, δηλαδή η αξιοποίηση τους ως μέσα, είναι μια διαδικασία αντίθετη προς την ανθρώπινη ουσία, συστατικό στοιχείο όμως της αστικής κοινωνίας.¹⁵² Μπορούμε να αποδώσουμε λοιπόν μια μορφή αλλοτρίωσης και στο περιεχόμενο της αγάπης, το οποίο κυριεύεται από εγωιστικούς σκοπούς σε βάρος των άλλων, δηλαδή του Εσύ.

Ακόμα λοιπόν και στις πολύ διαπροσωπικές σχέσεις όπως στην ερωτική,¹⁵³ σημειώνουμε ότι δεν θα παρουσιαζόταν πιο ισχυρό το αίσθημα της θυσίας, από το εγωιστικό στοιχείο, καθώς αυτό είναι που ενεργοποιεί την ηθική για τον Feuerbach. Φυσικά η λειτουργία αυτή δεν παρουσιάζεται, ούτε και λειτουργεί ενστικτωδώς, αλλά εξαιτίας του ατομοκεντρικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας και της χριστιανικής θρησκείας, ο άνθρωπος εμφανίζει την τάση της προσωπικής ευδαιμονίας, έναντι των υπολοίπων.

¹⁵¹ Είναι αξιοσημείωτο, πως στα προγραμματικά κείμενα του Feuerbach η αγάπη ισοδυναμεί με την θυσία του εαυτού, με το να υποτιμάει δηλαδή κανείς την ατομικότητα του για χάρη του αντικειμένου της αγάπης του, κάτι το οποίο δεν διαφαίνεται στην ηθική θεωρία των ύστερων χρόνων. Βλ. Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φάουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 100

¹⁵² Μιχαλάκης, Α., *Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Μαρξ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000, σ. 61

¹⁵³ Αυτή που σε μια βεμπεριανού τύπου ανάλυση δεν θα έμπαινε ίσως καθόλου στη συζήτηση, καθώς ο Max Weber την θεωρούσε ως την πλέον ανορθολογική σχέση μεταξύ των ανθρώπων, βλ. Weber, M., *Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας (Ενδιάμεση θεώρηση)*, μτφ.-επιμ., Γκιούρας, Θ, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 85

2.3 Η έννοια της αγάπης

Η συζήτηση γύρω από την έννοια της αγάπης στη φουεερμπαχική φιλοσοφία, είναι μια κεντρικής σημασίας απόπειρα για να κατανοηθεί σε ακόμα μεγαλύτερο βάθος το περιεχόμενο της έννοιας της ουσίας. Επιπλέον, η έννοια της αγάπης μπορεί να θεωρηθεί αφηρητικό στοιχείο του αιτήματος για αποδέσμευση του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία σε συνέχεια της κριτικής του Feuerbach σε αυτή.

Ο τακτικός αναγνώστης της *Ουσίας του Χριστιανισμού* θα παρατηρήσει τόσο την ιεράρχηση της αγάπης ως θεμελιώδες αίσθημα και πάθος του ανθρώπου, αλλά και την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στην θρησκευτική αγάπη, αυτή του Θεού προς τους πιστούς και την ανθρώπινη αγάπη, απαλλαγμένη από θρησκευτικές δεσμεύσεις και εξουσιαστικές δομές ανάμεσα στα υποκείμενα. Στο επόμενο κεφάλαιο αναπτύσσεται το γεγονός πως η χριστιανική θρησκεία αξιοποιεί την αγάπη και το περιεχόμενο της για να έρθει πιο κοντά στο ανθρώπινο γένος, μέσα και από το ίδιο το θείο ον. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε αυτές τις δύο διαφορετικές διαστάσεις της αγάπης. Από τη μια θα αναπτύξουμε το θρησκευτικό περιεχόμενο της αγάπης, όπως αυτή αναπτύσσεται μέσα από τα ιερά κείμενα του Χριστιανισμού και εν προκειμένω την καινή διαθήκη, και από την άλλη η κύρια ανάλυση μας θα στηριχθεί με την αγάπη ως πανανθρώπινο στοιχείο, επιχείρημα ανεπτυγμένο με βάση τη φουεερμπαχική σκέψη.

Όπως θα δούμε, ανάμεσα στις δύο διαφορετικές αυτές σκοπιές – της θεολογίας και της ανθρωπολογίας του Feuerbach – ενώ η δύναμη της αγάπης εν πρώτοις μπορεί να εμφανίζεται με παρόμοια στοχοθεσία, εν τέλει οι σχέσεις στις οποίες δομείται, διαφέρουν από την μια περίπτωση στην άλλη. Για το χριστιανισμό, η αγάπη εκδηλώνεται πρώτα ανάμεσα στο Θεό και τους πιστούς και εν συνεχεία θεμελιώνεται ως νόμος στον οποίο ο πιστός πρέπει να υπακούει, εκδηλώνοντάς τον προς όλους τους συνανθρώπους του.¹⁵⁴ Αντίθετα, είδαμε παραπάνω πως για τον Feuerbach, η αγάπη αποτελεί μαζί με το Λόγο και τη βούληση, θεμελιώδες στοιχείο της ουσίας του ανθρώπου, αδιαχώριστο από το ανθρώπινο γένος και εγγενώς υπαρκτό με αυτό.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ματθαίος 22, 36-40, *Καινή Διαθήκη. Μετάφραση στη δημοτική για την Ιερά Μητρόπολη Ν. Σμύρνης*, μτφ. Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ. & Καραβιδόπουλος, Ι., Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2004, σ. 59

¹⁵⁵ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 38

Όπως είναι αναμενόμενο, στην ανάλυση του Feuerbach απουσιάζει το θείο ον, και στο κέντρο της ανάλυσης του είναι ο άνθρωπος. Επομένως, στις δύο αυτές αντιλήψεις, είναι διαφορετικός ο αφετηριακός φορέας της αγάπης. Για τη θεολογία ο Θεός είναι αυτός που δείχνει στους ανθρώπους το δρόμο προς την αγάπη, ενώ για τον Feuerbach, το ρόλο αυτό τον έχει αναλάβει η φύση, δεδομένης της a priori ύπαρξης της αγάπης στην ανθρώπινη ουσία.

Σκοπός μας είναι να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο η χριστιανική θρησκεία ερμηνεύει την αγάπη, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η κριτική της θρησκείας από τον Feuerbach, ερμηνεύει την αγάπη ως κύριο συστατικό της ουσίας του ανθρώπου και δυνητικό μέσο αποδέσμευσης από τα θρησκευτικά δεσμά.

2.3.1 Η αγάπη ως στοιχείο της χριστιανικής θρησκείας

Μια – έστω και επιφανειακή – παρουσίαση της αγάπης όπως αυτή παρουσιάζεται στα ιερά κείμενα του Χριστιανισμού, κρίνεται απαραίτητη, πριν περάσουμε στην κριτική του Feuerbach και στη διάσταση που δίνει εκείνος στην αγάπη μέσα από τα κείμενα του. Έτσι, αξιοποιώντας το κείμενο τα *Καινής Διαθήκης*, θα δώσουμε το βασικό περιεχόμενο της χριστιανικής αγάπης, η οποία φυσικά κατέχει και στο χριστιανισμό πολύ σπουδαία θέση.

Στον Χριστιανισμό, η αγάπη προέρχεται από το Θεό και μέσω του Υιού του εξαπλώνεται ως δύναμη ανάμεσα στους ανθρώπους. Η αγάπη, πραγματώνεται στον κόσμο μέσω του μυστηρίου της ενσάρκωσης,¹⁵⁶ κατά το οποίο ο Θεός θυσιάζει τον Υιό του, με σκοπό να λυτρώσει την ανθρωπότητα. Ο Θεός όμως – σύμφωνα με το Χριστιανισμό – αγάπησε τον Υιό του πριν ακόμα από τη δημιουργία του κόσμου και έτσι ο Υιός είναι εξ αρχής κομμάτι του Πατέρα.¹⁵⁷ Αυτό που παρατηρούμε από την παραπάνω αναφορά, είναι το γεγονός ότι η αγάπη, αποτελεί χαρακτηριστικό το οποίο υπάρχει από πάντα, όπως και το θείο ον, επομένως είναι χαρακτηριστικό δικό του και καθ' ομοίωση του μεταφέρθηκε στους ανθρώπους. Επομένως, για τη θεολογία, η αγάπη μπορεί να χαρακτηρίσει και ένα αυτάρκες ον, όπως ο Θεός, καθώς ο Υιός αποτελεί δικό του κομμάτι. Έτσι, ο Θεός έχει γνώση του αισθήματος της αγάπης, πριν

¹⁵⁶ Κάτι το οποίο σημειώνει και ο Feuerbach στο κείμενο του για την *Ουσία του Χριστιανισμού*, βλ., 5^ο Κεφάλαιο

¹⁵⁷ Ιωάννης 17, 24, , *Καινή Διαθήκη. Μετάφραση στη δημοτική για την Ιερά Μητρόπολη Ν. Σμύρνης*, μτφ. Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ. & Καραβιδόπουλος, Ι., Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2004, σ. 254

ακόμα δημιουργηθεί η ανθρωπότητα και υπάρξουν τα πάθη και σε αυτό το σημείο δομείται το κύριο κομμάτι της κριτικής του Feuerbach σχετικά με το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγάπης. Η προσωποποίηση της αγάπης στο θείο ον, μπορεί να ερμηνευτεί ως μια απόπειρα αναζήτησης υλικότητας στην επικοινωνία της θρησκείας με τους πιστούς της.

Ο Θεός λοιπόν, έστειλε τον Υιό του στον κόσμο, καθώς στη συνέχεια αγάπησε και την ανθρωπότητα. Σκοπός του, ήταν να χαρίσει την αιώνια ζωή σε κάθε έναν ο οποίος θα πίστευε σε αυτόν.¹⁵⁸ Αυτό που επισημαίνεται σε αυτό το σημείο, είναι το γεγονός της θυσίας της θεϊκότητας ενός κομματιού του θείου όντος, δηλαδή του Υιού του, για την αιώνια σωτηρία της ανθρωπότητας. Η αιώνια αυτή ζωή της ψυχής, με την προϋπόθεση της πίστης του ανθρώπου στο Θεό, είναι όπως είδαμε παραπάνω, η αιτία για τη μείωση της ανθρώπινης βούλησης και δραστηριότητας και η εναπόθεση τους στη θεία βούληση και δραστηριότητα.

Σε ενίσχυση αυτής της αδράνειας και του περιορισμού της δράσης του ανθρώπου στη γη, έρχεται και μια ακόμα αναφορά σχετική με την έννοια της αγάπης. Με αφορμή την τελειότητα του Θεού, οι θεολογικές διδασκαλίες καλούν τον πιστό να τον μιμηθεί, και με τον ίδιο τρόπο που αγαπάει το θείο ον και τον πλησίον του, με αυτόν τον τρόπο να αγαπήσει και τους εχθρούς του.¹⁵⁹ Αυτό στο οποίο καλεί η χριστιανική θρησκεία στο ίδιο σημείο τον πιστό να κάνει, είναι να ευεργετεί και να προσεύχεται ακόμα και για όποιον του φέρεται άσχημα, με τον ίδιο τρόπο που ο Θεός έχει τη λιακάδα και τη βροχή και για τους καλούς και τους τίμιους, αλλά και για τους κακούς και τους άδικους. Αυτό το αντιχειραφετικό πρόσταγμα, έρχεται σε αντίθεση με κάθε αίτημα για πράξη, δράση και δικαιοσύνη, από αυτά που γνώρισε η ανθρωπότητα στην ιστορία της, σε κάθε μορφής εκμετάλλευση και αδικία. Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως το να αγαπάει κανείς αυτόν που τον εκμεταλλεύεται, ενισχύει την αδράνεια και τη αποχή από τη ανθρώπινη δραστηριότητα, καθώς υπερισχύει η πεποίθηση ότι δράση του θείου όντος θα επιφέρει τη δικαιοσύνη επί γης.

¹⁵⁸ Ιωάννης 3, 16, , *Καινή Διαθήκη. Μετάφραση στη δημοτική για την Ιερά Μητρόπολη Ν. Σμύρνης*, μτφ. Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ. & Καραβιδόπουλος, Ι., Ελληνική Βιβλική Εταιρία, 2004, σ. 215

¹⁵⁹ Ματθαίος 5, 43-48, , *Καινή Διαθήκη. Μετάφραση στη δημοτική για την Ιερά Μητρόπολη Ν. Σμύρνης*, μτφ. Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ. & Καραβιδόπουλος, Ι., Ελληνική Βιβλική Εταιρία, 2004, σ. 13

Από την μικρή και επιφανειακή αυτή αναφορά στην έννοια της αγάπης στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης* κατανοούμε αφενός την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στο περιεχόμενο αυτής της έννοιας και της έννοιας της φουερμπαχικής αγάπης και αφετέρου, την αντίθεση στον τρόπο με τον οποίο ακόμα και πιστοί στο Χριστιανισμό λαοί, αντιμετώπισαν τους εχθρούς τους, σε σχέση με τα θεολογικά προτάγματα. Δηλαδή, η αγάπη που επιτάσσει η θεολογία προς τους πιστούς, διαφέρει αρκετά από την ερμηνεία που στην πραγματικότητα γίνεται από αυτούς, κάτι στο οποίο μια φουερμπαχικού τύπου απάντηση θα ήταν η άγνοια ενός θείου όντος για τα ανθρώπινα πάθη και το ανθρώπινο περιεχόμενο της αγάπης.

2.3.2 Η αγάπη ως πανανθρώπινο στοιχείο

Η αγάπη στο έργο του Feuerbach, αντιμετωπίζεται ως κοινό στοιχείο του ανθρώπινου γένους, γεγονός το οποίο τη θέτει εξ αρχής αντίθετη της θρησκευτικής αγάπης, η οποία προέρχεται αποκλειστικά από το Θεό. Επομένως, πρώτος στόχος μας είναι να επιβεβαιώσουμε αυτή την αντίθεση και δεύτερος στόχος μας να παρουσιάσουμε το περιεχόμενο μιας τόσο εξέχουσας στα φουερμπαχικά κείμενα έννοιας.

Για τον Feuerbach, ο πιστός άνθρωπος, πιστεύει σε ένα ον της αγάπης, το οποίο εμφανίζεται χωρίς ανατομική, αλλά με ψυχική καρδιά, του οποίου όμως η παράσταση απορρίπτεται, παρά τον γεγονός ότι είναι προσδιορίσιμος από την προσευχή. Αυτή είναι για τον Feuerbach η μεγαλύτερη ασυνέπεια της χριστιανικής θρησκείας.¹⁶⁰ Βλέπουμε λοιπόν, πως για τον Feuerbach δε νομιμοποιείται συνειδησιακά ένα ον το οποίο είναι δυνητικός φορέας της αγάπης – πόσο μάλλον δημιουργός της – αλλά δεν χαρακτηρίζεται από ανατομική καρδιά, συνεπώς και από υλική υπόσταση. Εκτός όμως από την αντίφαση αυτή ανάμεσα στο Θεό και την αγάπη, ο ίδιος παρατηρεί πως ο άνθρωπος μαθαίνει να αγαπάει τον άνθρωπο μέσω του Θεού,¹⁶¹ δηλαδή μέσω της θεϊκής εντολής και όχι με τη φυσική του αμεσότητα ως θα όφειλε.

Το αίτημα το οποίο εμφανίζεται μέσα από το επιχείρημα ότι το θείο ον δεν έχει πραγματική υλική υπόσταση – κατά συνέπεια δεν υπάρχει – είναι αυτό της αγάπης του ανθρώπινου γένους, σε αντίθεση φυσικά με τη θρησκευτική αγάπη. Το αίτημα για την ανθρώπινη αγάπη, είναι αίτημα αισθητηριακό, δηλαδή αίτημα της καρδιάς, αφού

¹⁶⁰ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 88

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 90

αυτή είναι ο υλικός δέκτης του αισθητηριακού ερεθίσματος. Για τον Feuerbach, η νέα φιλοσοφία, είναι αντικείμενο του αισθητηριακού όντος, δηλαδή του όντος που χαρακτηρίζεται από την αισθητηριακή του ικανότητα, την ικανότητα να νιώθει και να αγαπά.¹⁶² Αυτή η επισήμανση του δεδομένου για το ανθρώπινο γένος, είναι αυτό που θέλει να δείξει ο Feuerbach, ως υπάρχον a priori στον άνθρωπο και ως αντίθετο της θρησκείας και της θρησκευτικής αγάπης. Για τον Feuerbach, η αγάπη ισοδυναμεί με πάθος και το πάθος ισοδυναμεί με την ύπαρξη, συνεπώς το πάθος είναι σημάδι της ύπαρξης, καθώς ένα αφηρημένο ον παρουσιάζει την τάση αποφυγής των παθών, επιδεικνύοντας την ανωτερότητα του.¹⁶³ Επιβεβαίωση για τα παραπάνω αποτελούν τα πάθη στα οποία ο Θεός Πατέρας, «οδήγησε» τον Υιό του, προκειμένου να έρθει κοντά στο ανθρώπινο γένος και να καταφέρει να βιώσει το πάθος, τον πόνο και την ανθρώπινη αθλιότητα.

Ο Feuerbach σημειώνει: *«Στην αγάπη, στο αίσθημα γενικότερα, κάθε ανθρώπινο ον, τίθεται ενοποιών της αλήθειας της νέας φιλοσοφίας. [...] Η νέα φιλοσοφία είναι η ουσία του αισθήματος ανυψωμένη στη συνείδηση [...] όπου κάθε αληθινός άνθρωπος – αποδέχεται στην καρδιά του. Είναι η καρδιά που αναγνωρίζει τον εαυτό της ως Λόγο. Η καρδιά απαιτεί αληθινά και αισθητηριακά αντικείμενα, αληθινά και αισθητηριακά όντα».*¹⁶⁴ Η καρδιά είναι το υλικό στοιχείο στην έννοια της αγάπης, είναι αυτό που συμβολικά φέρει και δέχεται την αγάπη. Για τη νέα φιλοσοφία, ότι δεν αγαπάται ή δεν μπορεί να αγαπηθεί δεν υπάρχει.¹⁶⁵

Ο Γερμανός φιλόσοφος, συσχετίζει σε μεγάλο βαθμό την αγάπη με την ύπαρξη και της δίνει τόσο μεγάλη έμφαση, για να ασκήσει κριτική στο παλιό, ώστε να μπορέσει να εμφανίσει και το αίτημα για το νέο, δηλαδή για τη νέα φιλοσοφία που δηλώνει παρόν και καταπιάνεται με ότι είναι αληθινό και απτό, με ότι εν τέλει έχει σημασία για τον άνθρωπο. Χαρακτηριστικό είναι αυτό που λέει πως: *«όπου δεν υπάρχει αγάπη, δεν υπάρχει επίσης και αλήθεια».*¹⁶⁶ Η αγάπη, ο πόνος και τα επακόλουθα τους, είναι τα αισθήματα που χαρακτηρίζουν το αληθινό στοιχείο και το αληθινό ον εν γένει και δεν μπορεί παρά να αποτελούν στοιχεία άμεσα συνδεδεμένα με το ανθρώπινο γένος, πανανθρώπινου μάλιστα χαρακτήρα.

¹⁶² Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 33, σ. 225

¹⁶³ Στο ίδιο, Θέση 33, σ. 225

¹⁶⁴ Στο ίδιο, Θέση 34, σ. 226

¹⁶⁵ Στο ίδιο, Θέση 35, σ. 227

¹⁶⁶ Στο ίδιο, Θέση 35, σ. 227

Η αγάπη, είναι μια κεντρική έννοια στο έργο του Feuerbach, η οποία δεν μπορεί να εξαντληθεί σε ένα μοναχά κεφάλαιο και όπως έχει γίνει κατανοητό αναπτύσσεται σε αρκετά σημεία της παρούσας μελέτης, ενισχύοντας τα διάφορα επιχειρήματα. Για τον Feuerbach, η καθολικότητα της αγάπης στο ανθρώπινο γένος, είναι κάτι το οποίο ισχύει de facto. Η αγάπη είναι εγγενές χαρακτηριστικό του ανθρώπου και μάλιστα προϋποτίθεται προκειμένου να αναπτυχθεί ανάμεσα στα όμοια ανθρώπινα υποκείμενα μια μορφή κοινωνικότητας, η οποία ταυτίζεται με τις ανθρώπινες σχέσεις που βασίζονται στην αλληλεγγύη.¹⁶⁷ Επομένως, για τον Feuerbach, η αγάπη μπορεί να αποτελέσει την αφετηριακή δύναμη η οποία θα οδηγήσει σε πιο σύνθετες και εξελιγμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων. Η αγάπη μπορεί να συγκροτήσει μια πανανθρώπινη ουσία μεταξύ του ανθρώπινου γένους, καθώς το αντικείμενό της είναι η καθολική ενότητα, η οποία καθιστά το ανθρώπινο γένος σε πεπερασμένες ενσαρκώσεις καθολικών δυνάμεων, ενώ είναι παράλληλα και ο εκθέτης της αλληλοσχεσίας της δομής της ανθρώπινης πραγματικότητας, δηλαδή του διαμοιραζόμενου κοινοβιακού κόσμου όπου ακόμα και η εσώτερη υποκειμενική ταυτότητα είναι πάντοτε από κοινού.¹⁶⁸ Με αυτόν τον τρόπο, η αγάπη εμφανίζεται ως συστατικό στοιχείο της ένωσης του ανθρώπινου γένους και ως κάτι απαραίτητο για την ανθρώπινη ευημερία. Είναι αυτή η δύναμη που παρά τις επιμέρους διαφορές, βρίσκει το κοινό στοιχείο της κοινωνίας του ανθρώπου και την οδηγεί στη σωτηρία της.

Η αγάπη, όπως εκφράζεται στο έργο του Feuerbach, μπορεί να αποτελέσει δύναμη ενάντια στον εγωισμό και το ευδαιμονικό πράττειν. Αντί το άλλο, το όμοιο Εγώ να αξιοποιείται ως μέσο για την επίτευξη των ατομικών στόχων, μπορεί η αγάπη να δημιουργήσει έναν δεσμό της εαυτότητας με την ετερότητα, σε έναν βαθμό ενότητας πιο ισχυρό από την διακριτότητα τους.¹⁶⁹ Εκτός από τις δυνατότητες της αγάπης στη σχέση του Εγώ και του Εσύ, μπορούμε να παρατηρήσουμε και ένα αίτημα το οποίο μπορεί να εκφράζεται μέσα από τη φιλοσοφία του Feuerbach. Η αγάπη, μπορεί να αποτελέσει μέσο για την απομάκρυνση των εγωιστικών στοιχείων του αλλοτριωμένου υποκειμένου και για την πραγμάτωση της πραγματικής ουσίας του

¹⁶⁷ Μιχαλάκης, Α., *Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Μαρξ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000, σ. 61

¹⁶⁸ Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 102, 109

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 110

ανθρώπινου γένους στην καθαρότητα της. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να κατανοηθεί η άποψη, η οποία θέλει την αγάπη ως μια εναλλακτική ελπίδα απέναντι στην ψευδή αντικειμενικότητα, κάτι πέρα δηλαδή από την ισχύουσα πραγματικότητα.¹⁷⁰

Στον Feuerbach, η αγάπη μπορεί να αναγνωστεί ως βασικός όρος της ανθρωποποίησης και της διάκρισης του ανθρώπου από ένα πράγμα άψυχο και μπορεί να γίνει βίωμα, μόνο όταν ο άνθρωπος ενσωματωθεί στην κοινότητα και αποδεχθεί για τον εαυτό του τον προσδιορισμό του σκεπτόμενου όντος, με συνείδηση, ορθό λόγο και βούληση.¹⁷¹ Έτσι, η αγάπη η οποία πραγματώνεται με υλικές προϋποθέσεις, χρειάζεται τόσο την αυτοσυνείδηση της οντότητας και της ουσίας από την πλευρά του υποκειμένου, όσο και την κοινοβιακή συνύπαρξη, δηλαδή την κατ' επέκταση κοινωνική αναγνώριση από τους ομοίους του.

Θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο πιο αναλυτικά το γεγονός πως για τον Feuerbach, ο άνθρωπος πρέπει να θυσιάσει το Θεό στο όνομα της αγάπης. Σε αυτό το σημείο θα δούμε πως γεννάται αυτό το αίτημα, το οποίο ξεκινάει από την αμεσότητα που απαιτεί η αγάπη, η οποία με τη σειρά της δεν μπορεί να πραγματωθεί εκτός του ανθρώπινου γένους. Η διυποκειμενική προϋπόθεση της αγάπης δεν μπορεί να αναγνωρίσει το θείο ον ως κομμάτι αυτής της σχέσης, από τη στιγμή που αυτό βρίσκεται εκτός γένους, καθώς η ίδια η αγάπη είναι αυτή που γεννάει την αυτοσυνείδηση του γένους ως γένους.¹⁷²

Μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η ισχύς της αγάπης στο φουερμπαχικό έργο είναι πολύ μεγάλη, στο βαθμό που αυτή δύναται να παραλληλιστεί λαθεμένα με την ισχύ της θρησκευτικής αγάπης. Αυτό που επιχειρεί ο Feuerbach είναι να αναδείξει το ιδιαίτερο περιεχόμενο της αγάπης και να το ξεχωρίσει από κάθε θεολογική διδασκαλία και οπτική γωνία. Η ανθρωπολογική φιλοσοφία του Feuerbach βρίσκει στην αγάπη μια έννοια ικανή αφενός να επισημάνει τη σπουδαιότητα αποδέσμευσης του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία και αφετέρου να αναδείξει τη δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των κοινωνικών σχέσεων, όταν αυτές ξεπερνάνε τα εγωιστικά όρια του υποκειμένου. Υποστηρίζουμε πως για τον Feuerbach η αγάπη

¹⁷⁰ Caldwell, P., *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, σ. 2

¹⁷¹ Δαρεμάς, ό.π, σ. 111

¹⁷² Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 278,279

είναι αυτή η δύναμη που ενέχει την ικανότητα να περιορίσει το εγωιστικό πράττειν, χωρίς ωστόσο να είναι σε θέση να το πετύχει, καθώς στην παρούσα στιγμή βρίσκεται υπό τη σκιά του θρησκευτικού ατομισμού. Επομένως, η αγάπη μπορεί να είναι το διαφωτιστικό μέσο που θα απεγκλωβίσει τον πιστό από τη θρησκεία, και θα συμβάλει στο να ξεπεραστούν και άλλα ζητήματα που εκείνη δημιούργησε.

2.4 Το θείο ον και τα κατηγορήματά του

Για τον Feuerbach η θεωρία αναφέρεται στην αλήθεια, δηλαδή στον άνθρωπο και τη ζωή, ενώ το αντίθετο της, η αφηρημένη αλήθεια, είναι η θεολογία.¹⁷³ Αυτή η εκτίμηση, μας δίνει όχι απλά το αντικείμενο – ή τουλάχιστον το δέον αντικείμενο – της θεωρίας και της θεολογίας, αλλά μας τις ορίζει και ως αντίθετες. Δηλαδή η ύπαρξη της μιας, αποκλείει την ύπαρξη της άλλης, καθώς το περιεχόμενο της μιας συγκρούεται με το περιεχόμενο της άλλης. Με αφετηρία την παραπάνω τοποθέτηση, κατανοούμε τη σύγκρουση ανάμεσα στην φουερμπαχική σκέψη και τη θεολογία, στην προσπάθεια της πρώτης να αποκαλύψει το ανθρώπινο περιεχόμενο της θρησκείας.

Έχουμε αναδείξει στα προηγούμενα κεφάλαια τον τρόπο που σύμφωνα με τον Feuerbach, ο άνθρωπος εξωτερικεύει την ουσία του και την θέτει ως υποκείμενο στον εαυτό του, μέσω του Θεού.¹⁷⁴ Αυτό που θα δείξουμε σε αυτό το κεφάλαιο, είναι το πως μεταφέρονται τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ουσίας στο θείο ον και την μορφή με την οποία εμφανίζονται σε αυτό. Το επιχείρημα αυτό, φυσικά βρίσκει αντίθετες τις θεολογικές διδασκαλίες, αλλά και τους πιστούς. Σε αυτούς τους τελευταίους, ο Feuerbach απαντάει πως ο πιστός αντιλαμβάνεται τους ανθρωπομορφισμούς αυτούς ως χαρακτηριστικά μιας πραγματικής οντότητας, διότι σε αυτή την οντότητα βρίσκεται η αναγκαιότητα του πιστού για το Θεό, η οποία είναι διαμεσολαβημένη από την αυτοσυνείδησή του, καθώς η αναγκαιότητα του υποκειμένου συνίσταται μόνο στην αναγκαιότητα του κατηγορήματος.¹⁷⁵ Σε αυτή την περίπτωση, ο Feuerbach αξιοποιεί και πάλι τη μέθοδο της αντιστροφής, για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος, ακόμα και άθελα του, φιλτράρει τα χαρακτηριστικά της ουσίας του, με σκοπό να ικανοποιήσει την αναγκαιότητα του να αποδοθούν αυτά στο Θεό.

Το ζήτημα λοιπόν με το οποίο θα ασχοληθούμε σε αυτό το κεφάλαιο, είναι τα κατηγορήματα τα οποία αποδίδονται στο Θεό, με σκοπό να κατανοήσουμε την

¹⁷³ Ψυχοπαίδης, Κ., «Κριτική της μεταφυσικής και εγωισμός στο έργο του Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 84

¹⁷⁴ Από αυτή τη συζήτηση θα αποκλείσουμε την εκτίμηση πως η αιτιολόγηση για την ύπαρξη ή μη του Θεού οφείλει να διαχωρίζεται από τους λόγους για τους οποίους προκαλούνται στους ανθρώπους οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, βλ. Nola, R., «The young Hegelians, Feuerbach and Marx», στο *The Age of German Idealism*, Solomon R. and Higgins K. (επιμ.), Routledge, London and New York, 2004, σ. 310

¹⁷⁵ Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 53

αναγκαιότητα για χάρη της οποίας αποδίδονται – τόσο για τη θεολογία, όσο και για τον πιστό – και να κατανοήσουμε επίσης και τη μορφή με την οποία ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ουσίας, όπως η διάνοια, η ηθική, η αγάπη και τα πάθη μεταφέρονται στο θείο ον. Σκοπός μας σε αυτό το κεφάλαιο δεν είναι να εξαντλήσουμε εννοιακά αυτές τις κατηγορίες, καθώς θα τις εξετάσουμε σε κριτικό και μεθοδολογικό επίπεδο στο επόμενο μέρος της παρούσας μελέτης

Στο πλαίσιο της απόδοσης της διάνοιας στο θείο ον, θα αναπτύξουμε και κάποια γενικότερα και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Θεού, όπως το ζήτημα της διάνοιας, το οποίο είναι ένα από τα βασικότερα κατηγορήματα που αποδίδονται στο θείο ον. Ακόμα, σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει κατανοητή ακόμα περισσότερο, η ανάγνωση του Feuerbach στα χριστιανικά κείμενα, στον τρόπο που αντιλαμβάνεται την παρουσίαση του Θεού και των κατηγορημάτων του, αλλά και τη δική του ερμηνεία, δηλαδή την ανθρωπολογική διάσταση του Χριστιανισμού.

Η δυναμική του Θεού στις χριστιανικές διδασκαλίες, είναι ανεπανάληπτη. Ο Θεός εμφανίζεται ως το ολοκληρωμένο και αλάνθαστο ον, δηλαδή το αντίθετο του ανθρώπου. Ο διχασμός αυτός, θέλει το Θεό άπειρο, τέλειο, παντοδύναμο και ιερό, ενώ τον άνθρωπο περατό, ατελή, αδύναμο και αμαρτωλό.¹⁷⁶ Αυτή η φτωχοποίηση της ανθρώπινης ουσίας, έρχεται για να θέσει τον άνθρωπο υπό την εξουσία του θεού, και να μην επιτρέψει στον πιστό να δει την πραγματική προέλευση της ανθρώπινης ουσίας. Για τον Feuerbach, είναι εμφανές πως ο διχασμός αυτός, είναι ένας διχασμός που ξεκινάει από την ουσία του ανθρώπινου γένους, καθώς δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί κάποια αντίθεση ανάμεσα σε ανόμοια υποκείμενα.¹⁷⁷ Ο Θεός, είναι η εξαντικειμενικευμένη ουσία της διάνοιας, της κατηγορίας δηλαδή που δεν αναγνωρίζει πάθη, αδυναμίες και επιθυμίες όπως η καρδιά.¹⁷⁸

Η αντίθεση του Θεού με τον άνθρωπο, όπως είπαμε, αναφέρεται κυρίως στις αδυναμίες του δεύτερου. Αυτό δεν σημαίνει πως ο Θεός είναι σε θέση να αντιμετωπίσει αυτές τις αδυναμίες με επιτυχία, αλλά πως δεν έρχεται καν αντιμετώπος με αυτές. Ο Θεός είναι ένα ον μη ανθρώπινο, μη υλικά προσδιορισμένο, μη αισθητηριακό, αλλά μονάχα ένα ον της διάνοιας, η οποία είναι άμεσα

¹⁷⁶ Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 69. Βλ. επίσης De Roover, J., «An Unhappy Lover of Theology: Feuerbach and Contemporary Religious Studies», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 71, No. 3, 2003, σ. 621,622

¹⁷⁷ Feuerbach, *ό.π.*, σ. 69

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 69

συνδεδεμένη με νόμους και αισθήματα, με υποταγή των αισθημάτων και όχι με κατανόηση τους.¹⁷⁹ Είναι κατανοητό, πως δεν θα γινόταν ο άνθρωπος να υποταχθεί σε ένα ον λιγότερης ή ίσης ισχύς με εκείνον. Έτσι, η ουσία του θείου όντος αντιμετωπίζεται ως την ανθρώπινη ουσία στην τελειότητα της. Έχουμε αναφέρει, πως το περιεχόμενο του Λόγου, είναι τέτοιο που δεν μπορεί να δεχθεί ούτε το περιεχόμενο της πίστης, ούτε την ύπαρξη του Θεού. Ο Λόγος όμως ενός πιστού,¹⁸⁰ για να αποδεχθεί το Θεό, πρέπει αυτός να μην είναι υποδεέστερος του Λόγου, καθώς ο Θεός αυτός είναι εξαρτημένος από το Λόγο. Ο μόνος τρόπος, να δεχθεί ο ανθρώπινος Λόγος την ύπαρξη του Θεού, είναι να αποδώσει αυτή την ύπαρξη στη διάνοια του, η οποία καθιστά το Θεό ως την ανώτερη διάνοια του ανθρώπου.¹⁸¹ Επομένως, η απόδοση της ανθρώπινης διάνοιας, στο θείο ον, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η απόδοση της δυνατότητας να γίνει αποδεκτός ο Θεός από το Λόγο. Η διάνοια, δεν μπορεί παρά να είναι ανθρώπινο χαρακτηριστικό, το οποίο όμως στη θεϊκή του διάσταση, δεν υποκύπτει ποτέ στις αδυναμίες της καρδιάς.

Ο άνθρωπος, μέσω της διάνοιας του μπορεί να αντιληφθεί την ενότητα με τη διάνοια ενός άλλου όντος, γι' αυτό άλλωστε – η διάνοια – αδυνατεί να αναγνωρίσει δύο ανώτατα όντα, δύο θεούς, καθώς δεν μπορεί να αντιφάσκει προς εαυτήν, να απαρνηθεί την ουσία της και να σκεφτεί τον εαυτό της διαιρεμένο.¹⁸² Η τελειότητα που πρέπει ο Λόγος να αποδεχθεί στο θείο ον, είναι μια τελειότητα αδιαίρετη, την οποία ο κάτοχος της δεν μπορεί να μοιραστεί με κάποιον άλλον, καθώς δεν γίνεται να υπάρξει για τη διάνοια, κανένα επιπρόσθετο ανώτατο ον.

Ο Θεός της διάνοιας χαρακτηρίζεται από τον Feuerbach ως αδιάφορο ον, το οποίο έχει ανάγκη μια σειρά ανθρωπομορφισμούς που του αποδίδονται από τη θεολογία, προκειμένου να δώσει νόημα στο κενό αυτό – της διάνοιας – περιεχόμενο.¹⁸³ Η αδιαφορία αυτή δεν απαντάται στη σχέση της θεολογίας με το θείο ον, αλλά στη σχέση που έχει αυτό με τον άνθρωπο. Η ιδεολογική σταθερότητα, αλλά και η απήχηση της θρησκείας εξαρτάται στο κατά πόσο παίρνει στα σοβαρά τον άνθρωπο και την ουσία του, ώστε ο πιστός σαν τελικός αποδέκτης να έχει κοινά στοιχεία με την ουσία του Θεού.¹⁸⁴ Η αντίθεση ανάμεσα στη διάνοια και την καρδιά, ενισχύεται

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 70

¹⁸⁰ Καθότι δεν γίνεται να απουσιάζει σε κάποιον επειδή ασπάζεται κάποια θρησκεία.

¹⁸¹ Feuerbach, *ό.π.*, σ. 73

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 76

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 78

¹⁸⁴ *Το να αρνείσαι τον άνθρωπο σημαίνει: να αρνείσαι τη θρησκεία.*, βλ. στο ίδιο, σ. 78

μέσω ενός άλλου κατηγορήματος, το οποίο είναι αυτό που κατανοεί το Θεό ως ηθικό ον ή ως νόμο.

Για τη θεολογία, ο Θεός είναι διαφορετικό ον από τον άνθρωπο ως προς την ύπαρξη του, αλλά όμοιο όσον αφορά την ανθρώπινη διάσταση της εσωτερικής του ουσιαστικότητας. Επομένως, συνυπάρχουν το γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να περιμένει τη σωτηρία του από ένα ον διαφορετικής ουσίας από τον ίδιο, αλλά και το ότι χρειάζεται να είναι εμφανής και η ανωτερότητα του θείου όντος, καθώς είναι αυτό το οποίο αντιπροσωπεύει την ηθική τελειότητα και τον εμπρόσωπο νόμο της ηθικής.¹⁸⁵ Η συνείδηση του ηθικά τέλειου όντος, το οποίο όμως δεν έχει καμία ανθρωποπάθεια, μας αφήνει ψυχρούς και κενούς, καθώς δημιουργείται ανάμεσα σε αυτό το ον και τον άνθρωπο μια τεράστια απόσταση, ένα κενό¹⁸⁶. Ο άνθρωπος όμως σκέφτεται την τελειότητα ως νόμο και όχι ως φυσική κατάσταση και έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η ηθική τελειότητα δεν είναι ίδια με τη φύση, αλλά είναι βούληση, η οποία για τον άνθρωπο γίνεται αφενός νόμος και αφετέρου μια πρακτική απαίτηση για πράξη σχετικά με το τι δεν είναι και το τι πρέπει να γίνει.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, συναντήσαμε την έννοια της αγάπης και είδαμε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει τόσο για τη θρησκεία, όσο και στο αίτημα του Feuerbach για αποδέσμευση από αυτή. Σύμφωνα με τη θεολογία, στην αγάπη του Θεού για τους ανθρώπους στηρίχθηκε και το μυστικό της ενσάρκωσης, το οποίο αποδίδει στο θείο ον την ιδιότητα του να αγαπά. Για τον Feuerbach, μέσα από το μυστικό της ενσάρκωσης αποκαλύπτεται η ανθρώπινη φύση του Θεού, η οποία γίνεται κατανοητή ως ανάγκη του θρησκευτικού θυμικού και η οποία προϋποθέτει τη συγκίνηση της καρδιάς του Θεού και τη φιλευσπλαχνία του προς του ανθρώπους, άρα προϋποθέτει έναν Θεό που είναι ήδη ανθρώπινος.¹⁸⁷ Επομένως, η θεολογία, άθελα της αποδίδει στο Θεό ένα a priori αίσθημα φιλευσπλαχνίας, το οποίο φυσικά μαρτυρά την ανθρώπινου περιεχομένου ουσία του, εκθέτοντας τη θεϊκότητα του. Αυτό το παράδειγμα, επιβεβαιώνει το επιχείρημα του Feuerbach περί αντιστροφής, καθώς η ανύψωση του ανθρώπου – και της ουσίας του – σε Θεό, προηγείται του υποβιβασμού του Θεού σε άνθρωπο.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 79,80

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 80,81

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 83

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 83,84

Επισημαίνουμε λοιπόν ξανά, πως το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγάπης, μετατρέπεται σε αίτημα απαλλαγής από τα θρησκευτικά δεσμά, καθώς αφενός η αγάπη στέκεται υπεράνω της σχέσης του ανθρώπου με το Θεό και αφετέρου σε περίπτωση που το κατηγορήμα της αγάπης στο Θεό, δεν μετατραπεί σε θυσία του Θεού για χάρη της αγάπης, τότε θα θυσιάσθει εκείνη για το Θεό.¹⁸⁹ Η αγάπη προσωποποιείται στο Θεό και εκείνος εκτός από τη παντοδυναμία που τον χαρακτηρίζει από τις υπόλοιπες ανθρώπινες ιδιότητες στην τελειότητα τους, χαρακτηρίζεται και από την πλέον ανθρώπινη ιδιότητα, αυτή της αγάπης.¹⁹⁰

Η αγάπη, είναι μια ιδιότητα, με κύριο χαρακτηριστικό της το συναίσθημα και δεν πραγματώνεται νοητικά. Ο Feuerbach, αποκαλύπτοντας την εκ των προτέρων ανθρώπινη ουσία στο θείο ον, παρατηρεί και την άρνηση της θεολογίας περί παθών στο θείο ον, σημειώνοντας πως κάτι τέτοιο συνεπάγεται άρνηση της θρησκείας, διότι ο πιστός αναμένει από το Θεό – δηλαδή από ένα πραγματικό ον – να ακούσει και να πράξει προς όφελος του, μέσω της προσευχής.¹⁹¹ Επομένως, εάν η θεολογία αρνείται μια τέτοια ιδιότητα στο θείο ον, όχι απλά αρνείται το περιεχόμενο του μυστηρίου της ενσάρκωσης και έρχεται σε αντίφαση με αυτό, αλλά αρνείται και το λυτρωτικό περιεχόμενο της χριστιανικής θρησκείας. Η αγάπη, ως συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ουσίας, υπεισέρχεται στα κατηγορήματα του θείου όντος, το οποίο εξαιτίας της ανωτερότητας και της παντοδυναμίας του, αναγκάζεται να βιώσει έναν υποβιβασμό, ο οποίος εκθέτει την ανωτερότητα του και το πρωταρχικό περιεχόμενο της ουσίας του. Οι αντιφάσεις της θεολογίας στο μυστήριο της ενσάρκωσης, ποικίλουν, στην περίπτωση που το μέτρο ανάλυσης είναι ο άνθρωπος και οι ανθρώπινες σχέσεις και όχι η ανωτερότητα του Θεού.

Κλείνοντας τη συζήτηση για το θείο ον, σημειώνουμε αυτό που αναφέραμε και παραπάνω. Ο Θεός, κατά το μυστήριο της ενσάρκωσης, εμφανίστηκε να έχει στην ουσία του όλες τις προϋποθέσεις για την εκδήλωση της αγάπης του. Η πιο σημαντική προϋπόθεση είναι ο φορέας της αγάπης, δηλαδή το πάθος. Ο Θεός φέροντας το χαρακτηριστικό του πάσχοντος όντος, προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση στην

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 86

¹⁹⁰ Για τον Feuerbach η αγάπη από τον έναν άνθρωπο προς τον άλλον, είναι μια σχέση, η οποία υπάρχει στη φύση των ανθρώπων και είναι αυτή που θα δώσει λύση σε προβλήματα που ανακύπτουν από τις υπόλοιπες σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους, αλλά και σε κάθε σχέση εξουσίας απέναντι τους, όπως η θρησκεία.

¹⁹¹ Feuerbach, *ό.π.*, σ. 86,87

καρδιά του πιστού, καθότι εξαρχής εμφανίζεται ως αυτάρκης και απαθής.¹⁹² Η αγάπη που προέρχεται από το Θεό δεν είναι μόνο ο υποβιβασμός του ανώτατου όντος, αλλά σύμφωνα με τον Feuerbach, είναι η αληθινή, αποκαθαρμένη από θεολογικά στοιχεία και αντιφάσεις ουσία του Χριστιανισμού.¹⁹³ Η ανθρώπινη ουσία, η οποία εμφανίζεται να υπάρχει στο θείο ον για ακόμη μια φορά, επιβεβαιώνει το κύριο επιχείρημα του Feuerbach απέναντι στη θρησκεία. Δηλαδή, ότι το θείο ον φέρει μόνο ανθρώπινες ιδιότητες και πως ολόκληρο το θρησκευτικό φαινόμενο, δεν είναι τίποτε άλλο από ένα ανθρώπινο δημιούργημα. Η ταύτιση του Θεού με την καρδιά και η απόδοση αισθήματος στο θείο ον, αποκαλύπτουν τη θεϊκότητα του περιεχομένου του αισθήματος, το οποίο εμφανίζεται στο Θεό.¹⁹⁴ Η δύναμη του ανθρώπου βρίσκεται στη δύναμη του αισθήματος του, τόσο σε γνωσιακό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο σχέσεων.

Με τον ίδιο τρόπο που ο υποβιβασμός του Θεού προϋποθέτει – για όλα τα μυστικά της χριστιανικής θρησκείας – το περιεχόμενο της ανθρώπινης ουσίας στο ίδιο, έτσι και η ύπαρξη του Θεού εν γένει, προϋποθέτει την ύπαρξη του ανθρώπου. Το ανθρώπινο θυμικό, υπακούει σε ανάγκες που βρίσκονται στην ανθρώπινη ουσία και έτσι η δημιουργία της θρησκείας, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συλλογή των πιο σημαντικών και πιο απαιτητικών ανθρώπινων κατηγορημάτων.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 92

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 92,93

¹⁹⁴ Σε αυτή την περίπτωση, δεν υπάρχει για τον Feuerbach κάποια πραγματική αποδοχή θείας ουσίας στο ανθρώπινο γένος και τα χαρακτηριστικά του, αλλά θέλει να επισημάνει πως τα κύρια του χαρακτηριστικά, είναι αυτά τα οποία ο άνθρωπος οφείλει να ιεραρχήσει στις σχέσεις του με τους άλλους, σε απάντηση προς τη θρησκεία.

2.5 Το μυστήριο και η αντίφαση της Τριαδικότητας

Στο κεφάλαιο αυτό, θα μας απασχολήσει ένα θέμα το οποίο δεν συζητιέται ιδιαίτερα στη βιβλιογραφία, αλλά σίγουρα θα μας βοηθήσει στην γενικότερη κατανόηση του φουερμπαχιανού επιχειρήματος. Ειδικότερα, μπορεί να αξιοποιηθεί συμπληρωματικά στα προηγούμενα κεφάλαια και ιδιαίτερα όσον αφορά τη συζήτηση περί της διωποκειμενικής σχέσης του Εγώ και του Εσύ. Η συνείδηση της Τριαδικότητας, θεωρείται από τον Feuerbach, ως «η συνείδηση του ανθρώπου για τον εαυτό του στην ολότητα του»,¹⁹⁵ κάτι το οποίο μας δείχνει το βαθύ ανθρωπολογικό περιεχόμενο συγκρότησης της και εξηγεί την εκτίμηση ότι οι όροι αυτής της συγκρότησης απαντώνται στη δομή της συνείδησης του ανθρώπινου γένους.¹⁹⁶

Η Τριαδικότητα αναπτύσσεται τόσο στην πρώτη, όσο και στη δεύτερη ενότητα του έργου «*Η Ουσία του Χριστιανισμού*»,¹⁹⁷ δηλαδή τόσο στο θετικό, όσο και στο αρνητικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού.¹⁹⁸ Συνάμα με την ουσία της Τριαδικότητας, θα εξετάσουμε και την εμφάνιση της Θεομήτορος, η οποία έρχεται να συμπληρώσει το μυστήριο.

Ας ξεκινήσουμε από την παραδοχή του ίδιου του Feuerbach, ότι δηλαδή ο πιστός χρειάζεται ένα Θεό ο οποίος δεν θα στερείται ούτε αισθήματος, αλλά ούτε διάνοιας και βούλησης.¹⁹⁹ Με αυτόν τον τρόπο μπορεί και υποστηρίζει ότι την Τριαδικότητα την χαρακτηρίζει μια ενότητα με δυνάμεις θεωρούμενες έως τώρα χωρισμένες, μετατρέποντας το ον της διάνοιας σε ένα ιδιαίτερο ον.²⁰⁰ Με βάση αυτά τα παραπάνω θα αναφερθεί στο «*πρώτο πράγμα που απαντούμε στην Τριαδικότητα*», το οποίο μάλιστα το τοποθετεί σε ένα γνωσιακό πλαίσιο. Αυτό είναι ότι ο Θεός τις δυνάμεις του τις αξιοποιεί πρώτα για τον εαυτό του, εξαντικειμενικεύοντας την αυτοσυνείδηση

¹⁹⁵ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 98

¹⁹⁶ De Roover, J., «An Unhappy Lover of Theology: Feuerbach and Contemporary Religious Studies», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 71, No. 3, 2003, σ. 625

¹⁹⁷ Πρόκειται για το 7^ο και το 25^ο κεφάλαιο του συγγράμματος

¹⁹⁸ Αναφερόμαστε στην επικρατούσα εκτίμηση, πως οι δυο ενότητες του συγγράμματος «*Η Ουσία του Χριστιανισμού*», είναι χωρισμένες και αντιτιθέμενες κατ' αυτόν τον τρόπο καθώς η πρώτη πραγματεύεται την αληθινή/ανθρωπολογική ουσία του Χριστιανισμού, ενώ η δεύτερη την αναληθή/θεολογική, βλ. Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 440,441. Βλ. επίσης Geoghegan, V., «Religion and communism: Feuerbach, Marx and Bloch», *The European Legacy*, 9:5, 2004, σ. 586

¹⁹⁹ Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 98

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 98

του.²⁰¹ Παρατηρούμε λοιπόν άλλη μια ανθρώπινη ιδιότητα στο θείο ον, αυτή της γνώσης της ύπαρξης του εαυτού, την οποία στη συνέχεια θα αξιοποιήσει ο Feuerbach προκειμένου να παρουσιάσει το μυστήριο της Τριαδικότητας.

Στο πλαίσιο της παρουσίασης του ανθρωπολογικού χαρακτήρα της Τριαδικότητας, ο Feuerbach, διαφοροποιεί της έννοιες της μοναξιάς και της κοινότητας, για να υποστηρίξει ότι η πρώτη απευθύνεται σε ένα μεμονωμένο, αλλά παράλληλα αυτοδύναμο ον, το οποίο δεν χρειάζεται κανένα Εσύ, ενώ η κοινότητα, είναι ανάγκη της καρδιάς, αφού υπάρχει η ανάγκη του Εσύ για να πραγματοποιηθεί η αγάπη.²⁰² Η κοινοτική αυτή διάσταση που δίνεται και υπάρχει στον άνθρωπο ως ανάγκη, ανάγεται και στο περιεχόμενο του Χριστιανισμού. Η κοινωνικοθεωρητική αρχή της διποκειμενικότητας στο φουερμπαχικό έργο, εδώ εμφανίζεται ακόμα μια φορά, όμως με σκοπό να εξυπηρετήσει την θεολογική πλευρά. Φυσικά ένα Εσύ για τον Θεό, δεν θα μπορούσε παρά να είναι σε θέση να σταθεί αντάξιο του, παρά το γεγονός πως δεν είναι το ίδιο. Το Εσύ σε αυτή την περίπτωση απαντάται στον Θεό Υιό, ο οποίος στέκεται δίπλα στον Θεό Πατέρα, εκπροσωπώντας την αγάπη και τον κοινό, τον αληθινό βίο, αφού πρώτα το θείο ον έχει υποβιβάσει εαυτόν, αρνούμενο την αποκλειστική θεϊκότητα του, και θέτοντας στο πλάι του ένα περατό ον, τον Υιό.²⁰³ Για τον Feuerbach, η διποκειμενική αυτή σχέση, στηρίζεται στην ίδια ουσία του Πατέρα και του Υιού, στην διαφορετική τους όμως προσωπικότητα. Είναι λοιπόν δομημένη, με τον ίδιο τρόπο που είναι δομημένες και οι ανθρώπινες σχέσεις, συγκροτώντας μάλιστα τον απόλυτο άνθρωπο, που χαρακτηρίζεται τόσο από τη διάνοια όσο και από την αγάπη. Ο Υιός, ως το δεύτερο πρόσωπο αυτή της σχέσης, συμβολίζει τόσο την αγάπη και τη ζεστασιά του κοινού βίου, όσο και την αυτοκατάφαση της ανθρώπινης καρδιάς ως την αρχή της διττότητας, δηλαδή είναι ο ίδιος η θεία καρδιά.²⁰⁴

Ο Feuerbach, δεν στέκεται ιδιαίτερα στο Άγιο Πνεύμα, για το οποίο όμως κάνει μια αναφορά ξεκαθαρίζοντας το ζήτημα της ύπαρξής του. Για τη θρησκεία, το Άγιο Πνεύμα, αντιπροσωπεύει την αγάπη με την οποία ο Θεός αγαπά τον εαυτό του και τους ανθρώπους, αλλά και την αγάπη με την οποία ο άνθρωπος αγαπάει το Θεό και τον άνθρωπο, καθιστώντας το ως την ενότητα Θεού και ανθρώπου, παρά την ενότητα

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 98

²⁰² Στο ίδιο, σ. 99

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 99-101

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 100,101

που όπως είδαμε υπάρχει ήδη στον Πατέρα και στον Υιό στην ανάλυση του Feuerbach.²⁰⁵ Το Άγιο Πνεύμα, είναι η εξαντικειμενίκευση της θρησκείας στη θρησκεία, είναι η αντιπροσώπευση του θρησκευτικού ενθουσιασμού.²⁰⁶ Το Άγιο Πνεύμα δηλαδή, είναι καθαρά θεολογικού περιεχομένου, και αντιπροσωπεύει ενδεχομένως το θυμικό του θρησκευτικού υποκειμένου, και δεν συμβάλει με κάποιο τρόπο στο επιχείρημα της διυποκειμενικής συγκρότησης της Τριαδικότητας, ενώ μπορούμε να υποστηρίξουμε πως για τον Feuerbach το Άγιο Πνεύμα εμφανίζεται χάριν του Υιού.

Πρέπει σε αυτό το κεφάλαιο να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη Θεομήτωρ και στην εμφάνιση που αυτή κάνει, στο πλευρό του Πατέρα και του Υιού. Η Παρθένος Μαρία, συμπληρώνει τη θεία οικογένεια μεταξύ του Πατρός και του Υιού, αφού το Άγιο Πνεύμα ήταν ασαφές. Η Μητέρα φυσικά δεν έρχεται σε καμία επαφή με τον Πατέρα, αφού κάτι τέτοιο θα ήταν ανίερο και έτσι γεννάει χωρίς πατέρα, τον υιό, τον οποίο ο Πατέρας γεννάει χωρίς Μητέρα.²⁰⁷ Ενώ λοιπόν εμφανίζεται ο Πατέρας να έχει μια ουσιαστική, αλλά όχι φυσική σχέση με τον Υιό, η Μητέρα όχι απλά έχει φυσική σχέση με τον Υιό, αλλά εμφανίζεται και αυτή χάριν του Υιού, χάριν της καρδιάς και της αγάπης.

Ο Υιός σύμφωνα με τον Feuerbach, έχει μια θηλυκή πλευρά, αποτελώντας το θηλυκό θυμικό του Θεού, ενώ ο Πατέρας είναι ο γεννήτορας, η αρχή της ανδρικής αυτενέργειας. Ο Υιός πήρε το Είναι του Πατρός, αλλά υπάρχει η ανάγκη για ένα θηλυκό ον και έτσι ο Υιός γεννιέται για τη Μητέρα, όπως και η Μητέρα για τον Υιό. Ο Υιός αντικαθιστά τη Μητέρα για τον Πατέρα, αλλά ο Πατέρας δεν φτάνει για τον Υιό και τότε έρχεται η Μητέρα να ολοκληρώσει την αγάπη, συμβολίζοντας παράλληλα και την αγάπη προς το γυναικείο φύλο.²⁰⁸

Η αγάπη προς την μητέρα, είναι η αγαπώσα αγάπη, αυτή που ανταποδίδει, αυτή που μπορούμε να πούμε πως είναι η εξάρτηση του Εγώ από το Εσύ, όπως ακριβώς και

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 100

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 100

²⁰⁷ Γίνεται μια αναφορά στην ανιερότητα που ενείχε για τους πρώτους Χριστιανούς ο συγκερασμός του άνδρα και της γυναίκας, κάτι που φυσικά δεν θα μπορούσε να γίνει ανάμεσα στον Πατέρα και τη Μητέρα, βλ. στο ίδιο, σ. 102

²⁰⁸ Η σχέση της Μητέρας με τον Υιό, είναι μια σχέση η οποία τονίζει τόσο τη κατ' εξοχήν αγάπη, όσο και την αγάπη προς το γυναικείο φύλο, εξίσου σε διαπροσωπικό και σε συμβολικό επίπεδο, αφού η αγάπη είναι γένος θηλυκού. Η αγάπη, η οποία συμβολίζεται αφενός μέσω του Υιού, βρίσκει στη συνέχεια τρόπο να εκδηλωθεί μέσω της μητρικής φυσιογνωμίας, σε μια σχέση που τους διαχωρίζει από τον Πατέρα, ο οποίος φαίνεται απόμακρος από τα αισθητηριακά ερεθίσματα και πιο κοντά στη διάνοια, βλ. στο ίδιο, σ. 102-104

στις ανθρώπινες σχέσεις. Η θεία οικογένεια κατανοείται και λατρεύεται ενιαία, και όχι μεμονωμένα προς τα μέλη της, καθώς όταν μειώνεται η πίστη στη Θεομήτορα, εκεί μειώνεται και η πίστη προς τον Υιό και τον Πατέρα, και με τον τρόπο αυτό μειώνεται συνολικότερα η πίστη προς τον Θεό.²⁰⁹ Η συνολική λατρεία της θείας οικογένειας, έρχεται να επιβεβαιώσει την ενότητα με την οποία εμφανίζεται η Τριαδικότητα κατά τη συγκρότηση της, διατηρώντας την κοινή ουσία, παρά τη διαφορετική προσωπικότητα και την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει το κάθε μέλος της ξεχωριστά.

Η συζήτηση για την Τριαδικότητα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, περνάει και από τη φάση ανάδειξης της αντίφασης της. Η Τριαδικότητα ερμηνεύεται αυτή τη φορά ως αντίθεση του Λόγου, ως φαντασιακό προϊόν, ως μια ενότητα η οποία παρά τα διαφορετικά μέρη στα οποία διαιρείται, είναι ενωμένη και δε νοείται, ούτε υπάρχει ξεχωριστά. Η προσωποποίηση των βασικών προσδιορισμών του ανθρώπου, απαντάται σε θεϊκή μορφή στην Τριαδικότητα και ερμηνεύεται ως τις βασικές διαφορές που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος για την ουσία του.²¹⁰ Η εξαντικειμενίκευση της ανθρώπινης ουσίας και η προβολή του ιδιοσυγκρασιακού της περιεχομένου σε θεία πρόσωπα, σχετίζεται με την εκτίμηση πως το θρησκευτικό φαινόμενο εκτός από δημιούργημα της ανθρώπινης συνείδησης, είναι και συνέπεια των ιδιοτήτων της ανθρώπινης ψυχής.²¹¹ Παρόλα αυτά, η προσωποποίηση των θείων όντων αποτελεί προϊόν της φαντασίας του ανθρώπου, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με το Λόγο, ο οποίος κατανοεί την Τριαδικότητα ως κάτι το οποίο δεν μπορεί να υπάρξει και το αντιμετωπίζει ως φάντασμα.²¹²

Η κύρια αντίφαση την οποία ο Λόγος δεν μπορεί να συλλάβει και να δικαιολογήσει, είναι πως παρά την ίδια ουσία και τις διαφορετικές προσωπικότητες που χαρακτηρίζουν αυτά τα πρόσωπα (όπως και τους ανθρώπους), η Τριαδικότητα νοείται ως μια ενότητα και δεν υπάρχει πέραν της ενότητας αυτής. Πιο συγκεκριμένα – τα ανθρώπινα όντα -, «μέσα από την αγάπη θεμελιώνουν ένα ηθικό πρόσωπο, αλλά το καθένα για τον εαυτό του έχει μια φυσικοσωματική ύπαρξη»,²¹³ κάτι το οποίο δεν μπορεί να υπάρξει στην Τριαδικότητα, η οποία παρά τις προσπάθειες της θεολογίας

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 104

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. 248

²¹¹ De Roover, J., *ό.π.*, σ. 617

²¹² Feuerbach, L., *ό.π.*, σ. 248

²¹³ Στο ίδιο, σ. 249

να παρουσιάσει τα τρία αυτά πρόσωπα ως διαφορετικά, κάτι τέτοιο επιτελείται μόνο στο επίπεδο της φαντασίας και όχι του Λόγου, ο οποίος αντιλαμβάνεται αυτή την αντίφαση. Η ενότητα αυτή, είναι τόσο η μορφή, όσο και το περιεχόμενο της ύπαρξης του Θεού, στον οποίο ο πληθυντικός νοείται ως ενικός.²¹⁴

Τέλος, η αντίφαση που ενέχει αυτή η ενότητα, χαρακτηρίζεται από το γεγονός της αντίθεσης με την ανθρώπινη πραγματικότητα, γεγονός που οδηγεί τον Λόγο όχι να την κατατάξει ως κάτι ανώτερο, αλλά να την απορρίψει. Δηλαδή, το τι είναι ο Πατέρας και ο Υιός, πέραν από αυτή τους την ιδιότητα, είναι κάτι το οποίο δεν αφορά την προσωπικότητα και δεν την χαρακτηρίζει, καθώς η ενότητα της Τριαδικότητας έγκειται στις σχέσεις που οι ιδιότητες αυτές (του Πατέρα και του Υιού) επιτελούν, σε αντίθεση με την ανθρώπινη προσωπικότητα, καθώς ο ανθρώπινος πατέρας υπάρχει και η προσωπικότητα του έχει περιεχόμενο ακόμα και χωρίς την ύπαρξη κάποιου υιού.²¹⁵ Επομένως παρατηρούμε πως η αυτοσυνείδηση του Πατέρα ως τέτοιου, αλλά και του Υιού ως τέτοιου, ενέχει μια αλληλεξάρτηση του ενός στην ύπαρξη του άλλου, αλλά και συνολικότερα της ύπαρξης της προσωπικότητας τους.

Κλείνοντας τη συζήτηση για το μυστήριο και την αντίφαση της Τριαδικότητας, πρέπει να επισημανθεί η διυποκειμενική του αφετηρία και συγκρότηση. Στην Τριαδικότητα αποκαλύπτεται το μυστικό της κοινής και κοινωνικής ζωής, της αναγκαιότητας του Εγώ και του Εσύ, της απόστασης που υπάρχει ανάμεσα στην ανθρώπινη ουσία και τη μοναξιά και της αρχής της φιλοσοφίας που είναι η ενότητα του ανθρώπου με τον άνθρωπο.²¹⁶ Η κοινωνική, συνυπαρξιακή αυτή αρχή και ανάγκη που υπάρχει στον άνθρωπο, είναι αυτή που θεμελιώνει το μυστήριο της Τριαδικότητας, αλλά και αυτή που αποκαλύπτει την αντίφαση της, αφού το περιεχόμενο αυτής της ανάγκης και ο Λόγος δεν μπορούν να αποδεχθούν την φαντασιακή εν τέλει συγκρότηση των θείων προσωπικοτήτων.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 249, 250

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 250

²¹⁶ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 63, σσ. 244,245

Μέρος 3^ο: Μέθοδος και κριτική: Ο υλισμός και η ιδεολογία στον Feuerbach

3.1 Ο υλισμός και η αισθητηριακότητα

Η συζήτηση για τον υλισμό και την αισθητηριακότητα δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα μόνο κεφάλαιο, κάτι το οποίο έχει γίνει σαφές έως αυτό το σημείο της παρούσας μελέτης. Σε αυτό το κεφάλαιο σκοπός μας είναι να συγκροτήσουμε τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά αυτών των δύο εννοιών, καθώς γενικότερα χαρακτηριστικά τους βρίσκονται σε όλα τα μέρη αυτής της εργασίας. Ο υλισμός του Feuerbach αποτελεί εφαλτήριο για έναν υλισμό πιο ώριμο και με κάποιο τρόπο μπορούμε να πούμε πως ανοίγει το δρόμο για τον μαρξικό, ο οποίος σίγουρα μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητός μέσα από την φουεερμπαχική ανάγνωση. Η ιεράρχηση της ύλης από πλευράς Feuerbach, κατανοείται σχεδόν αδιαίρετα από την ιεράρχηση της αισθητηριακότητας, καθότι οι αισθήσεις είναι αυτές που προσλαμβάνουν την πραγματικότητα και την ερμηνεύουν κάθε φορά. Επομένως οι αντίληψη της ύλης για τον άνθρωπο προϋποθέτει τις αισθήσεις και οι αισθήσεις είναι αυτές που δύνανται – και οφείλουν – με τη δική τους ισχύ να ερμηνεύσουν την ύλη.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε την κάθε μια από αυτές τις έννοιες ξεχωριστά και σε σχέση με την αντίθετή της έννοια. Πιο συγκεκριμένα, σε πρώτη φάση θα συζητήσουμε για την ιεράρχηση της ύλης έναντι της νόησης, σε μια προσπάθεια του Feuerbach να ασκήσει κριτική στον Γερμανικό Ιδεαλισμό και στην σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο του. Για τον ίδιο, η νόηση αποτελεί στοιχείο του μυαλού, δηλαδή της διάνοιας και αποτελεί εφαλτήριο για τη συγκρότηση και την ερμηνεία ενός φιλοσοφικού συστήματος, ενώ η εποπτεία – της ύλης – είναι ανάγκη της καρδιάς, δηλαδή του αισθήματος και είναι η αφετηρία για την κατανόηση του ανθρώπινου βίου.²¹⁷ Με αυτόν τον τρόπο, κατανοούμε τη σύνδεση της ύλης και της αισθητηριακότητας, αφού στην παραπάνω εκτίμηση παρατηρεί κανείς το δεύτερο αντιθετικό ζεύγος το οποίο θα μας απασχολήσει, αυτό της αισθητηριακότητας έναντι της διάνοιας. Με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο οι αισθήσεις συμβάλουν στην ερμηνεία του υλικού βίου, έτσι και η νόηση είναι ανάγκη της διάνοιας, ώστε να ερμηνεύει την πραγματικότητα, τις περισσότερες φορές ούσα το κύριο εργαλείο. Η πραγματικότητα

²¹⁷ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας, Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 204

για τον Feuerbach κατανοείται ως υλική πραγματικότητα, η οποία μάλιστα είναι σαφές πως καθορίζεται από τις αισθήσεις και όχι από τη νόηση.²¹⁸

Στη χριστιανική θρησκεία, το αίσθημα, έχει αναχθεί στη διάνοια και το μυαλό ερμηνεύει με δικό του τρόπο αυτά τα οποία θέλει να πει η καρδιά.²¹⁹ Επομένως, αυτό που υποστηρίζουμε, είναι πως ο Feuerbach επιθυμεί μέσα από την κριτική του, αφενός να ξεχωρίσει την υλιστική προσέγγιση της πραγματικότητας απέναντι κυρίως στην παράδοση του Γερμανικού Ιδεαλισμού και αφετέρου να ξεχωρίσει γενικότερα την αισθητηριακή πρόσληψη της ίδιας πραγματικότητας έναντι της θεωρησιακής.

Θα συζητήσουμε πιο αναλυτικά το υποκεφάλαιο σχετικά με την αισθητηριακότητα, καθώς θεωρούμε αφενός πως εκεί αναδεικνύεται σε μεγαλύτερο βαθμό η κριτική του Feuerbach, η οποία βέβαια στηρίζεται στην εξ αρχής ιεράρχηση της ύλης. Ο λόγος που θα εξετάσουμε τις δύο έννοιες ξεχωριστά είναι καθώς θεωρούμε πως η αισθητηριακότητα στον Feuerbach είναι η ειδοποιός διαφορά με τις προηγούμενες υλιστικές προσεγγίσεις, καθώς την αναπτύσσει στο επίπεδο των ανθρώπινων – δηλαδή των κοινωνικών – σχέσεων.

3.1.1 Η ύλη έναντι της νόησης

Ο Feuerbach, στην κύρια βιβλιογραφία που εξετάζουμε για αυτή τη μελέτη, συγκροτεί τον υλισμό του,²²⁰ ο οποίος εμφανίζεται πιο ώριμος στην *Ουσία της Θρησκείας*, στην οποία η εξωτερική φύση εμφανίζεται ως το πραγματικό υπόβαθρο της θρησκείας στην ανθρώπινη ιστορία.²²¹ Αυτός ο υλισμός όμως, έχει αρκετά στοιχεία τα οποία μπορούμε εμείς να σχολιάσουμε, πάντα σε αντίθεση με το ρόλο και τη λειτουργία της νόησης. Για τον Feuerbach, μπορεί κανείς να αμφιβάλει για την ύπαρξη του Θεού και για οτιδήποτε είναι προϊόν της νόησης, αλλά ποτέ για το υποκείμενο που σκέφτεται και αμφιβάλει, για το υποκείμενο δηλαδή των αισθήσεων,

²¹⁸ Γκιούρας, Θ., «Η χαρτογραφία της εμπράγματης κριτικής. Μια μελέτη για την πορεία της κριτικής στον πρώιμο Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ 30, 2016, σ. 52

²¹⁹ Feuerbach, ό.π., σ. 206

²²⁰ «Ο Feuerbach επέλεξε να στραφεί περισσότερο προς έναν υλισμό, ο οποίος θα εγκατέλειπε όλα τα στοιχεία της θεωρησιακής παράδοσης. [...] Ο υλισμός αυτός ήταν μια ριζοσπαστική κριτική στον ιδεαλισμό. Η μετάφραση του όμως σε όρους πολιτικής, δεν ήταν ξεκάθαρη», βλ. Caldwell, P., *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, σ. 32,33

²²¹ Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 438

της αντίληψης και του αισθήματος.²²² Επομένως, η σπουδαιότητα της ύπαρξης και η σχέση της με την ουσία που αναπτύξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κινούνται στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης με την υπαρξιακή προϋπόθεση της ύλης, κάτι που άλλωστε εμφανίζεται στη σύλληψη του ως φυσικό επακόλουθο.

Στον Feuerbach, ο υλισμός συγκροτείται μέσα από την κριτική του στον ιδεαλισμό,²²³ καθώς μέσα από αυτή τη διαδικασία αποκτά τις κύριες ιδιότητες του σε σχέση όμως και με τους προηγούμενους υλισμούς. Για τον ίδιο, η ύλη δεν στηρίζεται σε κάποιο δημιουργό, σε κάποιο ανώτατο ον, χωρίς ωστόσο να στερείται κάποιας ουσιώδους δυναμικής. Αυτή η δυναμική, για τον Feuerbach απαντάται στη φύση, η οποία είναι αυτή που αντιτίθεται άμεσα στην εγγελιανή εξωτερίκευση της Ιδέας.²²⁴ Η φύση είναι αυτή η οποία ευθύνεται τόσο για τη δημιουργία, όσο και για την κίνηση της ύλης, μια άποψη φυσικά που από μόνη της φαίνεται ελλιπής, καθώς δεν θεματοποιεί την ανθρώπινη πράξη.

Αυτή η ύπαρξη του ανθρώπου μέσα στο φυσικό περιβάλλον, κατανοεί τον άνθρωπο ως αντικειμενικό ον, το οποίο εξαρτάται από την αντικειμενικότητα της φύσης.²²⁵ Το σημαντικό δηλαδή στον Feuerbach δεν είναι απλά ότι ιεραρχεί την ύλη έναντι της νόησης, αλλά είναι το γεγονός πως στην ύλη αναγνωρίζει το ρόλο του ανθρώπινου υποκειμένου και φυσικά τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα όμοια μεταξύ τους υποκείμενα. Η υλική ύπαρξη που χαρακτηρίζει τη φύση, μεταφέρεται και στο αντικείμενο της φύσης, δηλαδή τον άνθρωπο, δομώντας με αυτόν τον τρόπο τις σχέσεις με τους όμοιούς του. Βλέπουμε επομένως, μια καινοτομία στον φουερμπαχικό υλισμό, η οποία ισοδυναμεί με έξοδο από τη φιλοσοφία και αντικατάσταση της από τη μη φιλοσοφία,²²⁶ δεδομένης φυσικά της κριτικής του ίδιου σε παλαιότερες φιλοσοφικές παραδόσεις.

Για τον Feuerbach η ύλη είναι σε συνεχή σύμπλευση με το Λόγο. Ακόμα και στη χριστιανική θρησκεία, η απόδοση του Λόγου στο θείο ον, είναι παράλληλα και η απόδοση της ύλης σε αυτό, καθώς η ύλη είναι αισθητηριακό αντικείμενο για το Λόγο

²²² Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 37, σ. 228

²²³ Βάκη, Φ., «Ο υλισμός του Φώερμπαχ και ο υλισμός του Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 149

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 152. Βλ. επίσης Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 12, σ. 188

²²⁵ Μιχαλάκης Α., «Η κριτική του ιδεαλισμού και το πρόβλημα της μεθόδου: Όψεις της σχέσης Μαρξ – Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 130

²²⁶ Βάκη, ό.π., σ. 149

και η αναγνώριση των δύο εννοιών είναι παράλληλη.²²⁷ Επομένως, η ιεράρχηση της ύλης έναντι της νόησης, έρχεται καθότι η ύλη προηγείται της νόησης,²²⁸ όπως επισημάναμε νωρίτερα και στα προαπαιτούμενα της ύπαρξης. Παρόλα αυτά ο Λόγος – και όχι απλά η νόηση – είναι το μέσο με το οποίο συλλαμβάνεται και ερμηνεύεται η ύλη, δίνοντας έτσι στο Λόγο μια ιδιαίτερη διάκριση, ξεχωρίζοντας τον από τη γενικότερη νοητική λειτουργία. Σύμφωνα με τον ίδιο, στη σύγχρονη φιλοσοφία ο Λόγος, συναντώντας την ύλη, ήρθε σε αντίθεση με το όριο του,²²⁹ δείχνοντας τα εμπόδια τα οποία αντιμετώπισε η αρχαία φιλοσοφία στο ζήτημα της ύλης.

Στον Feuerbach, η ύλη είναι αυτή που προϋποτίθεται ώστε το μυαλό να επιβεβαιωθεί ως τέτοιο, μια σχέση όμως που διαλύθηκε από τη διαδικασία της νόησης.²³⁰ Η ένωση αυτή της ύλης και του μυαλού, μπορεί να παρατηρηθεί και στην θεολογία, η οποία όμως αυτοαναιρείται μέσω αυτής της σχέσης. Η κατάργηση της θεολογίας και η αναγνώριση του αληθινού υλισμού, έρχεται από τη στιγμή που αυτός τοποθετείται στο θείο ον και το κάνει αυτό που είναι, το οποίο είναι από μόνο του σαν να καταργεί τη θεία ουσία.²³¹ Η αντίφαση αυτή που αποκαλύπτει μια θρησκευτική ασυνέπεια στην οποία ο Feuerbach επέμενε αρκετά, φανερώνει το ανθρωπολογικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού, καθώς στην προσπάθεια της η θρησκεία να βρει ανταπόκριση από τους ανθρώπους δεν μπορούσε να παραλείψει την ύλη από τις θείες ιδιότητες.

Η υλικότητα της φύσης, μπορεί για τον Feuerbach να εξηγήσει πολλά πράγματα και κυρίως την ίδια την ύπαρξη. Η άγνοια όμως των φυσικών και υλικών αιτιών από πολλούς ανθρώπους – λέει ο ίδιος αναφερόμενος στους πιστούς – είναι αυτή η οποία μέσω της θεολογίας μετατρέπεται σε ανυπαρξία αυτών των αιτιών και οδηγεί στην πίστη σε ένα ον μη φυσικό και μη κοσμικό, το οποίο φέρεται ως δημιουργός.²³² Αυτό που θέλει να τονίσει σε αυτό το σημείο, δεν είναι άλλο από το γεγονός πως ο άνθρωπος εθελουφλεί – ίσως και λόγω της άγνοιας του – μπροστά στην υλικότητα

²²⁷ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 17, σ. 198

²²⁸ «Επομένως η πραγματική ποιότητα προηγείται της νοητής», Ηλιόπουλος Γ., «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 62

²²⁹ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 29, σ. 217

²³⁰ Gregory, F., *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1977, σ. 21

²³¹ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 21, σ. 205,206

²³² Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 386,387

και τη δυναμική της φύσης, τις οποίες δεν μπορεί να εξηγήσει μόνος του και στρέφεται στο Θεό, ο οποίος δεν χαρακτηρίζεται ως υπαρκτό ον. Επομένως για τον Feuerbach, ο άνθρωπος αναζητά φυσικές απαντήσεις από ένα ον της φαντασίας, δηλαδή από ένα ον το οποίο είναι δημιούργημα της νόησης.

Ο φουερμπαχισμός – το έχουμε επισημάνει αρκετά – ιεραρχεί την κατανόηση μιας γνήσιας εποπτείας της πραγματικότητας, την οποία θεματοποιεί στην κριτική του στη χριστιανική θρησκεία, αλλά και στη συγκρότηση της νέας φιλοσοφίας.²³³ Για τον Feuerbach, η ύλη είναι το πιο αληθινό στοιχείο της κριτικής του στη θρησκεία και πάνω στην κατανόηση της ύλης στηρίζεται η επιβεβαίωση του επιχειρήματος του. Η φύση είναι η έννοια με τη βαρύνουσα σημασία στην κατανόηση της φουερμπαχισμικής ύλης, καθώς στη αιώνια δυναμική της φύσης βασίζεται η κριτική του Feuerbach στη θρησκεία και το θείο ον ειδικότερα. Η κατανόηση της ύλης – που συνεπάγεται κατανόηση της πραγματικότητας – αφορά τόσο τη φύση της ανθρώπινης ουσίας, όσο και τη φύση των ανθρώπινων σχέσεων.

Κλείνοντας με την επιμέρους συζήτηση για τον υλισμό του Feuerbach και οδηγώντας την ανάλυση μας προς το ζήτημα της αισθητηριακότητας, θα σχολιάσουμε τη σπουδαιότητα του υλισμού για τη νέα φιλοσοφία, όπου στο επίκεντρο της βρίσκεται ο άνθρωπος, δηλαδή η υλική του υπόσταση και η κοινοτική του ύπαρξη. Η νέα φιλοσοφία, της οποίας το αντικείμενο είναι η αληθινή και ολοκληρωμένη ύπαρξη, δεν θεωρεί ως επιστημολογική της αρχή ούτε το άτομο, ούτε το απόλυτο, αλλά την αληθινή και ολοκληρωμένη ύπαρξη του ανθρώπου.²³⁴ Η ανθρώπινη ουσία, εμφανίζεται σε αυτό το σημείο για ακόμα μια φορά ως καθολική και ανώτερη του κάθε μεμονωμένου υποκειμένου, καθώς είναι εκείνη η έννοια η οποία αποτελεί το αντικείμενο της νέας φιλοσοφίας. Ο άνθρωπος από μόνος του αποτελεί το πραγματικό και το αληθινό, καθώς ο άνθρωπος μόνος του²³⁵ είναι το μέτρο του Λόγου.²³⁶

²³³ Schmieder, F., «Σχετικά με τη σημασία της έννοιας της προβολής για την κριτική της θρησκείας και την υλιστική φιλοσοφία του Φώερμπαχ», μτφ. Σαγκριώτης Γ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 220,221

²³⁴ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 50, σ. 239

²³⁵ Οφείλουμε σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε πως ο Feuerbach λέγοντας «ο άνθρωπος μόνος του» δεν εννοεί φυσικά το ανθρώπινο υποκείμενο αποκομμένο από τους υπόλοιπους ανθρώπους, αλλά την ανθρωπότητα ως σύνολο, αποκομμένο από το απόλυτο, από τα πλάσματα της φαντασίας, από τη θρησκεία γενικότερα.

²³⁶ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 50, σ. 240

Επομένως, ο υλισμός του Feuerbach, ο οποίος απαντάται στη φύση, απαντάται εξίσου και στα αντικείμενα της φύσης, ένα από τα οποία είναι η ανθρωπότητα. Η ανθρωπότητα όμως νοούμενη μακριά από αλλοτριωμένες σχέσεις με όντα της φαντασίας και εξάρτηση από αυτά. Έτσι, η ύλη είναι αυτή η έννοια πάνω στην οποία θεμελιώνονται και οι ανθρώπινες σχέσεις, με το μέσο για την κατανόηση του επιχειρήματος αυτού στο σύνολο του να είναι η αισθητηριακότητα, η οποία μπορεί να μας δώσει την ορθή αντίληψη για την πραγματικότητα.

3.1.2 Η αισθητηριακότητα έναντι της διάνοιας

Έως αυτό το σημείο έχουμε επισημάνει τη σπουδαιότητα της έννοιας της αισθητηριακότητας στο φουερμπαχικό έργο, τόσο μέσα από την κριτική του Feuerbach στη θεωρησιακή φιλοσοφία, όσο και στις σχέσεις που δομούνται ανάμεσα στους ανθρώπους. Σε αυτό το υποκεφάλαιο, σκοπός μας είναι από τη μια να ενισχύσουμε αυτά τα δύο επιχειρήματα και από την άλλη να παρουσιάσουμε την αντίθεση της αισθητηριακότητας με την έννοια και την ουσία της διάνοιας.

Ξεκινώντας από το δεύτερο, έχουμε κατανοήσει και από τα προαναφερθέντα, την αντίθεση της διάνοιας με την καρδιά, καθώς η πρώτη εμφανίζεται ως κάτι το ενεργητικό και το απόλυτο, ενώ η δεύτερη ως κάτι παθητικό. Αυτή η επιβολή της διάνοιας στην αισθητηριακότητα, είναι για τον Feuerbach σημαντικό πρόβλημα και συναντάμε στα κείμενα του ένα αίτημα απομάκρυνσης της δεύτερης από την πρώτη, καθώς η αισθητηριακότητα είναι αυτή που πλήττεται. Για τον ίδιο, η διάνοια στην πραγματική και ύψιστη πραγμάτωση της, συμβαδίζει με τις αισθήσεις, διαφορετικά παραμένει ανολοκλήρωτη.²³⁷ Έτσι, κατανοούμε το επιχείρημα πως ο Feuerbach δεν θεωρεί πως πρέπει κανείς να αποδέχεται άμεσα τα αισθητηριακά δεδομένα, – όπως θα υποστήριζε ένας εμπειριστής – αλλά απαιτείται και ένας διανοητικός προσδιορισμός, ο οποίος θα οδηγήσει από την εμπειρία στη γνώση.²³⁸ Επομένως, από τη στιγμή την

²³⁷ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 10, σ. 186

²³⁸ Καρύδας, Δ., ««Η ολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας...είναι η αλήθεια της». Ο εγελιανισμός ως αντεστραμμένο είδωλο του κόσμου και η υπόσχεση του νέου στον Λούντβιχ Φώουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 21. Βλ. επίσης «Για τον Feuerbach, η πράξη της αντίληψης δεν είναι ίδια με αυτή της αίσθησης», Gregory, F., *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1977, σ. 20

οποία η καρδιά είναι ανοιχτή σε κάτι, το οποίο το μυαλό δεν θα το αρνηθεί,²³⁹ βλέπουμε πως η αισθητηριακότητα στον Feuerbach δεν κατανοείται μόνο με τις αισθήσεις, αλλά είναι κυρίως έργο που έχει να επιτελέσει η καρδιά.²⁴⁰ Το αίσθημα άλλωστε, δεν υπακούει στις εντολές και τους προσδιορισμούς της διάνοιας, καθώς κυριεύει την ανθρώπινη φύση σε μεγαλύτερο βαθμό.²⁴¹

Η διάνοια, δίνει στον άνθρωπο την ικανότητα της αφαίρεσης από τον εαυτό του και της ανόρθωσης σε γενικές έννοιες και σχέσεις, όπως επίσης του επιτρέπει να δει αδυναμίες και πράγματα που η καρδιά από μόνη της αδυνατεί.²⁴² Το μυαλό δηλαδή, επιτρέπει μια σειρά διαχωρισμούς που δεν μπορεί η αισθητηριακή ικανότητα του ανθρώπου να επιτύχει. Επισημαίνουμε λοιπόν σε αυτό το σημείο, πως η απομάκρυνση της αισθητηριακότητας από τη διάνοια και η αντίθεση τους, δεν είναι ένα γενικό αίτημα του Feuerbach, αλλά μόνο στο βαθμό που η διάνοια έχει τη δύναμη να κυριεύσει την αισθητηριακότητα. Επομένως, το πραγματικό αίτημα δεν είναι άλλο από μια απόσταση με την οποία πρέπει να λειτουργεί η αισθητηριακότητα σε σχέση με τη διάνοια. Η διάνοια – ή ακόμα καλύτερα ο Λόγος – παρά την αντίθεση της με την αισθητηριακότητα, φαίνεται να μην μπορεί να πάρει απόσταση από αυτή, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση βλέπουμε τη διάνοια να προχωράει σε μια φανταστική και μη νόμιμη διερεύνηση της ανθρώπινης φύσης.²⁴³ Έτσι, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη γνωσιακή ικανότητα της διάνοιας ως ελλιπή, λόγω της εξάρτησης που εμφανίζει από την αισθητηριακότητα, αναλογιζόμενοι και μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες.

Αυτό που θα μας βοηθήσει να αντιληφθούμε καλύτερα τη σχέση της αισθητηριακότητας με τη διάνοια, είναι το γεγονός πως οι δυνάμεις των αισθήσεων, δεν είναι αρκετές για να δουν την πραγματικότητα. Αυτό που χρειάζεται, είναι όπως λέει ο ίδιος ο Feuerbach «ανοιχτό μυαλό», καθώς μόνο αυτό μπορεί να αξιοποιήσει ορθά τις αισθητηριακές λειτουργίες και να προσλάβει το πραγματικό.²⁴⁴ Η σχέση των

²³⁹ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 15, σ.195

²⁴⁰ Βλ. επίσης, «Ο Feuerbach απορρίπτει ρητά μια θετικιστική-εμπειριστική κατανόηση της έννοιας της αισθητικότητας», Λαβράνου, Α., «Ευδαιμονία και ηθικότητα στον Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 99 υποσημ. 1

²⁴¹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, Θέση 32, σ. 392

²⁴² Στο ίδιο, σ. 70

²⁴³ Λαβράνου, Α., «Ευδαιμονία και ηθικότητα στον Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 90

²⁴⁴ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 51, σ. 241

δύο εννοιών, πλέον χαρακτηρίζεται με βεβαιότητα ως διαλεκτική, δεδομένη της παράλληλης ενότητας και διαπάλης που αναπτύσσεται μεταξύ τους, παρά τη εν πρώτοις φαινομενική αντίθεση τους.

Αυτό που θα υποστηρίξουμε στο πλαίσιο της κατανόησης της έννοιας της αισθητηριακότητας, είναι πως η έννοια αυτή στον Feuerbach εμφανίζεται με τη μορφή της ολότητας. Πιο συγκεκριμένα: «[...] η έννοια της αισθητικότητας στον Φώουερμπαχ έχει το status της ολότητας, είναι συγκροτημένη είτε ως ολότητα του βίου είτε ως ολότητα των γνωσιοθεωρητικών και πρακτικών δυνάμεων του ανθρώπου και ταυτίζεται με την ανθρώπινη φύση εν γένει – με την «ουσία του είδους» («Gattungswesen») ως ολότητα. Περιλαμβάνει άρα τόσο την κατ' αίσθηση εποπτεία, όσο και τη διάνοια, και το Λόγο και είναι συγκροτημένη όχι ως το σύνολο των εμπειρικών δεδομένων των αισθήσεων, όχι δηλαδή ως βάση ενός θετικιστικού προγράμματος της ηθικής. Όλες οι μέχρι τώρα διακρίσεις μεταξύ ουσίας και επίφασης (Schein), αιτίας και αποτελέσματος, θεωρησιακού και εμπειρικού, αισθητού και υπεραισθητού κλπ. εμπίπτουν για τον Φώουερμπαχ στο εσωτερικό της αισθητικότητας, και οφείλουν συνεπώς να ανακατασκευασθούν ως εσωτερικές της διακρίσεις».²⁴⁵ Αυτή η ολιστική προσέγγιση της αισθητηριακότητας, ενέχει το περιεχόμενο το οποίο μας επιτρέπει να αποδώσουμε σε αυτή την έννοια τη δυναμική που ο ίδιος ο Feuerbach επιχειρεί να υποστηρίξει. Αυτό κυρίως εμφανίζεται στο γεγονός πως η αισθητηριακότητα εμπεριέχει εξ' αρχής δυνάμεις όπως αυτή της διάνοιας και του Λόγου, κατά συνέπεια η σχέση της αισθητηριακότητας με τη διάνοια είναι ήδη διαμεσολαβημένη από την πρώτη.²⁴⁶ Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να εξηγηθεί η ιεράρχηση της αισθητηριακότητας έναντι της διάνοιας στον Feuerbach, όχι απαραίτητα ως πιο ισχυρής έννοιας, αλλά σίγουρα ως πιο αναγκαίας.

Η φουερμπαχική φιλοσοφία, επιδιώκει να τονίσει τον πραγματικό κόσμο ως κόσμο των αισθήσεων και των αισθημάτων, δηλαδή έναν κόσμο της αισθητηριακότητας,²⁴⁷ η οποία όμως δεν είναι μόνο η ουσία των αισθήσεων του ανθρώπου, αλλά και η ουσία της φύσης και της σωματικής ύπαρξης γενικά.²⁴⁸ Επομένως, επιβεβαιώνοντας την κατανόηση της αισθητηριακότητας ως ολότητας,

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 90,91

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 91

²⁴⁷ Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία. Από το ορθοτενές στο ορθοπρεπές βάδισμα – παρατηρήσεις με βάση την ανθρωπολογία του Έρνστ Μπλοχ», *Ουτοπία*, τχ. 59, 2004, σ. 105

²⁴⁸ Löwith, K., *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του 19ου αιώνα*, τομ. Α', μτφ. Αποστολοπούλου, Γ., Γνώση, Αθήνα, 1987, σ. 135

καταλαβαίνουμε πως για τον Feuerbach η εμπειρία και η γνώση του πραγματικού κόσμου βασίζεται τόσο στο ρόλο του ανθρώπου μέσα στη φύση, όσο στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος κατανοεί το περιβάλλον του. Μάλιστα, υπάρχει και το επιχείρημα, το οποίο θέλει την αισθητηριακότητα να σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αυτοσυνείδηση, καθώς η αισθητηριακότητα αποτελεί μια πράξη της εμπειρίας, επηρεάζοντας την αντίληψη του ανθρώπου για τη φύση.²⁴⁹ Η αισθητηριακότητα, περιλαμβάνοντας όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω, μπορεί να αποτελέσει το κύριο μέσω πρόσληψης αυτής της πραγματικότητας.²⁵⁰

Για τον Feuerbach, η αισθητηριακότητα – η οποία ταυτίζεται με την αλήθεια και την πραγματικότητα – είναι αυτή η οποία θα προσλάβει ορθά το αντικείμενο των αισθήσεων, σε αντίθεση με τη διάνοια η οποία λειτουργεί με γνώμονα τον ίδιο της τον εαυτό.²⁵¹ Η αισθητηριακότητα λοιπόν, αποτελεί η ίδια στοιχείο του πραγματικού κόσμου, το οποίο εμπεριέχεται εντός της ανθρώπινης ουσίας, σε αντίθεση με τη διάνοια, για την οποία πάντα υπάρχει η κατηγορία της φαντασίας. Τα στενά όρια στα οποία κινείται η αισθητηριακότητα, είναι τα στενά όρια της πραγματικότητας και με την έλλογη χρήση της μπορεί κανείς να κατακτήσει αυτή την πραγματικότητα.

Στο πλαίσιο της βαθύτερης κατανόησης της έννοιας της αισθητηριακότητας, το κείμενο του Feuerbach για τις *Αρχές της Φιλοσοφίας του Μέλλοντος* θα μας βοηθήσει στο να επισημάνουμε κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα της υπό συζήτηση έννοιας, στο πλαίσιο όσων αναφέραμε παραπάνω. Είναι σημαντικό να νοούμε την αισθητηριακότητα στον Feuerbach ως κάτι συμπληρωματικό – και εξίσου σημαντικό – προς τον υλισμό του.

«*Το μυστικό της άμεσης γνώσης είναι η αισθητηριακότητα*».²⁵² Αυτή η αμεσότητα στην πρόσληψη της πραγματικότητας, ενισχυμένη από όλα τα αισθητηριακά ερεθίσματα που χαρακτηρίζουν την αισθητηριακότητα, είναι το μυστικό για την ορθή

²⁴⁹ Gregory, F., *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1977, σ. 3

²⁵⁰ Βλ. επίσης, «*Το να φιλοσοφεί κανείς «ανθρωπολογικά» ή σύμφωνα με τον άνθρωπο σημαίνει για τον Feuerbach πρώτον: να παίρνει υπόψη την αισθητικότητα, η οποία επιβεβαιώνει τη νόηση του και ως γνωστικό της τρόπο έχει την εποπτεία, που είναι αισθητά προσδιορισμένη και γεμίζει τη νόηση με αίσθηση, και δεύτερον: να παίρνει υπόψη τον συνάνθρωπο που επιβεβαιώνει την ίδια τη δική του νόηση, που από γνωστική άποψη είναι ο σύντροφος της διαλογικής νόησης. Όταν ληφθούν υπόψη και τα δύο αυτά στοιχεία, αποκαλύπτεται αντικειμενικά και τοποθετείται σωστά η νόηση που προχωρεί αυτοδύναμα, που είναι απλώς συνεπής και οριστική*», Löwith, K., *ό.π.*, σ. 134

²⁵¹ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 32, σ. 224

²⁵² Στο ίδιο, Θέση 38, σ. 228

κατανόηση της ύλης. Η φιλοσοφία οφείλει κατά τον Feuerbach να ασχολείται με τη μελέτη του πραγματικού και χαρακτηριστικό παράδειγμα της ενασχόλησης με το πραγματικό είναι η τέχνη, το αντικείμενο της οποίας μπορεί να είναι ένα αντικείμενο της όρασης, της ακοής και του αισθήματος, ενώ η ίδια η τέχνη είναι αυτή που παρουσιάζει την αλήθεια με αισθητηριακά νοήματα, δηλαδή της αλήθειας των αισθήσεων.²⁵³

Το κύριο μέσο κατανόησης του πραγματικού και ειδιοποιός διαφορά της φουερμπαχιανής αισθητηριακότητας από την παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού, είναι η καρδιά. Με αυτή την «καρδιά» λοιπόν η νέα φιλοσοφία των αισθήσεων, προσεγγίζει την πραγματικότητα με πλήρη συνείδηση.²⁵⁴ Ο τονισμός αυτός, προβάλλει ένα μοντέλο φιλοσόφου, ο οποίος γνωρίζει την αληθινή και υλική αθλιότητα της ανθρωπότητας, με τα ανθρώπινα στοιχεία της ουσίας του να προσεγγίζουν αυτή την πραγματικότητα. Ακόμα μια φορά βλέπουμε μια παρουσίαση όχι μόνο του φιλοσοφικού πλαισίου της νέας φιλοσοφίας, αλλά και των ιδιοτήτων των μελετητών και των στοχαστών αυτής. Ο Feuerbach, επιχειρεί μια συμπόρευση της φιλοσοφίας και της καθημερινής ζωής, στο πλαίσιο της ανάδειξης μιας φιλοσοφίας, η νόηση της οποίας δεν βρίσκεται απομονωμένη από την ύλη και τη γνωσιακή λειτουργία των αισθήσεων,²⁵⁵ γεγονός που επιβεβαιώνει την επιρροή και τη σπουδαιότητα της καρδιάς και των συναισθημάτων στην έννοια της αισθητηριακότητας.

Στη συζήτηση αυτή, ο Feuerbach θέτει μια επιπλέον μορφή έκφρασης των αισθημάτων, αυτή των συναισθημάτων, η οποία αναφέρεται ως η αντίληψη του ανθρώπου για τον άνθρωπο.²⁵⁶ Είναι γεγονός πως για τον Feuerbach η έννοια του εμπειρισμού και της κατανόησης της πραγματικότητας ξεκινάει από τα συναισθήματα, δηλαδή από τον άνθρωπο ως αντικείμενο των αισθημάτων του εαυτού του.²⁵⁷ Σε αυτό το σημείο, ο Feuerbach, αφενός αναφέρεται στη συνείδηση του βιώματος των συναισθημάτων, και αφετέρου στη σχέση που αναπτύσσεται μέσω των συναισθημάτων ανάμεσα στους ανθρώπους. Πρόκειται δηλαδή τόσο για μια εσωτερική ή ατομική, όσο και διωποκειμενική λειτουργία. Τα συναισθήματα αφορούν

²⁵³ Στο ίδιο, Θέση 39, σ. 229

²⁵⁴ Στο ίδιο, Θέση 36, σ. 227

²⁵⁵ Eßbach, W., *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1988, σ. 168

²⁵⁶ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 41, σ. 231

²⁵⁷ Feuerbach, L., ό.π., Θέση 41, σ. 231

τόσο ζητήματα τα οποία αναπτύσσονται στην ηθική θεωρία του Feuerbach, όσο και πιο συγκεκριμένα ζητήματα ωφελιμισμού.

Το ριζοσπαστικό στοιχείο της φουερμπαχιανής φιλοσοφίας στο πλαίσιο της συζήτησης για την αισθητηριακότητα, δεν είναι από μόνο του το γεγονός πως αυτή η αισθητηριακότητα δεν βρίσκει απάντηση αποκλειστικά στις αισθήσεις, αλλά βρίσκει και στην καρδιά, δηλαδή στο αίσθημα. Αυτό από μόνο του αποτελεί ένα προοδευτικό στοιχείο της γερμανικής φιλοσοφίας, αλλά ο κύριος ριζοσπαστισμός του παρατηρείται στο επίπεδο των σχέσεων που οικοδομούνται ανάμεσα στους ανθρώπους και οι οποίες βασίζονται στην ικανότητα του αισθάνεσθαι.²⁵⁸ Τις σχέσεις αυτές μπορούμε με τα σημερινά εργαλεία της κοινωνικής επιστήμης να τις διαβάσουμε ως κοινωνικές και να αναγνωρίσουμε στον υλισμό του Feuerbach ένα στοιχείο κοινωνικότητας – ενδεχομένως και ιστορικότητας – το οποίο επηρέασε αργότερα τη σύγχρονη φιλοσοφία, αλλά και την κοινωνιολογία. Η κριτική του ίδιου στη θρησκεία, αποτελεί ένα πολύ καλό εργαλείο κατανόησης της οικοδόμησης των ανθρώπινων σχέσεων, οι οποίες εμφανίζονται εντός της Τριαδικότητας και αντανακλούν εξίσου και στα ανθρώπινα συναισθήματα. Αυτή η υλική διάσταση, η οποία κατανοείται με τις αισθήσεις και την καρδιά, αξιοποιώντας παράλληλα την έλλογη αξιολόγηση και κριτική της, είναι το αντικείμενο της νέας φιλοσοφίας.

²⁵⁸ Για την επιρροή της αισθητηριακότητα στη διποκεμενικότητα των ανθρώπινων σχέσεων βλ. κυρίως, Deranty, J-P., «Feuerbach and the Philosophy of Critical Theory», *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 22, No.6, 2014

3.2 Η μέθοδος της αντιστροφής και η κριτική της ιδεολογίας

Η τιτλοφόρηση αυτού του κεφαλαίου, παρουσιάζει δύο βασικές κατηγορίες συζήτησης γύρω από τη φιλοσοφία του Feuerbach, οι οποίες θα μπορούσαν από μόνες τους να αποτελέσουν δύο ξεχωριστά κεφάλαια. Ο λόγος για τον οποίο η μέθοδος της αντιστροφής παρουσιάζεται από κοινού με την κριτική της ιδεολογίας είναι η άμεση συσχέτιση τους, η οποία εντοπίζεται στην γενικότερη κατηγοριοποίηση, αυτή της μεθόδου της κριτικής. Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε πιο εύστοχα ζητήματα τα οποία συζητάει και η δευτερογενής βιβλιογραφία, όπως αυτό της αλλοτρίωσης στον Feuerbach.

Έχουμε αναφέρει πως το μυστικό της θρησκείας κατά τον Feuerbach,²⁵⁹ έχει τον άνθρωπο σε ρόλο υποκειμένου να δημιουργεί τη θρησκεία και να τίθεται εκ νέου αντικείμενο του αντικειμένου του. Αυτή η αντιστροφή, η οποία εμφανίζει το μυστικό της θρησκείας, εμφανίζει επίσης και μια μέθοδο της κριτικής, η οποία παρουσιάζεται στην *Ουσία του Χριστιανισμού* και αποτελεί μια διεξοδική εφαρμογή της φιλοσοφικής του πρότασης – η οποία θα έρθει με τις *Προσωρινές Θέσεις για τη Μεταρρύθμιση της Φιλοσοφίας* – και παρουσιάζεται μέσα από την κριτική του στο Χριστιανισμό, αντιστρέφοντας ορισμένα βασικά δογματικά του στοιχεία.²⁶⁰ Αντιστρέφοντας δηλαδή το περιεχόμενο των θρησκευτικών μυστηρίων, εμφανίζεται μια σειρά ανθρώπινες πραγματικότητες, επιβεβαιώνοντας το πραγματικό περιεχόμενο της θρησκείας. Η κριτική αυτή, οδηγεί σε υλιστικά αποτελέσματα, δεδομένου ότι πραγματοποιείται στον χώρο των αισθημάτων.²⁶¹ Επομένως, σκοπός μας είναι να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο η αξιοποίηση της αντιστροφής, μπορεί να μας οδηγήσει στη γνώση της αλήθειας και στην αποκάλυψη της συσκότισης που έχει επέλθει η ανθρωπότητα.

Σε αυτό το σημείο, έχοντας κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος προσεγγίζει την αλήθεια, έρχεται στην επιφάνεια η έννοια της ιδεολογίας. Παρά το γεγονός πως ο Feuerbach σε κανένα σημείο δεν καταδεικνύει εμφανώς την ιδεολογία ως έννοια, ούτε κατονομάζει κάποια κατάσταση ως ιδεολογική, οι έννοιες της συσκότισης και της στρέβλωσης, είναι αυτές οι οποίες μέσα στο φουερμπαχικό κείμενο μπορούν να διαδραματίσουν αυτό το ρόλο και να μας δώσουν την ορθή

²⁵⁹ Βλ. *Υποκεφάλαιο 1.3.1* της παρούσας μελέτης

²⁶⁰ Γκιούρας, Θ., «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», Επίμετρο, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 440,441

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 439

διάσταση της πραγματικότητας. Η έννοια της ιδεολογίας, η οποία γίνεται αποδεκτή από τον νεαρό – αλλά και ώριμο – Marx ως μέσο της θρησκείας στην ανθρώπινη συνείδηση, είναι κάτι το οποίο εντοπίζεται στον Feuerbach, αποτελώντας μάλιστα ένα από τα κύρια ζητήματα της κριτικής του. Η σχέση της ιδεολογίας με την ανθρώπινη συνείδηση, τείνει προς την επικράτηση της πρώτης, καθώς η ιδεολογία σκοπεύει στον έλεγχο της ανθρώπινης συνείδησης και μέσω της θρησκείας κατορθώνει να την συσκοτίσει πλήρως. Σε έναν κόσμο δηλαδή ο οποίος είναι αντεστραμμένος εξαιτίας της θρησκείας, δεν μπορεί παρά να είναι και η συνείδηση τέτοια.

Τέλος, η έννοια της αλλοτρίωσης, πρόκειται επίσης για βασική έννοια και αποτέλεσμα της ιδεολογικής επικράτησης της θρησκείας στην ανθρωπότητα. Η ανθρώπινη ουσία, ύστερα από την επιρροή της θρησκείας στα πιο ιδιαίτερα γνωρίσματα της, αλλοτριώνεται και χάνει την ουσιαστική λειτουργία της. Για τον Feuerbach, τα αίτια της αλλοτρίωσης της ανθρώπινης ουσίας είναι ανθρωπολογικά, οντολογικά, επομένως και διστορικά, καθώς το υποκείμενο έχει λαθεμένη συνείδηση για τη σχέση του με το ανθρώπινο γένος.²⁶² Αυτή η αλλοτρίωση, την οποία υποστηρίζουμε πως για τον Feuerbach προκαλεί η θρησκεία, έχει επίπτωση στην ανθρώπινη συνείδηση και στην εξέλιξη του ανθρώπινου γένους σε απόσταση από την ουσία του. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζεται το χειραφετικό αίτημα του Feuerbach, για συνειδητοποίηση της ανθρώπινης ουσίας, της περατότητας της και της ανάκτησης της δραστηριότητας από την πλευρά του ανθρώπινου γένους.

Το κεφάλαιο αυτό, θα μας βοηθήσει τόσο σε σχέση με μια βαθύτερη κατανόηση της συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων κατά τον Feuerbach, όσο και σε ζητήματα σχετικά με την έννοια του πολιτικού που θα συζητήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Αυτό που σκοπεύουμε μέσα από αυτό το κεφάλαιο, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η κριτική της στρεβλής πραγματικότητας και η ανάδειξη της αληθινής πραγματικότητας, για τον Feuerbach.

3.2.1 Η αντιστροφή ως μέθοδος κριτικής

Στο κείμενο του Feuerbach για την *Ουσία του Χριστιανισμού*, εμφανίζεται με ξεκάθαρο τρόπο η μέθοδος της κριτικής, η οποία συμπυκνώνεται στον όρο

²⁶² Μιχαλάκης, Α., Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Marx, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000, σ. 99,100

αντιστροφή, και στοχεύει να δώσει μια νέα τροπή στην κριτική της συνείδησης, επηρεάζοντας την κριτική νόηση μέχρι και τον 20^ο αιώνα.²⁶³ Η μέθοδος της αντιστροφής, επιδιώκει μια μεταρρυθμιστικού τύπου κριτική, η οποία για τον Feuerbach αξιοποιείται τόσο για την κριτική στη θρησκεία, όσο και στην θεωρησιακή φιλοσοφία, επανατοποθετώντας την πραγματικότητα στην αληθινή της διάσταση, προ της αντιστροφής που έχει ήδη υποστεί. Πιο συγκεκριμένα: *«Η μέθοδος της μεταρρυθμιστικής κριτικής της θεωρησιακής φιλοσοφίας εν γένει δεν διαφέρει από εκείνη που χρησιμοποιείται ήδη στη φιλοσοφία της θρησκείας. Απλώς χρειάζεται να μετατρέψουμε το κατηγορήμα σε υποκείμενο, και έτσι ως υποκείμενο να το καταστήσουμε αντικείμενο και αρχή – δηλαδή χρειάζεται απλώς να αντιστρέψουμε τη θεωρησιακή φιλοσοφία και θα έχουμε την μη συγκαλυμμένη, την γνήσια, την καθαρή αλήθεια»*.²⁶⁴ Το αφετηριακό υποκείμενο της φουερμπαχικής φιλοσοφίας είναι ο άνθρωπος, ο οποίος θεμελιώνεται ως υποκείμενο, ύστερα από την αντιστροφή του στη σχέση που του προσδίδει η θεολογία με το Θεό. Το σημαντικό στοιχείο σε αυτή την αποδεικτική διαδικασία, είναι πως στην περίπτωση που το κατηγορήμα είναι το αληθινό υποκείμενο και τα θεία κατηγορήματα είναι προσδιορισμοί του ανθρώπου, τότε αναγκαία το υποκείμενο τους είναι ανθρώπινης ουσίας.²⁶⁵

Η μέθοδος αυτή, θέτει τα θεμέλια για μια κριτική στην εγελιανή διαλεκτική – επηρεάζοντας φυσικά και τον Marx – και προωθεί τα αισθητηριακά μέσα για μια τέτοιου είδους κριτική.²⁶⁶ Είναι σημαντικό, να θυμάται κανείς το γεγονός πως στον Feuerbach, το αίσθημα και η αισθητηριακότητα, δεν είναι δυνάμεις από μόνες τους αρκετές, καθώς τότε υπάρχει η παγίδα της αισθητηριακοκρατίας και της κριτικής πάνω σε λαθεμένο υπόβαθρο. Με τον ίδιο τρόπο ο άνθρωπος δημιουργεί το Θεό, μέσα από τη δύναμη του αισθήματος και όχι της γνώσης,²⁶⁷ παραλείποντας να κάνει χρήση της έλλογης ικανότητας του. Κατανοούμε πως για τον Feuerbach, αυτή η «παγίδα» της θεωρησιακότητας, ενυπάρχει και στη μέθοδο της αντιστροφής,

²⁶³ Γκιούρας, Θ., «Η χαρτογραφία της εμπράγματης κριτικής. Μια μελέτη για την πορεία της κριτικής στον πρώιμο Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ 30, 2016, σ. 49

²⁶⁴ Feuerbach, L., «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ. Γκιούρας, Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 196

²⁶⁵ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 58 Βλ. επίσης, για σχέση του υποκειμένου και του κατηγορήματος στη μέθοδο της αντιστροφής και της κριτικής της θρησκείας: *«Το αντικείμενο είναι αισθητηριακό, το κατηγορήμα όμως είναι μη αισθητηριακό, δηλαδή αντιφάσκον σε αυτό το υποκείμενο»*, Feuerbach, L., *στο ίδιο*, σ. 255

²⁶⁶ Gregor, J., «Marx, Feuerbach, and the Reform of the Hegelian Dialectic», *Science and Society*, Vol. 29, No.1, 1965, σ. 66, 67

²⁶⁷ Γκιούρας, Θ., *ό.π.*, σ. 49

δεδομένου πως η σύλληψη της απαιτεί τόσο μια αισθητηριακή καθαρότητα, όσο και μια νοητική διαύγεια.

Η αντιστροφή της θεωρησιακής φιλοσοφίας, μπορούμε να πούμε πως μεθοδολογικά προηγείται οποιασδήποτε άλλης αντιστροφής, θέτοντας τη θεωρησιακότητα στη σκέψη ως ένα από τα βασικά σημεία της φουεερμπαχικής κριτικής εν γένει. Παρόλα αυτά, η κριτική αυτή, δεν υποδηλώνει απλά μια επιλογή του υλισμού έναντι του ιδεαλισμού, αλλά μια ξεκάθαρη κριτική στον απόλυτο εγγελιανό ιδεαλισμό, εξαιτίας της αδυναμίας ταύτισης του Είναι με τη νόηση, η οποία έχει σαν αποτέλεσμα μια λαθεμένη εικόνα για την πραγματικότητα.²⁶⁸ Αυτή η εμφανής ταύτιση της εγγελιανής φιλοσοφίας με τη θρησκεία, η οποία αναφέρεται τόσο από τον ίδιο τον Feuerbach, όσο και από τους σχολιαστές του, γίνεται περισσότερο κατανοητή μέσα από τη μέθοδο της αντιστροφής. Με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο η θεολογία παράγει μια στρεβλή γνώση ενός ορθού πυρήνα, έτσι – κατά τον Feuerbach – ο Hegel μέσω της Απόλυτης Ιδέας του, κατορθώνει στο πλαίσιο της συζήτησης του πραγματικού, να προβάλλει δυνάμεις της φαντασίας στρεβλώνοντας την πραγματικότητα.

Η μεθοδολογική επιλογή της αντιστροφής στον Feuerbach, μπορεί να ερμηνευτεί και ως μια προσπάθεια παρουσίασης των δυο διαφορετικών κόσμων που απασχολούν το βίο ενός κοινωνικού όντος. Από τη μια είναι ένας υπερβατικός, εξιδανικευμένος και τέλειος κόσμος και από την άλλη ένας κόσμος πραγματικός, ελλειμματικός, χαρακτηριζόμενος από την ανθρώπινη αθλιότητα και αλλοτρίωση.²⁶⁹ Ο πρώτος κόσμος έχει ως σύμβολο του το θείο ον, το οποίο είναι έτοιμο με τη δική του δραστηριότητα να δώσει λύση σε κάθε ανθρώπινη δυστυχία, ενώ από την άλλη ο πραγματικός κόσμος, απαιτεί έλλογα και δρώντα υποκείμενα, ικανά να δώσουν τα ίδια λύση στα προβλήματα τους. Στο περιεχόμενο του δεύτερου κόσμου εμφανίζεται το αίτημα για πράξη, το οποίο αποτελεί στον Feuerbach ένα ακόμα ριζοσπαστικό στοιχείο της σκέψης του. Η πιο επαναστατική πράξη, ακόμα βέβαια σε επίπεδο θεωρίας στον Feuerbach, είναι εν τέλει η πραγμάτωση αυτής της αντιστροφής. Μια

²⁶⁸ Καρύδας, Δ., «Η ολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας...είναι η αλήθεια της». Ο εγγελιανισμός ως αντεστραμμένο είδωλο του κόσμου και η υπόσχεση του νέου στον Λούντβιχ Φώεερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 18

²⁶⁹ Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώεερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 113,114

αντιστροφή, η οποία απαιτεί άλματα συνείδησης και απαλλοτρίωσης από τα θρησκευτικά δεσμά και η οποία στο τέλος εμφανίζεται πάντα ως ατομική υπόθεση.

Αυτό το οποίο πρέπει να μας απασχολήσει στη συζήτηση αυτή, είναι να κατανοήσουμε την αιτία για χάρη της οποίας πραγματοποιούνται οι αντιστροφές στην πραγματικότητα. Σίγουρα ο Feuerbach, δεν θα κατεδείκνυε ως υπαίτιο κάποιον εξουσιαστικό μηχανισμό, ο οποίος προκαλεί κάτι τέτοιο, παρά το γεγονός της ύπαρξης εξουσιαστικών δυνάμεων σε ζητήματα θρησκείας. Το κύριο ερώτημα είναι η γέννηση των αντιστροφών αυτών και φυσικά η αναπαραγωγή τους. Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο την εξήγηση της θρησκείας ως ψυχολογικό – αλλά και κοινωνικό – φαινόμενο, το οποίο φυσικά πλέον χαρακτηρίζεται από διαπολιτισμικές και παραδοσιακές διαστάσεις. Η αντιστροφή αυτή, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως βρίσκει την αιτία της στο ανθρώπινο θυμικό, στους φόβους και τις δυσκολίες της ανθρωπότητας να ξεφύγει από τις ανισότητες και τις εξουσιαστικές ή ταξικές δομές που την χαρακτηρίζουν. Ακόμα και αν κάτι τέτοιο δεν λέγεται ρητά, ο Feuerbach δείχνει συχνά πως η καθημερινότητα και οι διαπροσωπικές σχέσεις, είναι αυτές που οδηγούν τον άνθρωπο στην καθίζηση, στην αδράνεια και στη θρησκευτική πίστη, επομένως τους οδηγούν στην αντιστροφή της πραγματικότητας και στην αναζήτηση της σωτηρίας τους.

Η σχέση του υποκειμένου και του αντικειμένου κατά τη διαδικασία της αντιστροφής, μας δίνει ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν στη συζήτηση για την αλλοτριωμένη συνείδηση του ανθρώπου. Το πρώτο είναι πως το υποκείμενο μπορεί από μόνο του να κατανοήσει την αρχική αντιστροφή στην οποία έχει υποπέσει και να τη διορθώσει, ενώ το δεύτερο δείχνει πως η θεωρησιακότητα και η θεολογία, έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη πραγματικότητα, γι' αυτό και καταδεικνύονται ως οι αρχικές αντιστροφές που θα οδηγήσουν στην αλήθεια.

3.2.2 Ο «αντεστραμμένος» κόσμος και η «αντεστραμμένη» συνείδηση

Η αιτία που μια συνείδηση κατονομάζεται ως αντεστραμμένη, βρίσκεται πρώτα και κύρια στην αντιστροφή που έχει υποστεί ο κόσμος, καθώς δεν μπορεί μια συνείδηση να μείνει ανεπηρέαστη σε έναν τέτοιο κόσμο. Αυτό μπορεί να είναι για τον Feuerbach το περιεχόμενο της ιδεολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η κριτική στη

χριστιανική θρησκεία και γενικότερα στη θεολογία, η οποία κατόρθωσε να επιβάλει το περιεχόμενο του κόσμου της, στον πραγματικό κόσμο.²⁷⁰ Αυτή η επιβολή της υπερβατικής ζωής στον αληθινό κόσμο, είναι η αφορμή της φουεερμπαχικής κριτικής της ιδεολογίας, προκειμένου να εξαφανιστεί ο στρεβλωτικός της μανδύας, και να εμφανιστεί το πραγματικό περιεχόμενο και του ανθρώπινου γένους, αλλά και των ίδιων των κοινωνιών του. Η ιδεολογία – εξαιτίας του συσχετισμού της με τη θρησκεία – σε αυτή την περίπτωση εμφανίζεται ως μια παρουσίαση της πραγματικότητας αντλημένη από το χώρο κάποιων ιδεών, η οποία έχει σκοπό να παρουσιάσει ορισμένες δογματικής προέλευσης αλήθειες ως φυσικές και από πάντα υπάρχουσες.

Ο Feuerbach, στο εγχειρίδιο περί της ανθρώπινης συνείδησης για το Θεό, η οποία είναι η αυτοσυνείδηση του Θεού, παρατηρεί έναν διαχωρισμό της ουσίας και της συνείδησης, καθώς η πρώτη αναφέρεται στο Θεό, ενώ η δεύτερη στον άνθρωπο. Το φουεερμπαχικό εγχειρίδιο αιτείται την ενότητα της ουσίας και της συνείδησης, και ζητάει την αντιστροφή της φράσης «*Η γνώση του ανθρώπου για το Θεό, είναι η γνώση του Θεού για τον εαυτό του*», ώστε να εμφανιστεί η αλήθεια.²⁷¹ Η αντιστροφή της συνείδησης, η οποία ενισχύεται από τη θεωρησιακότητα, έρχεται ως αποτέλεσμα της ανοχής του ανθρώπου, στο γεγονός πως εξουσιάζεται από το αντικείμενο του. Ο Θεός, ως πλάσμα της ανθρώπινης φαντασίας με την απειρότητα και την τελειότητα του, επιβάλλεται στις ανθρώπινες αδυναμίες, αντιστρέφοντας την πραγματική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου.

Η αντεστραμμένη συνείδηση, επιβάλλει μια σειρά στρεβλώσεις σχετικά με την ανθρώπινη ουσία και τη σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Τα αισθητηριακά στοιχεία που απαντώνται στο θείο ον, κατορθώνουν να θυσιάσουν την αισθητηριακότητα της ανθρώπινης ουσίας, ειδικά όταν εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό.²⁷² Η αντιστροφή του πραγματικού κόσμου, συνεπάγεται και υποβάθμιση των ποιοτικών χαρακτηριστικών του ή ακόμα και άρνηση.

Για τον Feuerbach, η θρησκεία αποτελεί από μόνη της μιας μορφής ιδεολογία και μάλιστα για μια θεσμικά διασφαλιζόμενη συλλογικής μορφής παράσταση, η οποία

²⁷⁰ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 24, σ. 211

²⁷¹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 246,247

²⁷² Στο ίδιο, σ. 59

βρίσκεται υπεράνω της ανθρώπινης υποκειμενικότητας.²⁷³ Η συλλογική διάσταση που εμφανίζεται στο περιεχόμενο της θρησκείας δείχνει τον πολιτισμικό χαρακτήρα της και μας βοηθάει στο να κατανοήσουμε το μέγεθος της αντιστροφής και φυσικά της αλλοτρίωσης που επέρχεται. Το μέγεθος αυτό, γίνεται αντιληπτό όταν κατανοήσει κανείς πως η στρεβλή αυτή συνείδηση, νοείται επίσης και ως στρεβλή αυτοσυνείδηση της ανθρωπότητας για τον εαυτό της, καθώς οι ιδιότητες οι οποίες αποδίδονται από τον άνθρωπο στο Θεό, δεν είναι τίποτα άλλο παρά δικές του ιδιότητες.²⁷⁴

Εξετάζοντας τη σχέση του κόσμου του Επέκεινα με τη διαμόρφωση του πραγματικού κόσμου, μπορεί κανείς να παρατηρήσει το γεγονός πως από τη μια η θρησκεία εκφράζει μεγαλειώδεις αντιλήψεις και ελπίδες για την ανθρωπότητα, αλλά από την άλλη οδηγεί τον άνθρωπο σε πνευματική φτωχοποίηση και σε έκλειψη του εαυτού του.²⁷⁵ Η μεταφορά της απειρότητας και της τελειότητας του κόσμου του Επέκεινα στον πραγματικό κόσμο, συμβάλει σε μιας μορφής αλλοτρίωση, η οποία δεν μπορεί παρά να νοείται ως τέτοια για τη φιλοσοφία. Τα διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της θείας ουσίας από την ανθρώπινη, είναι αυτά τα οποία δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις την πραγματικής ζωής και οδηγούν το ανθρώπινο γένος σε δύσβατα μονοπάτια, μακριά από την ουσία του.

3.2.3 Η έννοια της αλλοτρίωσης και το αίτημα της χειραφέτησης

Στον Feuerbach, η έννοια της αλλοτρίωσης εμφανίζεται και αυτή μέσα από την κριτική του στη θρησκεία. Πιο συγκεκριμένα, είναι η αντεστραμμένη σχέση Θεού και ανθρώπου αυτή η οποία αποκαλύπτει την αλλοτρίωση που έχει υποστεί το ανθρώπινο γένος εξαιτίας της θρησκευτικής πίστης. Ο Feuerbach αναφέρει: « [...] επειδή το ουσιώδες στην εποπτεία ή στον προσδιορισμό του θείου όντος είναι αποκλειστικά το ανθρώπινο, έτσι η εποπτεία του ανθρώπου, όπως αυτός είναι αντικείμενο της συνείδησης, μπορεί να είναι μόνο αρνητική, μισάνθρωπη. Για να πλουτίσει το Θεό, ο άνθρωπος πρέπει να φτωχύνει- για να είναι τα πάντα ο θεός, πρέπει ο άνθρωπος να

²⁷³ Schmieder, F., «Σχετικά με τη σημασία της έννοιας της προβολής για την κριτική της θρησκείας και την υλιστική φιλοσοφία του Φώερμπαχ», μτφ. Σαγκριώτης Γ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 216

²⁷⁴ Μιχαλάκης Α., «Η κριτική του ιδεαλισμού και το πρόβλημα της μεθόδου: Όψεις της σχέσης Μαρξ – Φώερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 125

²⁷⁵ Geoghegan, V., «Religion and communism: Feuerbach, Marx and Bloch», *The European Legacy*, 9:5, 2004, σ. 586

είναι τίποτε. Δεν χρειάζεται όμως να είναι τίποτε για τον ίδιο τον εαυτό του, διότι αυτά που αφαιρεί από τον εαυτό του δεν χάνονται στο θεό, αλλά συντηρούνται. Ο άνθρωπος έχει την ουσία του στο Θεό, πώς θα μπορούσε λοιπόν να την έχει εντός του και για τον ίδιο; Γιατί θα ήταν αναγκαίο να θέσει κανείς το ίδιο πράγμα δύο φορές, να το έχει δύο φορές; Αυτό που στερείται ο άνθρωπος, αυτό που ο ίδιος καθ' εαυτόν εγκαταλείπει, το απολαμβάνει άλλωστε σε τόσο ασύγκριτα ανώτερο και πλουσιότερο βαθμό στο Θεό».²⁷⁶

Από το παραπάνω απόσπασμα, μπορεί κανείς να εντοπίσει αφενός την αλλοτρίωση του ανθρώπου στο αντικείμενο το οποίο ο ίδιος δημιούργησε και αφετέρου το αποτέλεσμα αυτής τη αλλοτρίωσης. Ο άνθρωπος, προκειμένου να αποδώσει στο Θείο ον την τελειότητα, την οποία εν τέλει του αποδίδει, πρέπει ο ίδιος να υποβιβάσει τον εαυτό του σε τέτοιο βαθμό, όπου τα κατεξοχήν ανθρώπινα χαρακτηριστικά του θα εμφανίζονται στρεβλά και υποβαθμισμένα. Αποδίδοντας τα στο Θεό όμως και αλλοιώνοντας την ουσία του, ο άνθρωπος οδηγείται σε μια αδράνεια και μια απραξία, οι οποίες σε συνδυασμό με την έλλειψη βούλησης για τα πραγματικά ζητήματα, δημιουργούν ένα ον το οποίο έχει αποθέσει στο τέλεια δημιουργημένο αντικείμενο του, όλη του τη δραστηριότητα.

Η φουερμπαχική αλλοτρίωση, φέρει στοιχεία της φιλοσοφίας του Hegel για την έννοια της αλλοτρίωσης, στον οποίο η αλλοτρίωση θεμελιώνεται στην πραγματικότητα της μεταφυσικής διαλεκτικής του Απόλυτου πνεύματος, ενώ στον Feuerbach περιορίζεται στην ανθρώπινη συνείδηση και στη διαδικασία όπου η συνείδηση αυτή κατανοεί τον εαυτό της ως μέρος του γένους της.²⁷⁷ Αυτό το περιεχόμενο της αλλοτρίωσης, το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια του εαυτού, υιοθετεί από τον Feuerbach ο Marx, ο οποίος επαυξάνοντας στο φουερμπαχικό επιχείρημα θεωρεί την απομάκρυνση της ανθρωπότητας από τη θρησκεία εν γένει, ως απαραίτητο στοιχείο για την αντιμετώπιση κάθε αλλοτρίωσης.²⁷⁸

Η αλλοτρίωση της ανθρώπινης ουσίας στον Feuerbach, περιγράφεται κατά παρόμοιο τρόπο και στον Max Weber, καθότι ο τελευταίος ισχυρίζεται πως μια λυτρωτική θρησκεία – όπως ο Χριστιανισμός – προς υπεράσπιση της απέναντι τον

²⁷⁶ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 59. Βλ. επίσης Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακάλη Λ., Σμίλη, Αθήνα, 1994, σ. 165

²⁷⁷ Weber, J., «Feuerbach, Barth and Theological Methodology», *The Journal of Religion*, Vol. 46, No. 1, 1966, σ. 27.

²⁷⁸ Geoghegan, V., «Religion and communism: Feuerbach, Marx and Bloch», *The European Legacy*, 9:5, 2004, σ. 589

ανθρώπινο Λόγο, υποστηρίζει πως η δική της γνώση ολοκληρώνεται σε μια άλλη σφαίρα, η οποία χαρακτηρίζεται ως τελείως διαφορετική από αυτό που προσφέρει η νόηση.²⁷⁹ Επομένως το αποτέλεσμα της αλλοτρίωσης, το οποίο είδαμε πως στον Feuerbach έρχεται από την μειωμένη δραστηριότητα του ανθρώπου, ενισχύεται από την αναμονή για σωτηρία σε έναν άλλο κόσμο και όχι στη ματαιότητα του πραγματικού. Πρόκειται για ένα είδος εγκόσμιου ασκητισμού, ο οποίος αντιπαραθέτει τον διεφθαρμένο κόσμο σε κάποιο τύπο τάχα θεϊκού φυσικού δικαίου, στο πλαίσιο του οποίου η υπακοή στο Θεό είναι μεγαλύτερη από την υπακοή στους ανθρώπους.²⁸⁰ Αυτός ο παραλληλισμός της βεμπεριανής αρνησικοσμίας με την φουερμπαχική αλλοτρίωση, μας επιβεβαιώνει πως εκτός από την ιεράρχηση του Θεού έναντι των ανθρώπων στη σκέψη ενός πιστού, υπάρχει και η ιεράρχηση της θρησκείας έναντι της πολιτικής, δηλαδή της εξουσίας του Επέκεινα έναντι της εξουσίας του Εντεύθεν.

Ζητήματα τα οποία έχουμε ήδη αναπτύξει για την θεία δραστηριότητα και την ανθρώπινη σωτηρία,²⁸¹ είναι αυτά τα οποία μας επιβεβαιώνουν το βαθμό της ανθρώπινης αλλοτρίωσης μέσα από το θρησκευτικό φαινόμενο και με τον τρόπο αυτό, εμφανίζεται καλύτερα και το φουερμπαχικό επιχείρημα για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Ο Feuerbach, αναπτύσσοντας μια σχεσιακή θεωρία, προσπαθεί μέσα από την κατανόηση της σχέσης ανθρώπου και Θεού, να επισημάνει μια ανθρώπινη αίσθηση, ένα αίσθημα και ένα «όνειρο», τα οποία φαινομενικά ορίζουν τον άνθρωπο, στη σύσταση του και θεμελιώνονται από τον ίδιο.²⁸² Αξίζει να δούμε το περιεχόμενο του χειραφετικού αιτήματος του Feuerbach, το οποίο φυσικά σχετίζεται με την άμεση αποδέσμευση του ανθρώπου από τα δεσμά της θρησκευτικής εξουσίας.

Το χειραφετικό αίτημα του Feuerbach απέναντι στην αλλοτριωμένη ουσία, εμφανίζεται σε έναν βαθμό και στα πρώιμα κείμενα του. Εκεί εισάγει την έννοια της συνειδητοποίησης, ως κατανόηση της πραγματικότητας, μέσω της οποίας ο άνθρωπος συνειδητοποιεί τη σχέση του εαυτού του, του Είναι και του θανάτου, με αποτέλεσμα να αναζωογόνηση της ζωής, καθώς αντιλαμβάνεται τον θάνατο ως το τέλος, και όχι

²⁷⁹ Weber, M., *Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας (Ενδιάμεση θεώρηση)*, μτφ.-επιμ., Γκιούρας, Θ, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 105

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 79

²⁸¹ Βλ. Στο ίδιο, σ. 63. Βλ. επίσης στην παρούσα εργασία υποκεφάλαιο 1.3.1 και κεφάλαιο 2.1

²⁸² Γκιούρας, Θ., «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία. Από το ορθοτενές στο ορθοπρεπές βάδισμα – παρατηρήσεις με βάση την ανθρωπολογία του Έρνστ Μπλοχ», *Ουτοπία*, τχ. 59, 2004, σ. 106

ως κάτι το περιστασιακό.²⁸³ Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η ζωή επιβάλλεται ως φόβος στο υποκείμενο, αλλά είναι δυνατόν το πεπερασμένο του ανθρώπινου βίου, πράγματι να αποτελέσει κίνητρο απαγκίστρωσης από την εν τοις ουρανοίς σωτηρία. Στο ίδιο πλαίσιο σχηματίζεται και το αίτημα του ώριμου Feuerbach, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1840, όπου στην *Ουσία της Θρησκείας* αναφέρει: «αυτό που πράττει κανείς μέσω του Θεού, αυτό να κάνει στ' αλήθεια αυτός ο ίδιος».²⁸⁴ Αυτό το επιχείρημα το οποίο στην πραγματικότητα αντιστρέφει την ήδη αντεστραμμένη πραγματικότητα, επιχειρεί τη συνειδητοποίηση του πιστού, με σκοπό την άρση της εξάρτησης του από τη θεία δραστηριότητα, και την χειραφετική προτροπή για πράξη εντός του πραγματικού κόσμου. Η ικανότητα του ανθρώπου να φαντάζεται τον κόσμο μέσω του Θεού, είναι επίσης η ικανότητα του να άρει το Είναι του Θεού²⁸⁵ και να δει τον κόσμο αφιltrάριστο και ως έχει. Η συνειδητοποίηση λοιπόν του πραγματικού, βρίσκεται στην ικανότητα της ανθρώπινης ουσίας να κατανοήσει τον πραγματικό βίο. Εν ολίγοις πρόκειται για ένα αίτημα επανιδιοποίησης της αισθητηριακότητας – η οποία έχει χαθεί εξαιτίας της θρησκευτικής πίστης – το οποίο εκφράζεται και ως αίτημα μεταρρύθμισης της φιλοσοφίας συνολικά, καθώς δεν αποδέχεται μια μορφή σκέψης που θέτει το υποκείμενο παράλληλα με τα κατηγορήματα του, αλλά το εννοεί ως συγκροτημένο από αυτά.²⁸⁶

Η εξωτερικοποίηση και η αλλοτρίωση της ανθρώπινης ύπαρξης και δραστηριότητας, η οποία πραγματοποιείται από την φιλοσοφία του Απόλυτου,²⁸⁷ αντιστρέφεται μέσω της νέας φιλοσοφίας και επαναφέρει τα πράγματα στην ορθή τους μορφή. Μέσα από τη σχέση Θεού και ανθρώπου, αντιλαμβάνεται κανείς πως ο Θεός μιας κοινωνίας, φέρει τις αξίες αυτής της κοινωνίας και το τι θα ήθελε η κοινωνία αυτή για τον εαυτό της. Το περιεχόμενο που εμφανίζεται να χαρακτηρίζει

²⁸³ Δαρεμάς, Γ., «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 109. Βλ. επίσης, «Σύμφωνα με τον Feuerbach, ο αθεϊσμός – ο οποίος είναι το πραγματικό μυστικό της θρησκείας – μπορεί να άρει αυτή την αλλοτρίωση και να κάνει το ανθρώπινο γένος να κατανοήσει πως αυτό που λατρεύει είναι η δική του τέλεια ουσία», De Roover, J., «An Unhappy Lover of Theology: Feuerbach and Contemporary Religious Studies», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 71, No. 3, 2003, σ. 621

²⁸⁴ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 396

²⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 404

²⁸⁶ Γκιούρας, Θ., ό.π., σ. 106

²⁸⁷ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, Θέση 23, σ. 209

τη σχέση Θεού και ανθρώπου μέσα από την κριτική του Feuerbach στη θρησκεία, κάλλιστα μπορεί να διαμορφώσει από μόνο του ένα αίτημα για ανάκτηση της χαμένης ανθρώπινης ουσίας. Το αίτημα για την ανθρώπινη πράξη, είναι αυτό το οποίο σχηματίζεται πιο δύσκολα και συχνά σχολιάζεται από τη βιβλιογραφία ως έλλειψη στον Feuerbach. Αυτό στο οποίο πρέπει κανείς να εστιάσει για την κατανόηση τόσο της αλλοτρίωσης, όσο και του αιτήματος για την απαλλοτρίωση, είναι ο τρόπος με τον οποίο η μέθοδος – εν προκειμένω της αντιστροφής – έλκεται από το αντικείμενο. Το πρόβλημα της αντεστραμμένης σχέσης Θεού και ανθρώπου και η επιρροή του στο ανθρώπινο γένος, δημιουργεί το αίτημα για μια φιλοσοφία ή θεωρία της πράξης, για πνευματική απαγκίστρωση από τις θεολογικές επιταγές και διδασκαλίες.

3.3 Για την έννοια του πολιτικού

Η σφαίρα του πολιτικού, είναι ένα πεδίο το οποίο δεν συζητιέται ιδιαίτερα από τους σχολιαστές του Feuerbach, κάτι το οποίο εν πρώτοις φαντάζει εύλογο, καθώς ο ίδιος δεν θεματοποιεί ιδιαίτερα την έννοια αυτή στα έργα του. Παρόλα αυτά, σε αρκετά σημεία, μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια άμεση συσχέτιση εξουσιαστικού περιεχομένου, το οποίο εμφανίζει η έννοια της πολιτικής, με την κατ' εξοχήν φουερμπαχική έννοια ανάλυσης, αυτή της θρησκείας. Θεωρούμε αυτή τη συζήτηση αρκετά γόνιμη, ιδίως στην κατανόηση της κριτικής της θρησκείας, αλλά και στην επιρροή που άσκησε ο Feuerbach σε κατοπινούς στοχαστές.

Σε αντίθεση με τις συνήθεις εκτιμήσεις για τον «απολιτικό» Feuerbach, παρατηρούμε μια ορθή τοποθέτηση του Luis Althusser, ο οποίος ισχυρίζεται πως ο Γερμανός φιλόσοφος, έχει συνεχώς τη σκέψη του στην πολιτική, αλλά δεν μιλάει ποτέ γι' αυτή.²⁸⁸ Βέβαια, όπως ξέρουμε, η σχέση του Feuerbach με τις αρχές ήταν αρκετά διαταραγμένη και ιδιαίτερα με την αστυνομία, λόγω της κριτικής του στη θρησκεία, επομένως η συζήτηση για ζητήματα πολιτικής στα κείμενα του εμφανίζεται επιφυλακτική και σε ορισμένες περιπτώσεις κωδικοποιημένη.²⁸⁹ Σίγουρα δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά αυτή η αιτία για την οποία ο Feuerbach, περιορίζει την ξεκάθαρη πολιτική τοποθέτηση, αλλά ένας συνεπής μελετητής δεν μπορεί να μην προσέξει την έστω και μικρή σε έκταση, αλλά πλούσια σε περιεχόμενο πολιτική στάση του Feuerbach. Σύμφωνα με τον Friedrich Engels, ο Feuerbach δεν εκμεταλλεύτηκε τα θεωρητικά βήματα που ο ίδιος έκανε ώστε να προχωρήσει τη σκέψη του παραπέρα και να την κάνει περισσότερο πολιτική. Παρόλα αυτά υπήρχαν σημεία στα οποία εμφανίζεται κατά τον Engels, μια σκέψη η οποία δείχνει τις άμεσες πολιτικές και ταξικές αντιθέσεις οι οποίες αναπτύσσονται στη φιλοσοφία του Feuerbach.²⁹⁰ Ενδεχομένως ο Feuerbach, να μην εμφάνισε την πολιτική δραστηριότητα, η οποία παρουσιαζόταν σαν αίτημα στα κείμενα του και αυτό είναι μια κριτική ορθή, χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να σημαίνει πως δεν υπήρχε η ανάλογη

²⁸⁸ Althusser, L., *Για τον Μαρξ*, μτφ. Καφετζής, Τ., Γράμματα, Αθήνα, 1978, σ. 43

²⁸⁹ Leopold, D., *The young Karl Marx. German philosophy, modern politics, and human flourishing*, Cambridge University Press, New York, 2007, σ. 212

²⁹⁰ Πιο συγκεκριμένα: «Στο παλάτι σκέφτονται διαφορετικά, απ' ό,τι στο καλύβι», «Όταν από την πείνα και την εξαθλίωση δεν έχεις θεραπευτικές ουσίες στο σώμα σου, τότε δεν έχεις και στο κεφάλι, στο νου και στην καρδιά σου τροφή για την ηθική» και «Η πολιτική πρέπει να γίνει η θρησκεία μας», Engels, F., *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014, 37

συνειδησιακή ωριμότητα ώστε να δράσει προς αυτή την κατεύθυνση. Εκτιμάμε λοιπόν πως ο ίδιος προτιμούσε για τον εαυτό του το ρόλο του διαφωτιστή, παρά του άμεσου δρώντα.

Δίνοντας στον Feuerbach τον τίτλο ενός από τους σπουδαιότερους κριτικούς της θρησκείας, δεν θα μπορούσε στον καιρό που έγραφε – ακόμα και αν δεν το έκανε συχνά – να παραλληλίζει τη θρησκεία με την πολιτική εξουσία και το κράτος. Για τον ίδιο, το θεμέλιο για τη δημιουργία των κρατών είναι η αμφιβολία στην ύπαρξη του Θεού,²⁹¹ παραβλέποντας μάλλον εσκεμμένα το γεγονός πως στο παρελθόν η πολιτική εξουσία εμφανιζόταν ως απεσταλμένη από το θείο ον. Αυτό συμβαίνει, καθώς το κράτος διαφοροποιεί τις δυνάμεις του ανθρώπου, τίθοντας τες κάτω από μια ενιαία δύναμη την οποία οι ίδιες απαρτίζουν και κατανοείται ως η πρόνοια του ανθρώπου για τον εαυτό του.²⁹² Το κράτος λοιπόν, και γενικότερα η συγκρότηση των πολιτικών δυνάμεων του ανθρώπου, για τον Feuerbach αντικαθιστούν τη θεία πρόνοια, καθώς στοχεύουν σε μια ορθολογική συγκρότηση της εξουσίας και της διοίκησης. Για τον Feuerbach, το κράτος αποτελεί μια μορφή συνειδητοποίησης της πραγματικότητας και της δύναμης του ανθρώπινου γένους μακριά απ' το Θεό, καθώς η ύπαρξη του και μόνο αντιπροσωπεύει την πρακτική διάψευση της θρησκευτικής πίστης.²⁹³ Ο ίδιος, δήλωνε τις δημοκρατικές του αρχές, διότι θεωρούσε τη δημοκρατία ως τη μόνη μορφή πολιτικής η οποία αντιστοιχεί στην ανθρώπινη ύπαρξη,²⁹⁴ αναγνωρίζοντας στο περιεχόμενο της ορισμένα στοιχεία κοντά στην ουσία του ανθρώπου, τα οποία θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν καλύτερα μέσω αυτής. Η σημαντική αναφορά, στην σχέση θρησκείας και πολιτικής, η οποία μπορεί να δείξει το ριζοσπαστικό περιεχόμενο της φουερμπαχικής φιλοσοφίας, είναι πως ο ίδιος θεωρούσε – σε γράμμα του προς τον Ruge – πως η φιλοσοφία του και η κριτική του στη θρησκεία

²⁹¹ Feuerbach, Ludwig, «The Necessity of a Reform of Philosophy», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σ. 150

²⁹² Στο ίδιο, σ. 150

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 150

²⁹⁴ Παρά το γεγονός πως σε σχολιασμό του στην πολιτική επικαιρότητα την περίοδο των επαναστάσεων, θεωρούσε τη συνταγματική μοναρχία ως μια χρονική αναγκαιότητα, ως ένα απαραίτητο νηπιαγωγείο για τη δημοκρατία. Ενδεχομένως αναγνώριζε κάποια πολιτική αναγκαιότητα στην πολιτική ωρίμανση του ανθρώπινου γένους, στο δρόμο για την πολιτική ελευθερία. Βλ. Schneider, K., «Zum Geleit: „Vive la République“-Der politische Feuerbach», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σ. 13

ενέχουν μια πολιτική αξία, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί ως βάση ενός πραγματικά πολιτικού ακτιβισμού ή ενός «οχήματος της πολιτικής».²⁹⁵

Μέσα στις μικρές αναφορές του Feuerbach, αλλά και τους σχολιασμούς άλλων θεωρητικών στη φιλοσοφία του, μπορούμε μια συγκροτήσουμε μια έννοια της πολιτικής στο έργο του, η οποία σίγουρα σχετίζεται άμεσα με τη θρησκευτική πίστη, αλλά και με την ανθρώπινη ουσία. Ο ίδιος αναφέρει το γεγονός πως σημερινές επιστημονικές βεβαιότητες των φυσικών επιστημών, κάποτε τέθηκαν υπό αμφισβήτηση, καθώς ήταν εξαρτημένες από το θρησκευτικό συναίσθημα, με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο συμβαίνει μεταγενέστερα με την πολιτική πράξη.²⁹⁶ Η γενικότερη θρησκευτική πίστη λοιπόν, η οποία απομακρύνει τον άνθρωπο από τις δέουσες πράξεις όπως έχουμε δει ως τώρα, είναι αυτή η οποία τον απομακρύνει και από την πολιτική. Επομένως, η κατανόηση της πολιτικής πράξης ως δέουσας στη σκέψη του Feuerbach, έρχεται από μόνη της ως αναγκαιότητα. Σε αυτό το σημείο, μπορεί να γίνει αποδεκτός ο σχολιασμός κατά τον οποίο ο ανθρωπολογικός υλισμός του Feuerbach είναι μια ανατρεπτική θεωρία, η οποία προκαλεί επιπτώσεις κοινωνικού και πολιτικού περιεχομένου, ελλείψει όμως πολιτικού προγράμματος, παίρνει το ρόλο μάλλον ενός αληθινού ανθρωπισμού.²⁹⁷ Με αυτόν τον τρόπο, σίγουρα δημιουργείται μια απόσταση της θεωρίας από την πράξη στον Feuerbach, αλλά σε καμιά περίπτωση απόσταση του ίδιου από την πολιτική σκέψη.

Για τον Feuerbach, η κριτική στη θρησκεία είχε οπωσδήποτε διαφωτιστικό περιεχόμενο. Δεν θα μπορούσε λοιπόν να μην επιδιώκει την πολιτική ελευθερία του ανθρώπου, η οποία μάλιστα κατανοείται ως η βασική κίνηση της σύγχρονης ανθρωπότητας.²⁹⁸ Στη μικρή θεματοποίηση της έννοιας της πολιτικής, μπορεί να χωρέσει ακόμα μια ερμηνεία, η οποία επισημαίνει πως για τον Feuerbach, η πολιτική είναι ένα ακόμη περιεχόμενο, το οποίο εμφανίζεται με στρεβλή μορφή και το οποίο θα απαλλοτριωθεί μαζί με τη συνολική απελευθέρωση του ανθρώπου από τα θρησκευτικά δεσμά. Αυτό διαφαίνεται τουλάχιστον από τη στάση του ίδιου να μην δέχεται τις έννοιες της ελευθερίας και του διαφωτισμού από κάποιον υπερασπιστή

²⁹⁵ Schneider, K., «Zum Geleit: „Vive la République“-Der politische Feuerbach», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σ. 13

²⁹⁶ Feuerbach, L., «Για την κριτική του συγγράμματος *Η ουσία του Χριστιανισμού*», στο *Η ουσία του Χριστιανισμού – η ουσία της θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 362

²⁹⁷ Schneider, K., ό.π., σ. 14

²⁹⁸ Leopold, D., *The young Karl Marx. German philosophy, modern politics, and human flourishing*, Cambridge University Press, New York, 2007, σ. 217

του θρησκευτικού συναισθήματος.²⁹⁹ Η θρησκευτική πίστη, δεν μπορεί να συνυπάρξει με την απελευθέρωση του ανθρώπου, ούτε ως γένους, ούτε και ως πολιτικού όντος. Επομένως, η ορθή πολιτική στάση και πράξη κατά τον Feuerbach, μπορεί να κατανοηθεί και ως πράξη απέναντι στη θρησκεία. Αυτός είναι και ο λόγος για χάρη του οποίου ο άνθρωπος έχει στραφεί στην ενασχόληση με την πολιτική, το γεγονός δηλαδή πως η χριστιανική θρησκεία δηλητηριάζει την πολιτική του ενέργεια.³⁰⁰ Έτσι, ενώ εν πρώτοις μπορεί κανείς να δείξει τις ομοιότητες τις οποίες εμφανίζονται ανάμεσα στην θρησκευτική και πολιτική εξουσία, ο Feuerbach, επιχειρεί να δείξει τις αντιθέσεις τις οποίες εμφανίζονται ανάμεσα στη θρησκευτική και πολιτική σκέψη. Μια θεωρία της εξουσίας θα μπορούσε να δικαιολογήσει τις ομοιότητες αυτές, αλλά μόνο μια κριτική της θρησκείας μπορεί να αναδείξει τις αντιθέσεις της θρησκευτικής εξάρτησης με την πολιτική ελευθερία.

Αξιοποιώντας τις προϋποθέσεις της ιστορικής πράξης για τον Feuerbach, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την ομοιότητα τους με τις προϋποθέσεις της πολιτικής πράξης. Αναφέρει ο Feuerbach: *«Μόνο εκείνος που μπορεί να θυσιάσει τη δύναμη της φύσης στη δύναμη της γνώμης, το βίο του στο όνομά του, την ύπαρξή του εν σώματι στην ύπαρξή του στις ρήσεις και στη νόηση των απογόνων, μόνο αυτός είναι ικανός για ιστορικές πράξεις»*.³⁰¹ Αυτή η ματαιοδοξία που καταλαμβάνει με μια απολυτότητα την ιστορική πράξη, μπορούμε να εκτιμήσουμε πως είναι το περιεχόμενο της πολιτικής πράξης. Κάθε ιστορική πράξη – όχι στον Feuerbach αλλά γενικότερα – χαρακτηρίζεται από κάποιο πολιτικό περιεχόμενο, κατά συνέπεια κάθε ιστορική πράξη, είναι σε ένα βαθμό και πολιτική. Χωρίς καμία αρνητική προδιάθεση – μάλλον το αντίθετο – η ιεράρχηση της γνώμης, του ονόματος, των ρήσεων και της νόησης – δηλαδή την ανάμνησης – των απογόνων, είναι κριτήρια και κίνητρα και για μια πολιτική πράξη. Επομένως, βλέπουμε πως στην ιστορική πράξη για τον Feuerbach, η ισχυρογνωμοσύνη και η θυσία, είναι αυτά τα οποία ιεραρχούνται, χαρακτηριστικά τα οποία ιεραρχούνται και σε μια – επαναστατική τουλάχιστον, δεδομένης της εποχής του – πολιτική πράξη.

²⁹⁹ Feuerbach, L., «Για την κριτική του συγγράμματος Η ουσία του Χριστιανισμού», στο Η ουσία του Χριστιανισμού – η ουσία της θρησκείας, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 363

³⁰⁰ Feuerbach, L., «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σ. 151

³⁰¹ Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 401

Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρουμε μια ομοιότητα που αναφέρεται στη σχέση της πολιτικής με την αισθητηριακότητα του Feuerbach, καθώς μέσα από το χειραφετικό αίτημα έναντι της θεωρησιακότητας και της θρησκείας, εμφανίζεται ένα αίτημα για δράση το οποίο δημιουργεί συνθήκες δημοκρατίας.³⁰² Αυτές οι συνθήκες οι οποίες μπορούν να υπάρξουν στο πλαίσιο της ανάδειξης της αισθητηριακότητας, αναδεικνύουν την ουσία του ανθρώπου, στην οποία σύμφωνα με τον Feuerbach υπάρχουν και οι δημοκρατικές αρχές. Αυτό συνεπάγεται πως η απομάκρυνση από τα θρησκευτικά δεσμά, δημιουργεί συνθήκες πολιτικής χειραφέτησης, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ο Feuerbach θεωρεί πως όποιος είναι δούλος θρησκευτικών συναισθημάτων είναι δούλος και στη σφαίρα του πολιτικού.³⁰³ Είναι εμφανές πως η ανάλυση της πολιτικής στον Feuerbach περιορίζεται στη σχέση της ή στον παραλληλισμό της με τη θρησκεία. Η σχέση αυτή, εμφανίζεται ως φυσικό επακόλουθο, ειδικά σε μια κριτική η οποία αναγνωρίζει τη θρησκεία ως δύναμη περιορισμού της ανθρώπινης ουσίας. Μια τέτοια κριτική λοιπόν, δεν θα μπορούσε να μην επεκταθεί σε μια θεματοποίηση της πολιτικής, έστω και πλαισιώνοντας την κριτική στη θρησκεία.

³⁰² Schneider, K., «Zum Geleit: „Vive la République“-Der politische Feuerbach», στο Der Politische Feuerbach, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σ. 16

³⁰³ Feuerbach, L., «Για την κριτική του συγγράμματος Η ουσία του Χριστιανισμού», στο Η ουσία του Χριστιανισμού – η ουσία της θρησκείας, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 362

3.4 Για την ηθική θεωρία του Feuerbach

Αυτή η μικρή αναφορά που ακολουθεί και αφορά την ηθική θεωρία του Feuerbach, δεν αξιοποιεί την πρωτογενή βιβλιογραφία, αλλά μόνο σχολιασμούς της δευτερογενούς. Σε προηγούμενο κεφάλαιο, αξιοποιήσαμε την φουερμπαχική ηθική θεωρία στην προσπάθεια μας να συγκροτήσουμε το περιεχόμενο της διυποκειμενικής σχέσης του Εγώ και του Εσύ σε συνδυασμό με το συναίσθημα της αγάπης. Μια περισσότερο εκτενής αναφορά σε αυτό το σημείο, μπορεί να μας δώσει στοιχεία που αναπτύσσονται στο ύστερο έργο του Feuerbach και αφορούν την αισθητηριακότητα, αλλά και το χειραφετικό αίτημα αποδέσμευσης του ανθρώπινου γένους από τη θρησκεία.

Η ηθική θεωρία του Feuerbach, έχει διττή στόχευση κατά τον τρόπο με τον οποίο θεμελιώνεται. Αφενός, αποτελεί κριτική των μοραλιστικών θεωριών του παρελθόντος, ανασυγκροτώντας την έννοια της ελεύθερης βούλησης, η οποία κατανοείται ως αναγκαία βούληση της ατομικής ευδαιμονίας, ενώ αφετέρου φαίνεται παράλληλα να μην αρνείται τη δυνατότητα της ελευθερίας, η οποία συνυπάρχει με την αιτιακή αναγκαιότητα και τον ανιδιοτελή χαρακτήρα της ηθικότητας.³⁰⁴ Επομένως, μια εκ πρώτης όψεως αντίφαση στην παραπάνω συνύπαρξη, φαίνεται να περιορίζεται με δεδομένο το γεγονός πως «η δική μου ευδαιμονία (εγωισμός) δεν αποτελεί έτσι το σκοπό της ηθικότητας, αλλά μόνο τη βάση πάνω στην οποία θα στηριχθεί η ηθικότητα».³⁰⁵

Στην φουερμπαχική ηθική, συναντάμε τις έννοιες της ευδαιμονίας, της ικανοποίησης των αναγκών και τις ελευθερίας της βούλησης, σε μια συνάρτηση με την ανθρώπινη φύση. Για τον Feuerbach, η βούληση δεν μπορεί να διαχωριστεί από την αισθητηριακή εποπτεία του ανθρώπου, καθώς αυτή είναι η δύναμη η οποία προσδιορίζει τις ανθρώπινες ανάγκες και κατ' επέκταση τη στάση του ανθρώπου, απέναντι στον φυσικό και υλικό κόσμο.³⁰⁶ Η κατανόηση της αισθητηριακότητας ως στοιχείο ενεργοποίησης της ανθρώπινης βούλησης, επιβεβαιώνει την άμεση σχέση της βούλησης με την ικανοποίηση της ατομικής ευδαιμονίας. Η βούληση σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ελεύθερη, παρά το γεγονός πως θέλει να είναι,³⁰⁷ δηλαδή πως συμπεριφέρεται ως τέτοια, ή πως εμφανίζει στοιχεία ελευθερίας. Η ελευθερία η οποία

³⁰⁴ Λαβράνου, Α., «Ευδαιμονία και ηθικότητα στον Φουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σ. 91,92

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 92

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 92

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 92

εμφανίζεται στη βούληση, θεωρείται μια δύναμη η οποία κυνηγά την ελευθερία, και η οποία θέλει να ξεπεράσει τα προβλήματα, τα οποία τη θέτουν είτε υπό κάποια καταπίεση είτε υπό οποιαδήποτε ανελευθερία.

Για τον Feuerbach, η ευδαιμονία – η οποία αναρωτηθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο το κατά πόσο είναι εγωιστική και κατά πόσο ιεραρχεί τον εγωισμό έναντι του αντικειμένου της αγάπης – αξιοποιείται για τη διάκριση καλού και κακού, θεωρώντας ηθικά καλό την ατομική ευημερία και ηθικά κακό την ατομική δυστυχία.³⁰⁸ Για τον ίδιο, υπάρχει μια σαφής συσχέτιση της ευδαιμονίας και της ηθικότητας, η οποία στηρίζεται στη διωποκειμενική σχέση του ατόμου με τον περίγυρο του. Πιο συγκεκριμένα: *«Ο Φώυερμπαχ δέχεται μεν κατ' αρχάς ότι το ζητούμενο της ηθικότητας εδώ δεν είναι η ιδιοτελής ευδαιμονία του πράττοντος, αλλά αντιθέτως η ανιδιοτελής ηθικότητα. Σημειώνει όμως – στοχεύοντας την καντιανή έννοια της «ξένης ευδαιμονίας» – ότι η ανιδιοτέλεια του ηθικά πράττοντος συμπίπτει στην πραγματικότητα με την προώθηση των ιδιοτελών ευδαιμονιστικών σκοπών των άλλων και άρα ακόμα και τότε η αρχή της ηθικότητας είναι ευδαιμονιστική. Η διαφορά έγκειται στο ότι η ευδαιμονία ως αρχή της ηθικότητας δεν αφορά πλέον την ευδαιμονία «ενός και του ιδίου προσώπου», αλλά μια ευδαιμονία που είναι «κατανεμημένη σε διαφορετικά πρόσωπα, [...] μια «δίπλευρη ή ολόπλευρη» ευδαιμονία».*³⁰⁹ Είτε λοιπόν τον ευδαιμονικό πράττειν αφορά το ίδιο το άτομο, είτε άλλα πρόσωπα για χάρη των οποίων γίνεται, από τη στιγμή που η ευδαιμονία αποτελεί τη βάση της ηθικότητας, η ηθικότητα θα κρύβει μέσα μια ευδαιμονική αρχή. Η σχέση λοιπόν της ηθικής και της ευδαιμονίας εμφανίζει ένα διαλεκτικό χαρακτήρα, παρά το γεγονός πως η ευδαιμονία φαίνεται στο συλλογισμό του Feuerbach να κατέχει ένα σπουδαιότερο ρόλο.

Η διωποκειμενική συγκρότηση των ανθρωπίνων σχέσεων, αποτελεί βασικό οικοδόμημα, πάνω στο οποίο χρίζεται η σύνδεση της ευδαιμονίας και της ηθικότητας. Η σπουδαιότητα των άλλων εμφανίζεται στο σημείο το οποίο εκείνοι μπορούν να επηρεάσουν τις πράξεις ενός υποκειμένου, καθώς ο άνθρωπος επιδιώκει να επιβεβαιώσει την εικόνα του εαυτού του στους άλλους, καθώς αυτοί είναι οι οποίοι σε τελική ανάλυση επηρεάζουν και τη συγκρότηση της συνείδησης του.³¹⁰ Το παραπάνω επιχείρημα του Feuerbach θυμίζει σε μεγάλο βαθμό εκείνα των

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 93

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 94

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 96

συμπεριφοριστών των τελών του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου}. Η φουερμπαχική ηθική θεωρία όμως, αναπτύσσει μια σειρά συνδυαστικές προϋποθέσεις, καθώς σε αυτή εντάσσονται οι έννοιες της αισθητηριακότητας και της διυποκειμενικής συγκρότησης της συνείδησης εκ θεμελίων, οι οποίες αποτελούν τις ειδοποιούς διαφορές.

Τέλος, η σχέση της ευδαιμονίας και της ηθικότητας, εμφανίζεται τρόπον τινά και μέσα του δικαίου, καθώς σε αυτή την περίπτωση η ευδαιμονία προωθείται μέσω της ηθικότητας και του νόμου.³¹¹ Δηλαδή, εάν υποθέσουμε πως ο νόμος επιδιώκει μέσω της γενικής ευημερίας και την ατομική, και κατ' επέκταση μέσω αυτών επιδιώκει και την ηθικότητα των μελών της κοινωνίας, τότε, το πράττειν της τήρησης των νόμων είναι ευδαιμονικό και στοχεύει στην ηθικότητα.

Η σύντομη αυτή αναφορά στην ηθική θεωρία του Feuerbach, στοχεύει στον τονισμό ορισμένων ιδιαίτερων στοιχείων της διυποκειμενικής σχέσης εντός του ανθρώπινου γένους, τα οποία επηρεάζουν συνολικότερα τη στάση του ενός απέναντι στον άλλον, εκτός από τη δεδομένη σπουδαιότητα της αγάπης. Η έλλειψη ελευθερίας για τον Feuerbach συνεπάγεται την έλλειψη ηθικής, ενώ και ελλείπει του ευδαιμονικού κινήτρου, η ηθική περιορίζεται εξίσου.

³¹¹ Στο ίδιο, σ. 97

Συμπεράσματα

Η απόπειρα ανασυγκρότησης της κριτικής του Feuerbach στο θρησκευτικό φαινόμενο, σαφώς δεν μπορεί να ολοκληρωθεί με μια διπλωματική εργασία. Ο στόχος μας ήταν να αναγνωσθεί και να μελετηθεί ο Feuerbach με μια αυτονομία, αποκομμένος από την μαρξική κριτική. Η δυναμική του φουεερμπαχιανού κειμένου είναι κάτι το οποίο γνώριζε καλά και ο ίδιος ο Feuerbach, όπως αναφέρει στις λίγες γραμμές τις οποίες αφιέρωσε στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης της *Ουσίας του Χριστιανισμού*.³¹² Η μελέτη αυτή, μας έδωσε την ευκαιρία να σχολιάσουμε τα βασικά σημεία της κριτικής του και να αναδειξουμε το εννοιολογικό και μεθοδολογικό του υπόβαθρο. Είναι κατανοητό, πως επιχειρήθηκε μια υπεράσπιση του ίδιου, σε κατηγορίες περί ουσιοκρατικού δογματισμού, φυσιολατρίας, και όχι μόνο, με σκοπό να προσπαθήσουμε να εντάξουμε την κριτική του σε ένα πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο και ο ίδιος την άσκησε. Είναι δεδομένο πάντως, πως πολλά από τα ερωτήματα μας παραμένουν ανοιχτά και αυτό είναι από μόνο του στοιχείο αναγκαιότητας της μελέτης των φουεερμπαχιανών κειμένων.

Είναι σχεδόν αναπόφευκτο να αποφύγουμε έστω και τις ελάχιστες αναφορές στον Hegel και στον Marx, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο το συνδυαστικό ερευνητικό ενδιαφέρον που εμφανίζει ο Feuerbach και προς τον Γερμανικό Ιδεαλισμό, αλλά και προς τη μαρξική θεωρία. Η επιλογή μας ήταν εκτός από αυτές τις αναφορές, να αποφύγουμε οποιαδήποτε ενδεχόμενη εγγελιανού τύπου ή μαρξική κριτική στον ίδιο, καθώς το βασικό μας εγχείρημα δεν θα πραγματοποιόταν.

Η κριτική του Feuerbach τόσο στη θρησκεία όσο και στη θεωρησιακή φιλοσοφία, εμφανίζει μια συστηματική προσπάθεια αποκάλυψης του ανθρωπολογικού περιεχομένου της πρώτης, αλλά και μια προσπάθεια απεγκλωβισμού της δεύτερης από τη δυναμική του Απόλυτου. Ο Marx, θέλοντας να αποδώσει τα εύσημα στην φουεερμπαχιανή κριτική, θα δηλώσει ότι: «*O Feuerbach είναι ο μοναδικός που έχει μια σοβαρή, μια κριτική θέση με την εγγελιανή διαλεκτική και έχει κάνει αληθινές ανακαλύψεις σε αυτό το πεδίο, είναι εν γένει εκείνος που έχει υπερβεί αληθινά την παλαιά φιλοσοφία*».³¹³ Η αναγνώριση της κριτικής του Feuerbach από τον Marx,

³¹² Feuerbach, L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σ. 35

³¹³ Marx, K., «Παρισινά Χειρόγραφα», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας, Θ., επιμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 283

χαρακτηρίζεται από την αναγκαιότητα της εποχής για μια τέτοια κριτική, η οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε πως υπάρχει μέχρι και στις μέρες μας. Η ανθρωπολογική εξήγηση της θρησκείας, αποτελεί μέχρι σήμερα ένα από κύρια μέσα για την κατανόηση του νεαρού Marx της δεκαετίας του 1840.

Η ανάδειξη του ανθρώπινου γένους ως την κύρια αφετηριακή αρχή της νέας φιλοσοφίας, οδηγεί σε μια ανθρωπολογία με τον άνθρωπο εν γένει ως τη μοναδική δύναμη επί γης, ο οποίος απαλλαγμένος από τα θρησκευτικά δεσμά μπορεί να ολοκληρωθεί, πραγματώνοντας την ουσία του στο σύνολο της. Το καταπιεστικό για την ανθρώπινη ουσία περιεχόμενο της θρησκείας, είναι αυτό το οποίο επιβάλλεται να αρθεί και το οποίο φέρει την μεγαλύτερη ευθύνη για την ανθρώπινη αθλιότητα και αδράνεια. Σε κοινωνίες στις οποίες ο Λόγος έχει τυφλωθεί από την θρησκευτική πίστη, οι άνθρωποι μακριά από την πραγματική τους ουσία, δημιούργησαν τον βασικό τους εξουσιαστή, στον οποίο απέδωσαν όλο το μεγαλείο της δύναμης τους.

Η απόπειρα υπεράσπισης του Feuerbach, από την κριτική του ως δογματικού στο ζήτημα της ουσίας, ήταν αυτή η οποία εμφάνισε τις περισσότερες δυσκολίες. Πρόκειται για μια έννοια, η οποία όπως είδαμε δεν εμφανίζει κάποιο πόθεν έσχες στο περιεχόμενο της, αλλά εμφανίζεται ως μια από τις βασικές έννοιες στα φουερμπαχιανά κείμενα. Παρά το γεγονός της ενδεχόμενης κατανόησης και από τον ίδιο κατά τη διάρκεια της συγγραφής, επιχειρήσαμε μέσα από την έννοια της ύπαρξης, να προσδιορίσουμε και την προέλευση της ουσίας. Η διαλεκτική των δύο εννοιών, μπορεί να μας δώσει απαντήσεις κυρίως για το ρόλο που επιτελεί η ουσία, την οποία κατανοούμε εν γένει ως την ουσία της ύπαρξης. Η αλληλεξάρτηση των δύο εννοιών, είναι αυτή η οποία μπορεί να δώσει την πλήρη εικόνα ενός έμβιου υποκειμένου, το οποίο χαρακτηρίζεται τόσο από τη μορφή (ύπαρξη) και από το περιεχόμενο (ουσία). Σαφώς, η απόπειρα αυτή δεν διασώζει απολύτως τον Feuerbach από τις σχετικές κατηγορίες και το ζήτημα του περιεχομένου της ουσίας, παραμένει ανοιχτό και αναγκαίο για μελέτη.

Μια ακόμα υπεράσπιση προς τον Feuerbach, είναι απέναντι στην κατανόηση του ως φυσιολάτρη. Σε καμία περίπτωση ο Feuerbach δεν πρέπει να κατανοείται και να διαβάζεται ως φυσιολάτρης, καθώς κάτι τέτοιο επαναφέρει τις κριτικές περί «εξυγίανσης» της θρησκείας και αναγνώρισης θεϊκών δυνάμεων στη φύση. Ο συσχετισμός που γίνεται από τον ίδιο, ανάμεσα στη φύση και το θείο ον, είναι ακριβώς επειδή θεωρεί πως η θεολογία αξιοποιεί τη δυναμική της προέλευσης και της

συντήρησης του ανθρώπου από τη φύση και τη μεταφέρει στο Θεό. Σε αυτή την περίπτωση, σίγουρα υπάρχει μια επί σκοπώ αξιοποίηση της δυναμικής της φύσης από την πλευρά της θρησκείας την οποία και αποκαλύπτει ο Feuerbach. Ο ίδιος δεν εμφανίζει καμία διάθεση να αποδώσει στη φύση κάποια μεταφυσική ιδιότητα θεϊκού χαρακτήρα. Η υπεροχή της φύσης στον πραγματικό κόσμο έναντι οποιασδήποτε άλλης δύναμης, σίγουρα μπορεί να αναγνωστεί ως νατουραλισμός στη σκέψη του Feuerbach, ο οποίος όμως δεν μεταπηδά σε μη υλικό επίπεδο. Η δύναμη της φύσης, στην οποία στηρίζεται ο άνθρωπος, είναι αυτή η οποία μπορεί να τον βοηθήσει τόσο να κατανοήσει, όσο και να εκμεταλλευτεί το περιεχόμενο της ουσίας του, καθώς η ουσία του ανθρώπου δεν μπορεί να κατανοηθεί ξεκομμένη από το περιεχόμενο της φύσης.

Η ανάδειξη της ατομικότητας και του εγωισμού μέσα από τη θρησκευτική πίστη, είδαμε πως είναι ένα από τα ζητήματα που θεματοποιούνται νωρίς στον Feuerbach και φυσικά επιβεβαιώνονται αργότερα μέσα στην κριτική της θρησκείας. Ο φόβος του θανάτου και η αναζήτηση της σωτηρίας της ψυχής, δημιουργούν ένα εγωιστικό υποκείμενο, εξαρτημένο από τη θεϊκή δραστηριότητα και παράλληλα αδρανές στην καθημερινότητα του. Η διαδικασία αυτή απομακρύνει τον άνθρωπο για ακόμη μια φορά από την πραγμάτωση της ουσίας του, η οποία είναι δίπλα στους όμοιους του, δηλαδή στην αλληλεπίδραση του Εγώ και του Εσύ. Η διυποκειμενική αυτή σχέση του ανθρώπου προς τον άνθρωπο, όπως σημειώσαμε είναι και κατά τον Marx ένα από τα κυριότερα στοιχεία, απ' όσα αναδεικνύονται μέσα από την κριτική του Feuerbach. Η διυποκειμενικότητα αυτή, η οποία πλαισιώνεται από την αγάπη που χαρακτηρίζει τη σχέση του Εγώ και του Εσύ, είναι από τα βασικά εργαλεία χειραφέτησης του ανθρώπινου γένους. Σίγουρα εντός αυτής της σχέσης εμφανίζεται και ένα εγωιστικό περιεχόμενο, το οποίο θέλει το Εγώ να θυσιάζεται για το Εσύ, για ίδιον όφελος και όχι για όφελος του Εσύ, αλλά αυτή είναι μια συνθήκη η οποία συμπορεύεται γενικότερα και με τους όρους συγκρότησης της αστικής κοινωνίας, σημάδια της οποίας παρατηρούμε και στον προτεσταντισμό, αλλά και στη χριστιανική θρησκεία εν γένει. Μέσα σε αυτό το κοινωνικοθεωρητικό πλαίσιο εμφανίζεται πιο συστηματικά και το αισθητηριακό αίτημα του Feuerbach, το οποίο συμβαδίζει και με την κριτική του στη θεωρησιακότητα. Η σχέση αυτή ανάμεσα στα δύο υποκείμενα, η οποία μπορεί να πραγματώσει την ανθρώπινη ουσία και να επαναφέρει στο ανθρώπινο γένος την επίγεια δραστηριότητα, κατανοείται ως μια εκ των βασικών εννοιών

ανάλυσης του Feuerbach, η οποία μάλιστα είναι και πιο κοντά στη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη, σε σχέση με τις υπόλοιπες. Μια ανάγνωση της κριτικής του Feuerbach δεν μπορεί να αγνοήσει αυτή τη σχέση, η οποία αξίζει να μελετάται και στο πλαίσιο μιας ανάγνωσης στοχαστών από το 1840 και έπειτα.

Η έννοια η οποία ακολουθεί σαν φυσικό αποτέλεσμα την έννοια της διυποκειμενικότητας, είναι αυτή της αγάπης. Η αγάπη κατά τον Feuerbach, είναι μια έννοια εγγενής στην ανθρώπινη ουσία, η οποία όμως παράλληλα αξιοποιείται και από το Χριστιανισμό, ως θεϊκό προνόμιο, το οποίο μεταφέρθηκε και στους ανθρώπους. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο επιλέξαμε να εξετάσουμε εμείς την έννοια της αγάπης, δηλαδή από τη μια παρουσιάζοντας συνοπτικά ορισμένα βασικά της χαρακτηριστικά μέσα από το κείμενο της *Καινής Διαθήκης* και από την άλλη παρουσιάζοντας την φουερμπαχική εκτίμηση. Η γενικότερη αντιστροφή στην οποία στηρίζεται η θρησκεία, η οποία θέλει τον άνθρωπο να εξαντικειμενικεύει την ουσία του στο Θεό, εμπεριέχει μια σειρά ανθρώπινα κατηγορήματα σημαντικότερο εκ των οποίων είναι η δύναμη της αγάπης. Ο υποβιβασμός του Θεού σε άνθρωπο μέσω του Υιού του, είναι το μυστικό το οποίο αποκαλύπτει την αναγκαιότητα της χριστιανικής θρησκείας να γνωρίσει την ανθρώπινη αγάπη και τα ανθρώπινα πάθη. Μετά λοιπόν την αποκατάσταση της αγάπης ως πανανθρώπινο στοιχείο, την κατανοούμε και ως ένα από τα κυριότερα μέσα απεγκλωβισμού του ανθρώπου από τη θρησκεία, ως μέσο δηλαδή το οποίο θα του δείξει την αναγκαιότητα επιστροφής στην επίγεια πραγματικότητα.

Η κατανόηση όμως της διυποκειμενικότητας, βρίσκεται και στο περιεχόμενο του μυστηρίου της Τριαδικότητας και πιο συγκεκριμένα στην αντίφαση της. Η ολότητα με την οποία κατανοείται η θεία Τριαδικότητα, εμφανίζει την ανθρώπινη ουσία στο σύνολο της, καθώς χαρακτηρίζεται παράλληλα από μια σειρά αντιθετικά μεταξύ τους κατηγορήματα, όπως η διάνοια και η αγάπη και εισχωρεί περισσότερο στην ανάλυση περί κατηγορημάτων του θείου όντος. Η προσπάθεια της θεολογίας ώστε να κατανοηθούν ξεχωριστά μεταξύ τους τα πρόσωπα που την αποτελούν, δεν ευδοκιμεί καθώς εμφανίζεται η συνεχής αλληλεξάρτηση του ενός από το άλλο, ακόμα και στο επίπεδο της ίδια τους της ύπαρξης. Ο Θεός Πατέρας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοιος ελλείψει του Θεού Υιού, σε αντίθεση με τον ανθρώπινο πατέρα, ο οποίος μπορεί να δώσει νόημα στην ύπαρξη του, χωρίς την ύπαρξη κάποιου υιού. Το περιεχόμενο της ολότητας της Τριαδικότητας, παρουσιάζει τις διαφορετικές όψεις

που υπάρχουν ανάμεσα στους ανθρώπους, όπου όλες μαζί συγκροτούν ενιαία την ανθρώπινη ουσία. Η ανάγκη της θεολογίας να πλησιάζει και να ευαισθητοποιήσει το ανθρώπινο γένος μέσα από την πολυπλοκότητα της Τριαδικότητας, είναι αυτή η οποία την οδηγεί στην υπό αυτούς τους όρους συγκρότηση της.

Το ζήτημα του υλισμού, δεν μπορεί να μην απασχολήσει μια μελέτη για τον Feuerbach. Ο υλισμός, που κατέχει εξέχουσα θέση στη μέθοδο διεξαγωγής της φιλοσοφικής έρευνας, πλαισιώνεται από μια έννοια, η οποία τίθεται συνεχώς ως αίτημα στη νέα φιλοσοφία, αυτή της αισθητηριακότητας. Η απομάκρυνση του υλισμού από τη νόηση, είναι η ανάγκη για ανάκτηση της εποπτείας του κόσμου από το ανθρώπινο γένος, η οποία έχει μειωθεί εξαιτίας της θεωρησιακότητας της φιλοσοφίας, αλλά και της θεολογίας. Ο υλισμός του Feuerbach, γίνεται κατανοητός κυρίως μέσω της διαδικασίας πρόσληψης της πραγματικότητας, στην οποία η κατανόηση της φύσης και των αντικειμένων της – ένα από τα οποία είναι και η ανθρωπότητα – κρίνεται κεντρικής σημασίας. Η κατανόηση βέβαια της ανθρωπότητας, συμπληρώνεται και από την κατανόηση των ανθρώπινων σχέσεων, ως επιμέρους στοιχείο πραγμάτωσης της ανθρώπινης ουσίας.

Η αισθητηριακή πλαισίωση του υλισμού, εμφανίζεται ως η ειδοποιός διαφορά από προηγούμενες παραδόσεις, η οποία όμως εμφανίζει πρωτοποριακά στοιχεία και απέναντι στη παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού. Αρχικά, το ζήτημα ιεράρχησης της αισθητηριακότητας έναντι της διάνοιας, κρίνεται απαραίτητο στο βαθμό που η δεύτερη καταπατά την ορθολογική λειτουργία της πρώτης, αλλά απαραίτητη κρίνεται και η μεταξύ τους σύμπλευση, καθώς η πλήρης λειτουργία της αισθητηριακότητας έρχεται μόνο μέσα από την διανοητική επιβεβαίωση. Το ζήτημα το οποίο κάνει την φουερμπαχική αισθητηριακότητα να ξεχωρίζει από την παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού, είναι το γεγονός πως ο Feuerbach δεν στέκεται αποκλειστικά στο αισθητηριακό ερέθισμα για την κατανόηση και εξήγηση της πραγματικότητας, αλλά αυτό συμπληρώνεται από τη δύναμη της καρδιάς και πιο συγκεκριμένα μέσω των αισθημάτων και των συναισθημάτων. Αυτή η δυναμική, η οποία αναπτύσσεται μέσω αυτών των εννοιών, είναι που θέτει στη συζήτηση τις ανθρώπινες σχέσεις και τη δυναμική που αυτές αναπτύσσουν. Ακόμα, είναι η ίδια δυναμική των αισθητηριακών δυνάμεων του ανθρώπου, οι οποίες κατανοούνται στον Feuerbach ως πρακτικές δυνάμεις, ικανές για αισθητηριακή δραστηριότητα και πράξη, αξιοποιώντας το

περιεχόμενο της ουσίας του ανθρώπου.³¹⁴ Η εντύπωση που αποκτά ο άνθρωπος για τον εαυτό του, αλλά και για τους όμοιούς του, είναι αυτή που συμπληρωματικά με τα παραπάνω, μας επιβεβαιώνουν την άποψη πως η αισθητηριακότητα στον Feuerbach εμφανίζεται ως μια ολότητα. Φυσικά είναι ένα θέμα το οποίο δεν εξαντλείται εύκολα – έως και καθόλου – καθώς η ενασχόληση με την έννοια αυτή, συνεχώς μπορεί να δώσει νέα γόνιμα στοιχεία τόσο για την κατανόηση του ίδιου του Feuerbach, όσο και για την παράδοση που ακολούθησε, δηλαδή για μια ορθή ανάγνωση του μαρξικού έργου.

Η πιο κομβική μεθοδολογικά έννοια στα φουερμπαχιανά κείμενα, είναι η μέθοδος της αντιστροφής, η οποία υποστηρίζουμε πως μας δίνει την κυρίως μέθοδο της κριτικής. Πρόκειται για μια μεθοδολογική παράδοση, η οποία ξεκινάει πριν τον Feuerbach και συνεχίζεται μετά απ' αυτόν και η οποία εμφανίζει μια ριζοσπαστικού περιεχομένου εξήγηση της αλλοτρίωσης που έχει υποστεί το ανθρώπινο γένος. Η αντιστροφή του θρησκευτικού επιχειρήματος για τη δημιουργία του ανθρώπου από το Θεό, είναι μια αντιστροφή της συνολικότερης ύπαρξης του πραγματικού κόσμου, αλλά και των συνεπειών του. Η επιβολή του Επέκεινα στον πραγματικό κόσμο, δημιουργεί πιστούς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από μια αδράνεια στην καθημερινότητα τους, αδιαφορώντας για τα πραγματικά προβλήματα, αναμένοντας την ατομική τους σωτηρία στους ουρανούς. Μια καλύτερη γνώση της προ του Feuerbach περιόδου, θα μας βοηθούσε σε μια απόπειρα συνολικής χαρτογράφησης της μεθόδου της αντιστροφής, καθώς μια αποκλειστικά φουερμπαχιανού τύπου ανάλυση, μπορεί να μας δώσει μόνο το δικό της περιεχόμενο. Παρά τη συνειδησιακή ριζοσπαστικότητα των αντιστροφών που πραγματοποιεί ο Feuerbach, σίγουρα το ζήτημα αυτό επιδέχεται περισσότερη μελέτη, κυρίως στο ζήτημα των αιτιών για τις οποίες πραγματοποιούνται αυτές οι αντιστροφές.

Η ερμηνεία των επιπτώσεων των αντιστροφών στις οποίες προχωρούν η θεωρησιακότητα και η θεολογία, πραγματοποιείται με την έννοια της αλλοτρίωσης. Η αλλοτρίωση της ανθρώπινης ουσίας, επιφορτισμένη από την ιδεολογική επιβολή που κυριαρχεί ύστερα από τις αντιστροφές αυτές, είναι το αποτέλεσμα όλης της συνειδησιακής συσκότισης του ανθρώπινου γένους. Η αναγκαιότητα απαλλοτρίωσης του ανθρώπου από τη συσκότιση αυτή, είναι η αναγκαιότητα απεγκλωβισμού του από τη θρησκεία και με αυτόν τον τρόπο το χειραφετικό αίτημα του Feuerbach για πράξη

³¹⁴ Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακάλη Λ., Σμίλη, Αθήνα, 1994, σ. 165

γίνεται εμφανές. Όλες οι αρετές και οι πρωτοβουλίες οι οποίες αποδίδονται από τον άνθρωπο στο Θεό, οφείλουν να επανατοποθετηθούν στον πρώτο, καθώς μόνο εκείνος μπορεί να τις πραγματώσει. Το αίτημα για επανιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας, είναι αίτημα για άρση της θρησκευτικής πίστης, είναι αίτημα πάνω απ' όλα για πράξη και άρση της αδράνειας. Η σχέση των μορφών της φουερμπαχιανής αλλοτρίωσης με τις μαρξικής μορφής αλλοτριώσεις, έως και το ώριμο έργο του Marx, εμφανίζουν παρόμοια μέθοδο συγκρότησης της κριτικής και είναι φυσικά μια μελέτη, η οποία σίγουρα μπορεί να εμβαθύνει όσον αφορά την έννοια της αλλοτριώσης και στους δύο στοχαστές.

Το αίτημα για άρση της αλλοτριώσης στο ανθρώπινο γένος, συνεπάγεται στο έργο του Feuerbach και αίτημα για πολιτική σκέψη και πράξη. Ένα ζήτημα στο οποίο δεν σταθήκαμε ιδιαίτερα, αλλά το οποίο σίγουρα προσέφερε πολλά στην παρούσα μελέτη, είναι αυτό της έννοιας του πολιτικού, καθώς για τον Feuerbach αυτό εντάχθηκε στο πλαίσιο της κριτικής στη θρησκεία. Οι αντιθέσεις οι οποίες αναπτύσσονται ανάμεσα στην πολιτική και θρησκευτική σκέψη – και όχι εξουσία – είναι αυτές οι οποίες μπορούν να δώσουν πολιτικό περιεχόμενο τόσο στη θρησκευτική κριτική, όσο και συνολικότερα στον ίδιο τον Feuerbach. Η ορθολογική συγκρότηση του κράτους, αποτελεί για τον Feuerbach ένα τέλος το οποίο μπαίνει στα αδιέξοδα της θρησκείας και στη λογική της μεσαιωνικής θρησκευτικής εξουσίας. Το μόνο σίγουρο είναι πως η έννοια του πολιτικού αποτελεί κομμάτι μιας εν διαμόρφωση πρακτικής φιλοσοφίας, η οποία θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον εάν αναπτυσσόταν στο πλαίσιο και της ηθικής φιλοσοφίας του Feuerbach, στην οποία όπως είδαμε εντοπίζονται στοιχεία ωφελισμού και ατομικής ευδαιμονίας. Η μικρή από πλευράς μας κάλυψη των δύο αυτών τελευταίων θεμάτων, σίγουρα δημιουργεί ερωτήματα, τα οποία αφήνει αναπάντητα.

Το θετικό σε μια μελέτη αυτού του εύρους, είναι το γεγονός πως δημιουργούνται ερωτήματα, ακόμα και αν στο τέλος δεν μπορούν να απαντηθούν. Η ενασχόληση με τη φιλοσοφία του Feuerbach, σε λίγες περιπτώσεις δίνει την εντύπωση πως πρόκειται για έναν στοχαστή ο οποίος απέχει κάτι λιγότερο από δύο αιώνες από τις μέρες μας. Οι προβληματισμοί της νεωτερικότητας εμφανίζονται στα κείμενα του, με τρόπο παρόμοιο που θα μπορούσαν να εμφανιστούν και σε σημερινούς μελετητές. Η κριτική του Feuerbach στη θρησκεία, σίγουρα αποτελεί μια διαφωτιστική κριτική, αποκαλυπτική σε πολλές περιπτώσεις όσον αφορά το περιεχόμενο του

Χριστιανισμού. Τόσο η μέθοδος, όσο και τα αιτήματα της κριτικής του Feuerbach, επικαιροποιούνται στον 21^ο αιώνα, σε έναν αιώνα που η αστική κοινωνία φαντάζει πιο καλά συγκροτημένη και ισχυρή από ποτέ. Το ζήτημα της θρησκείας, είναι εμφανές πως επηρεάζει ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι θα προέβλεπε ο ίδιος ο Feuerbach το ανθρώπινο γένος, το οποίο – σίγουρα πολιτικά – φαντάζει πιο αδρανές από ποτέ. Σίγουρα ένα αίτημα σύνδεσης κριτικής της θρησκείας και της πολιτικής εμφανίζεται πιο ώριμο στον Marx, αλλά η σε βάθος μελέτη του ίδιου περνάει οπωσδήποτε από τον Feuerbach. Η κριτική στη θρησκεία, μπορούμε να πούμε πως είναι μια κριτική σε ένα αντικείμενο μη πραγματικό, αλλά το οποίο επηρεάζει το ανθρώπινο γένος με τον πιο πραγματικό τρόπο, καθιστώντας τη συνεχή κριτική του επιστημονικό καθήκον και αναγκαιότητα.

Βιβλιογραφία

Althusser, Luis, *Για τον Μαρξ*, μτφ. Καφετζής, Τ., Γράμματα, Αθήνα, 1978

Βάκη, Φωτεινή, «Ο υλισμός του Φώουερμπαχ και ο υλισμός του Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 149-157

Γκιούρας, Θανάσης, «Ανθρωπολογία, υλισμός και αξιολογία. Από το ορθοτενές στο ορθοπρεπές βάδισμα – παρατηρήσεις με βάση την ανθρωπολογία του Έρνστ Μπλοχ», *Ουτοπία*, τχ. 59, 2004, σσ. 83-130

Γκιούρας, Θανάσης, «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στο Χριστιανισμό», *Επίμετρο*, στο Feuerbach L., *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012

Γκιούρας, Θανάσης, «Η χαρτογραφία της εμπράγματης κριτικής. Μια μελέτη για την πορεία της κριτικής στον πρώιμο Μαρξ», *Αξιολογικά*, τ.χ 30, 2016, σσ. 39-84

Caldwell, Peter, *Love, Death and Revolution in Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009

Δαρεμάς, Γιώργος, «Αγάπη και πανανθρώπινη φύση στη φιλοσοφία του Φώουερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 101-117

De Roover, Jakob, «An Unhappy Lover of Theology: Feuerbach and Contemporary Religious Studies», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 71, No. 3, 2003, σσ. 615-635

Deranty, Jean-Philippe., «Feuerbach and the Philosophy of Critical Theory», *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 22, No.6, 2014, σσ. 1208-1233

Engels, Friedrich, *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014

Eßbach, Wolfgang, *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1988

Feuerbach, Ludwig, «Προσωρινές Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας», μτφ Γκιούρας Θ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 195-212

Feuerbach, Ludwig, *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012

Feuerbach, Ludwig, «Για την κριτική του συγγράμματος *Η ουσία του Χριστιανισμού*», στο *Η ουσία του Χριστιανισμού – η ουσία της θρησκείας*, μτφ-επιμ. Γκιούρας Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2012, σσ. 357-368

Feuerbach, Ludwig, «Principles of the Philosophy of the Future», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σσ. 175-245

Feuerbach, Ludwig, «The Necessity of a Reform of Philosophy», στο *The Fiery Brook. Selected Writings*, μτφ. – επιμ. Hanfi, Z., Verso, London, 2012, σσ. 145-152

Geoghegan, Vincent, «Religion and communism: Feuerbach, Marx and Bloch», *The European Legacy*, 9:5, 2004, σσ. 585-595

Gregor, James, «Marx, Feuerbach, and the Reform of the Hegelian Dialectic», *Science and Society*, Vol. 29, No.1, 1965, σσ. 66-80

Gregory, Frederick, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1977

Ηλιόπουλος, Γιώργος, «Φύση και θεωρησιακή φιλοσοφία στα προγραμματικά κείμενα του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 59-73

Hook, Sidney, *From Hegel to Marx. Studies in the Intellectual Development of Karl Marx*, The University of Michigan Press, USA, 1962

Jaeschke, Walter, «Speculative and Anthropological Criticism of Religion: A Theological Orientation to Hegel and Feuerbach», *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 48, No. 3, 1980, σσ. 345-364

Καινή Διαθήκη. Μετάφραση στη δημοτική για την Ιερά Μητρόπολη Ν. Σμύρνης, μτφ. Βασιλειάδης, Π., Γαλάνης, Ι., Γαλίτης, Γ. & Καραβιδόπουλος, Ι., Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2004

Καρύδας, Δημήτρης, «Η ολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας...είναι η αλήθεια της». Ο εγγελιανισμός ως αντεστραμμένο είδωλο του κόσμου και η υπόσχεση του νέου στον Λούντβιχ Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 11-37

Leopold, David, *The young Karl Marx. German philosophy, modern politics, and human flourishing*, Cambridge University Press, New York, 2007

Λαβράνου, Αλίκη, «Ευδαιμονία και ηθικότητα στον Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 89-100

Löwith, Karl, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του 19ου αιώνα*, τομ. Α', μτφ. Αποστολοπούλου, Γ., Γνώση, Αθήνα, 1987

Μιχαλάκης, Ανδρέας, *Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Μαρξ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000

Μιχαλάκης, Ανδρέας, «Η κριτική του ιδεαλισμού και το πρόβλημα της μεθόδου: Όψεις της σχέσης Μαρξ – Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 123-145

Marcuse, Herbert, *Λόγος και Επανάσταση, ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999

Marx, Karl, «Παρισινά Χειρόγραφα», στο *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, μτφ. Γκιούρας, Θ., επιμ. Γκιούρας, Θ., Νουτσόπουλος, Θ., ΚΨΜ, Αθήνα, 2014

Massey, James, «Feuerbach and Religious Individualism», *The Journal of Religion*, Vol. 56, No. 4, 1976, σσ. 366-381

Nola, Robert, «The young Hegelians, Feuerbach and Marx», στο *The Age of German Idealism*, Solomon R. and Higgins K. (επιμ.), Routledge, London and New York, 2004, σσ. 290-329

Ράντης, Κωνσταντίνος, «Η άρση της καταναγκαστικής ταυτότητας υποκειμένου και αντικειμένου στην κριτική κοινωνική θεωρία των Φώυερμπαχ και Μαρκούζε», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 171-191

Reitemeyer, Ursula, «Why Feuerbach is Both Classic and Modern», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σσ. 163-168

Σαγκριώτης, Γιώργος, «Από το πνεύμα στην ουσία: Για τη κριτική του Φώυερμπαχ στη θεωρησιακή φιλοσοφία της θρησκείας», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 39-57

Schmieder, Falco, «Σχετικά με τη σημασία της έννοιας της προβολής για την κριτική της θρησκείας και την υλιστική φιλοσοφία του Φώυερμπαχ», μτφ. Σαγκριώτης Γ., *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 213-226

Schneider, Katharina, «Zum Geleit: „Vive la République“-Der politische Feuerbach», στο *Der Politische Feuerbach*, Schneider, K. (επιμ.), τομ. 5, Waxmann, Münster / New York / München / Berlin, 2013, σσ. 13-18

Vogel, Manfred, «The Barth-Feuerbach Confrontation», *The Harvard Theological Review*, Vol. 59, No. 1, 1966, σσ. 27-52

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Ιστορία και μέθοδος*, μτφ. Σακάλη Λ., Σμίλη, Αθήνα, 1994

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, «Κριτική της μεταφυσικής και εγωισμός στο έργο του Φώυερμπαχ», *Αξιολογικά*, τ.χ. 18, 2007, σσ. 77-87

Weber, Joseph, «Feuerbach, Barth and Theological Methodology», *The Journal of Religion*, Vol. 46, No. 1, 1966, σσ. 24-36

Weber, Max, *Θεωρία της θρησκευτικής αρνητικοσμίας (Ενδιάμεση θεώρηση)*, μτφ.-επιμ., Γκιούρας, Θ, Σαββάλας, Αθήνα, 2002